श्रीमद्भागवत तृ० टी०

1

श्री· भाग· टी· १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ तृतीये तु त्रयस्त्रिंशद्ध्यायैः सर्गवर्णनं । ईशोत्पत्या गुणाद्भोभात्संभवौ ब्रह्मांडसंभवः ॥ तत्र तु प्रथ
मे ध्याये देवपूर्वं हित्वा गतागतः ॥ निर्गतस्योद्धवेनादौ संवादः तत्र कथ्यते ॥ २ ॥ अथ तृतीयस्कंधव्याख्या ॥ भगवद्भक्तलक्षणे
ते ते त्रिसंवर्णितं पुरा प्राह भागवतं शेषप्रोक्तं विस्तरतः पुनः ॥ ॥ द्वेधा हि श्रीभागवतं संप्रदायप्रवर्तितः ॥ एकतः संक्षेपतः
श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेणान्यतस्तु विस्तरतः शेषात्सनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तत्र द्वितीये श्रीनाराय
णब्रह्मसंवादेन संक्षेपतः ॥ तत्र श्रोतुः श्रीभागवतं निरूपितं तदेव ब्रह्मनारदसंवादेन दशलक्षणतया किंचिद्वि
स्तरेणोक्तं ॥ तदेव शेषोक्तमतिविस्तरतो वक्तुं तृतीयारंभः तत्र तृतीये प्रथमे तु त्रमैत्रेयसंवादं च तन्निमित्तं ध्याये तेना

श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल । क्षत्त्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥ य
द्वा अयं मंत्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः । पौरवेंद्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतं ॥ २ ॥ रामाय नमो नमः

६

भिः सविसर्गः सर्गप्रपंचः ततो विसर्गप्रसंगेन सम्यग्भिर्वादावतारः ततश्चैकेन विसर्गसंहारः तत्प्रसंगेन
तद्भिः कपिलावतारः ॥ ततो नवभिः कपिलाख्यानमिति त्रयस्त्रिंशाध्याये तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः परिमाणं चा
कालस्य कथ्यते तत्र चित्रहि यथा परस्या व्यासेषा संकलय्य यो प्यवतिप्रतिज्ञातं तथैव विस्तरेण निरूपयि
तुमितिहासं प्रस्तौति एवमिति द्वाभ्यां ऋद्धिमत्समृद्धं स्वगृहं स्वकीयं [illegible] मागानंद [illegible] प्र
विष्टेन वः यो [illegible] मंत्रकृत्तदात्मकतां गत इत्यर्थः श्रीकृष्णः बुद्धिसंक्रियात्मत्वमिति [illegible] यः ॥ पौरवेंद्रो दुर्यो
धनः ॥ तत्स्वगृहं हित्वाश्रुतवान्प्रविवेश ॥ तत्र हेतुः आत्मसात्कृतं आत्मीयत्वेन गृहीतं ॥ २ ॥ रामाय नमः

तत्र द्वितीये नेय

॥ राम· १ ॥

पुष्कल

यानि च वचनानि पुंसां श्रीकृष्णादीनां अमृतायमानानि अमृतस्यापि वीर्यं राजा धृतराष्ट्रः दुर्योधनो वा ऊरुबद्धेन मे नैव तृप्तो न
च तृप्यते लेशोत्पन्न स्वयम्ः नमस्तस्मै कीर्तिधर्मादि हेतु किं तु राजस्य तस्य स्मा वहेतः पुरा लेशा वासीनस्यापि न हृष्टता दैना
तवानि यर्थः ९ इदानीं विदुरसंदेहेन तु रामवं स्मायति षड्भिः यदा हूतेनेन मंत्राय प्रहितो न गृहं प्रविष्टो मंत्रधृष्टः अथ
अनंतनेत्रा द्द किमपि वाणी घापि ह्रूंडा कविडु वाक्यं मिश्रमिश्रवदंति १० तदेवाह अजातशत्रोः प्रतिभिः तवा
आगः अ पराधं सहमानस्य पापं प्रतिपक्षदेहि पापा पापेभ्य जेयस्तू वर्तमानः इत्कोदरस्थोयः द्विकोपेन मन्व

यदा च पार्थसहितः सभार्यो जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ततानि पुंसाममृतायनानि राजोऽस्मे नैव तृप्यत्
लेशः ९ यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो मंत्राय पृष्टः किल पूर्वजेन अथाह तन्मंत्रदृशां वरीयान्यन्मंत्रिणो
वैदुरिकं वदंति १० अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः सहानुजो यत्र वृकोदराहि
श्वसन्रुषा यत्त्वमलं बिभेषि ११ पार्थांस्तु देवो भगवान्मुकुन्दो गृहीतवान् सक्षितिदेवदेवः आस्ते स्वपु
र्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ १२ १२ १२ राम॰ राम॰ राम॰ राम॰ राम॰

तं लेषण श्वासतः विभेषि ११ तत्र ममतादृशाव्हृत्वं पुत्राः सतीति गर्वमा कुर्या इत्याह पार्थां मुकुंदः स्वात्मीयः
त्वेन गृहीतवान् स च देवः तत्रापि अगत्या नूनं तत्प्रकृतः किं च महति तिदेवैर्विप्रैश्र्वर्यादिभिर्वर्तमानः यतो सौ तत्रैव विप्रादे
वाश्रय अर्थः स च स्वपुर्यामेव सत्वेमोहितं तत्स्य जगतः किं च यदुदेवानां देवः पूज्यपतो सौ तत्रैव यदुप्रवीराश्रयः किं च नृ
देवेषु मेरु लक्ष्म्यः पुष्टां मंतेय का पातः इति नृदेवदेवं राजानं विनिर्जिताशेषान्नृदेवा येन यतो सौ तत्रैव सर्वराजानः स्वतः

कुरुसंगमस्य श्रास्य बभूव ३ वरीयसिश्च श्रे अल्पस्यार्थस्योदयो यस्मात्तथाभूतो न भवति साधुवादेन सतामनुमो
दनेन उपबृंहितः संवर्हितः यद्वा साधो मैत्रेयस्य वादेनानुरागस्थापितः इत्यर्थः ४८ ततो नान्दस्यापि हृष्टस्य
तपसो हि कृतेन कौरवा पदयाथा नाह्यदेन दृष्टाभिः एतेषां वचनं दास सूनोत्साया दित्सेदानं शक्रियामं वधः य
विष्णुर्निष्पन्नो निष्पापो धृतिविहीनान् ८ कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देवाङ्गोपयाः सात्मनः सुषायाः स्त्री

राजोवाच कुरूणां तनुर्भगवन्मैत्रेयो योगस्य संगमः कलावास्य संवादपतद्भागी यनः प्रभो ३ नस्य
लार्थोदयस्तस्य विद्वस्य समलात्मनः न मिन्नुवर्धीयसिषण्णः साधुवादोपबृंहितः ४ सूतउवा
च म्पनश्मश्वि वर्णौ ष्ठो राजा रोदिता भन्याकृतमवबु विनश्रीतान्माश्रयतामिति ५ श्री
शुकउवाच यदा तु राजा समता नसाधनं तु स्वधर्मेणाविनष्टदृष्टिः आनर्थ याया
ईश्वराकुरुवंशे कुमारि १ मुनेनधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य नयाचतो
ऽस्य समयेनदायं तमो पदं नालपश्चो ६ राम

त

एतस्य तानवं धूनि भवनेदाय ॥ ६ ॥ यदा सभा
कुरुदेवदेवाः केशाभिमर्शं नवारया मास नृपस्य

कुच

यो स्तुभिः संकुमारानि सीतावान नस्तं वया : १ सत्यावलंबस्य सत्यप्रपस्य नात्मना।
गतस्य समयेन तेन दायं यानम्मानव्यायनयदान नदैतो नमो मोहं शाणः जपमाणः पुत्र।
अविवेकं वा ८
स्ते मतिः अविवेकता
रामायनम

श्री॰ भा॰ त॰ टी॰ ३

ततो निर्गत्य तीर्थाटनप्रकारमाह स इत्यष्टभिः स गजाह्वयान्निर्गतः सन् तीर्थं पादे यस्य तस्य हरेः पदानि
क्षेत्राणि पुण्यं चिकीर्षया अन्वक्रामत् उरूपद्यत कौरवाणां पुण्येन लब्धः इति तेषां भाग्यमेव तेन रूपेण गतमि
ति सूचितं उर्व्यां सहस्रमूर्तिर्बहुरूपः अनेकमूर्तिः सन् तीर्थपदानि यान्यधिष्ठाय स्थितः तानि तानि जगामेत्यर्थः
१७ पुण्यानि यान्युपवनादीनि तेषु कुंजेषु लतादिगृहेषु अपंकानि तोयानि येषां तेषु सरित्सरस्सु च तीर्थेषु

स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यामधि
ष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु सरित्सरस्सु अनंतलिंगैः
समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोऽधः शयनो
वधूतः अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि १९ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं काले
न यावद्गतवान्प्रभासं तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २० ॥

यत्ते त्वेषु कीदृशेषु अनंतलिंगैर्मूर्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अनन्य एकाकी १८ किंच गां पर्यटन् व्रतानि चेरे आ
चरत मेध्या पवित्रा विविक्ता अन्यैरकीर्णा वृत्तिर्जीविका यस्य सदाप्लुतः प्रतितीर्थं स्नातः अधः शयानः एव
अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी अतएव स्वैरलक्षितः १९ एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्या।
स्यामेकमेव यानः चिह्नभूतमातपत्रं यस्यां तां अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २० ॥

दुर्योधनः तत्र मन्यत इति चेत्तत्राह स्वपक्षभूतो दोष एव गृहान्स्वविष्ट आसीत् दोषत्वे हेतुः प्रकृष्टद्विट् श्रीकृष्णद्वे
ष्टा कोऽसौ यं त्वमपत्यबुद्ध्या पुष्णासि न तु परमसौ न पतत तस्मादिति स्पष्टमाह गतावश्री यस्मात्स त्वमिति अ
क्रोशति अत एव अस्त्रैव ममगलं आश्रुत्यज कथं पुत्रस्य त्याज्यत्वमाह कुलस्य कौशलाय त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति हि
न्यायः १३ इत्थं विचित्र एवमुक्तवान् अशोक तात मतां स्पृहणीयं शीलं यस्य सः कर्णाद्यैः शासनशकुनिसहितेन
दुर्योधनेन तिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह क इति दासीसुतो घनाह्वानद्भुः जिह्मश्च कुटिलः जिह्मतामाह यस्य

स्वपक्षदोषः प्रकृष्टद्विजन्मनो गृहान्स्वविष्टो यमपालबुद्ध्या पुष्णासि कृत्स्नादिमुखेन तत्र श्रीस्त्यज्यताश्वशैवं
कुलकौशलाय १३ इत्थं विचित्रस्तव दुर्योधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्स्पृहणीय
शीलः कर्णानुजस्सौबलेन १४ क एनमत्रोपजुहाव जिह्मः दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः त
स्मिन्प्रतीपः परकृत्यमास्ते निर्वास्यतामाशु पुराद्धमानः १५ स एवमत्युग्रतरैः कर्णवातैः श्रोत्रैः पुरो
मर्मस्तुताडितोऽपि स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मध्यगात् तथ्यो यादृक् मन्यमानः १६ ॥

बलिना अन्नेन पुष्टः तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषां कार्ये वर्तते अतः पुरान्निर्वास्यतामाशु मानः अमन जीवमात्रो
वा न त्वर्थः वाक्यतरेव प्रस्थानं वद्धमेगलः १५ अन्तुल्यतैः कर्णयोर्बाणवत्त्रविशद्भिः परुषवाक्यैर्मर्मस्तुताडितोऽपि गत
व्यथः तद्वदेतः माययामहं वहुमन्यमानः अतो मायायां यादृक्स्थितिं तामेव तत्र देतु मन्यमानः तन्निस्सारणमनूर्व
स्वयमेवायातम् निर्जगाम किं कृत्वा एते नूनं प्रविशन्ति किं धनुषेति तस्य द्वारि धनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिः संग
स्त्वास्माभिर्योत्स्यतीति आशङ्कीहि निधनं निधानं १६ ॥

७

श्री भा त टी

यदूनां कुमारलं ख्यातिगतामिः सत्यः गौतमि देवः प्रद्युम्नः भामायोगी नेमिनन्तौ कृतौ वसुदेवस्य अनो देवकी पार्श्वे भगि
नीति लोकव्यवहारः वतानयोने देवः अनुदारः वतानंतरमनी नातपीतेन मंतोषनेमस्त्र २३ वहृयाधिपतिः से
नानी आदि संसर्गे पूर्वजन्मनि समरं काम संततयां नेलेभ [illegible] वती २४ सातनाडीनामधिपः उग्रसेनः पातपत्रे
ग्रंथी कृष्णनपसनागांगाभि श्रीरेम याणा मयेन ह [illegible] लितामि [illegible] २५ हे सोमददैः सुतः तेन सहतः सह

कश्चित्कृष्णपरमः मनोभामः समालेस [illegible] गौतमि [illegible] पौवैतमृणां पितृव्यस्यानिवानवरमो
वनतयेनेन २६ कश्चिद्दृत्याधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न [illegible] सवलेमंगवीरः यं कृष्णोभगवतोमिलेभे
आदाय विप्रान्समागादिसर्गे २७ कश्चित्तुरंसानन [illegible] भोजवा घ्राणेकणा मयिपः समाले
पव [illegible] विसजनपत्र [illegible] पासनागांपरिहृत्यहान २८ कश्चिद्दरैः सोमसुतः सहृत् आलेय
णीर [illegible] नामासाधुसाव [illegible] सत्यं [illegible] ३० चेमसक
[illegible] धान आलेप फाल्गुनाल्ल धनुरेयः लेभेजसाधोतंजसेवधैवगतिं नदीयां [illegible] ३१

कश्चिद्भूपः [illegible] भगवन् [illegible] ३२

प्रः सायुमत मालो [illegible] जन्मनि यो भवान्मागमे धृतः ते ३३ प्रधानः समाकिते भंकृशलं आ
ले फाल्गुनार्जुनालहृपतो [illegible] नदीयां [illegible] ३४ श्वफल्कपुत्रो [illegible] विद्वान् [illegible]
भगवंतं प्रपन्नः [illegible] निषादः [illegible] लिंगयो [illegible] मिभिर्वेरीणाधे

श्री

तत्र प्रभासे परमस्य रस्य ईशानिमि भूतया मुह रोको रवाणा विनष्टि विनाशमस्मृतोल् परमस्य नाशोऽह शांतः वेष्ट
जं वह्निसंभ्रमयो पद्मनेत्र यथा दग्धं भवति तथा २१ प्रसंकटु नराभिमुख विशिनादी नामेकादशानीयानि तत्र ग्राम
सि इत्याशं विनवान् २२ द्विजदेवैः ऋषिभिः देवैश्च कृतानि ग्रामे संप्रति वर्तते इति प्रसंगान्नाष्टुयानि तेषाम्
(?) नामके तेनाधिकानि महेन्द्रेश्वरकुंभेश्वरमपि विहितानि प्रमदादीनि पवित्रतानि नानाविधानि विख्यातायतनानि देवा
णि तीर्थानि च प्रासिद्धेश्वर वेषणाम क्रांकितं मंदिरायतादर्शनात् २३ अतिवज्य अतिक्रम्य यावद्ध्रुवः ग्रामः ताव

तत्रायत्र श्रावस्तद्द्विजर्षिवरेण यथा बाणाज्जलवह्निसंभ्रमे सम्यग्ईयादग्धमथाब्रवीनृप स्व
नीं प्रत्यविधायतूष्णीं २१ ... जितसर्वो ... सोमनाथाः पृष्ठार्थरथोग्ररसितस्यापाः तीर्थस
दा सम्प्रागायुः ... तस्माद्देवगणसंश्रासिषिवे २२ अस्मात्तेन द्विजदेववरैः कृतानि ना
ना यतनानि विख्याः प्रत्यगंगस्योऽकितमंदिराणि च दर्शनात् कस्मन्नस्मरति २३ ततस्त
तिवज्य सदा ... मृगेशो वीरभद्रः ... कालेन तावद्यमनाम ... तत्रोऽध्वभा
गाचन्द्रदर्शी २४ सवासुदेवान्ववाय प्रशातं नृहत्स्यतेः प्राप्तनयं स नीतं आलिंगनं ग्रा ८
यनभद्रस्थानाम एकं ... २५ को ऽपि ... पृष्ठा ... पात्रानन्नहृत्स्य हि कि
लावतीतो ग्रामान उत्थाः कपाल वियायह ... कपालमपरोदे २६ तम:

तत्र प्रमदिविप्रपनाथप तत्र २४ स विट्रवः ग्रामनतयं पूर्व विख्यातीति शास्त्र पाठांतरे आलोनयोनीति शास्त्र
यनं तं प्रतीतं प्रख्यातं स्थानात्मनाभद्र्मण्डकतप्रमूद्रैतः भगवतः प्रज्ञानात्यो ख्यातः २५ प्रथमं तावद्ग्राम
स्वरोऽकपालेऽकृतिः कश्चिदितिप्रश्नेऽस्तनामोऽनवः स्तनाम्भः पात्रीप्रस्तानस्य ... नयाऽद्भाव
तीर्तो कपालमापाति ... सर्वेषां ... तयोर्नित्यकपालं ... ०

ना

श्री॰ भा॰ त॰ टी॰ ५

इदानीं नरस्तु कान्निषद्भिः अपि किंस्विद्दोर्भ्यां स्ववाहुवत् वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यां अर्जुननकुलाभ्यां धर्ममार्गेण
धर्मो युधिष्ठिरः स ते न धर्मम् अर्याद् अपरिपाति यस्य सभायां विजयानुवृत्त्या जयपरम्परया अर्जुनस्यैव पश्येति वा एवंभू-
तयैश्वर्यम् इत्यर्थः १६ कृतागःसु कृतापकारेषु कुरुषु मन्यु कर्तकमयं दीर्घतमं बहुकालं चिन्तितं अहिवदन्य-
मर्षी भीमः किंच मुमुचत्तौ वागदाषाविचित्रं विविधमार्गचरतः १७ कच्चित्पृथयानामप्रयशोधाः कीर्तिधारी पद्मा

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सैन्यं दुर्योधनो तस्य ततः सभायां स्वभ्रातृ बलं लब्ध्वा
विजयानुवृत्त्या १६ किं वा कृतागःस्वसमत्वमर्षी भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुञ्चत् यस्यांघ्रिपातरणभूतले
हे मार्गगताया अरतो विचित्रं १७ कच्चिद्यशोधाः पृथयानां गाण्डीवधन्वा उपचितारिरात्ते अल-
लितो यक्षुर कूरगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोऽस्य १८ यमावुताखिलतनयौ पृथायाः पार्श्वे वृ-
तौ पद्मसिरत्तितो व रेमात उद्दाय पृथ्ये स्वरिक्थं परात्स्वपर्णो विव वज्रिवक्त्रात् १९ ॥

लीयानां तेषां कीर्तिप्रदः उपरतास्त्र यो यस्मात् यस्य शरकूरेन वाणस्मूदेन गूढ आक्रान्तः १८ उत स्वित् किं-
स्वित् यमौ नकुलसहदेवौ रेमाते क्रीडते इत्यर्थः माद्र्याः सुतावपि पृथायाः सुतावपि पृथायाः पुत्रैर्वृतौ स्व-
पर्णो विव रेमाते किं कृत्वा परात् दुर्योधनात् स्वरिक्थं लीयराज्यं उद्दाय आच्छिद्य वज्रिवक्त्रादिन्द्रमुखात्
स्वरिक्थममृतं गरुड इवेति यद्वा स्वपर्णो विवेति पदि होगरुडो अमृतमानेयता नहि तद्वत् अत्ति लीवेति राम ५
गातेष
मलीवादिगण त्वात्संधिः १९ ॥

देवक नामा यो भोजः तस्य पुत्र्या देवक्याः विश्वः प्रजा पुत्रो यस्याः तस्या देवमातुरदितेरिव कच्चित् किं वयं यज्ञवितान
मर्थं त्रयी यथा प्रकाशकतया बिभर्ति तथा दधार ३३ सात्वतानामुपासकानां कामान् दोग्धि पूरयतीति कामदुघः
भगवत्त्वे हेतुः यं शब्दस्य शास्त्रस्य योनिं कारणमामनन्ति वेदाः ज्ञातः मनोमयं मनसः प्रवर्तकं तत्त्वतः सत्त्वस्यान्तः क
रणस्य चतुर्विधस्य तुरीयं तत्त्वं चान्तर्यामिणि देवं चित्ताहङ्कारबुद्धिमनसामन्तःकरणभेदानां क्रमेण वासुदेवसङ्क
र्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा ह्यधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धं मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं चेति तथा चान्योन्तरात्मा

कच्चित्किं वै देवकभोजपुत्र्याः विश्वप्रजायाः स्वदेवमातुः । या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञविता
नमर्थं ३३ अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः यमामनन्ति स्म हि शब्दयोनिं
मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वं ३४ अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये हृदीकसत्यात्मज
चारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ३५ ॥

मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इत्यादिश्रुतेः तथा च शिक्षायां आ
त्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जन
यति स्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित् किंस्वित् न अन्ये च स्वस्ति चरन्ति निजस्य देहादेरतिरिक्तस्यात्मनो देवं श्रीकृष्ण
मनन्यवृत्त्या एकान्तभक्तिभावेन ये समनुव्रता अनुवृत्ताः हृदीकश्च सत्यभामाया आत्मजश्चारुदेष्णः चारु
देष्ण इति पाठः आदिर्येषां तेऽपि ३५ ॥

गद:

श्री' भा' त' टी' ६

ननु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तानां वनवासादिक्लेशः संभवति स्वा एव च दोषे त्वेवं धनो यस्मादि पराभवः तद्धतं तेषाम
पराधानं तत्र मेवद्यनेन नापराधो पेक्ष्य इत्यत आह नूनं निश्चितं त्रिभिर्मदैरुत्पथानामुद्धतानां वधादेतोः प्रपन्नानामार्ति
जिहीर्षया ईशः आद्य समय एव दृत्तम समर्थोपि कुरूणामघमुपेक्षत तदानीमेव तेषां रूपे सर्वदुष्टराजवधो नस्यादित्या
शयेनेत्यर्थः विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः एते मदा मदांधानां त एव हि सतां दमाः ४३ सर्वदुष्टनृपवधार्थं

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोप्युपेक्षता
घं भगवान्कुरूणां ४३ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसां ननु अन्यथा को
र्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतंत्रं ४४ तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनु।
शासने स्वे अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ४५ ॥

एवं भगवतो जन्मकर्माणीति नान्यथेति केचित्कल्पयेनाह अजस्यापि जन्म अकर्तुः कर्माण्येव विपुंसां ग्रहणा
य कर्मसु प्रवृत्तये अन्यथा न चेदेवं तर्हि भगवतो जन्मादिकं यथार्थं विदान्ता को वा न्योपि गुणानां परो गुणातीतो देह
योगं कर्मविस्तारं चार्हतीति तस्मादेवं भूताचिंत्यमायाविनोदरूपकथा कथयेत्याह तस्य प्रपन्नाय अखिललोक
पालास्तेषामवस्थितानां स्वीये नुशासने स्थितानामर्थाय प्रयोजनाय यदुषु जातस्य तीर्थं संसारतारिणी कीर्तिर्यस्येति
४५ राम

6

स्थायाः किंतु कुशलं इत्यपेक्षायां तत्रस्थायाः पाण्डुना विनाप्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहो इति ध्रियते जीवति तेन वा आश्च र्यं यतोऽर्भकार्थे ध्रियते न भोगार्थं तथापि त्वाश्चर्यमेवेत्याह तेन तथाभूतेन विनापि तदेवाह यस्त्विति धनुर्द्वितीयं सहायो यस्य एवं पृथा अर्भकार्थे जीवतीति युक्तमेवेत्याह ३३ हे सौम्य तं धृतराष्ट्रं जीवन्तमनुशोचामि तत्कि मधःपतन्तं नरके तत्र हेतुः यो परेताय मृताय भ्रात्रे पाण्डवे तत्पुत्रद्रोहेण यो विदुद्रुहे द्रोहं कृतवान् किंच जीवतोऽपि भ्रातुर्मम पक्ष

अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनापि तेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ३३ सौम्यानुशोचे तमधःपतन्तं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ३४ सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशो नृणां चालयतो विधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ३५ ॥

तवानित्याह येन सुहृदंतामहं स्वपुर्याः सकाशात् निर्यापितो विवासितः ३४ अहो खलु विस्मयो जातस्तोपि तत्सर्वं दृष्टं सहितं यतः त्वं साधुरपि दुःखेनापितोऽसीत्यत आह सोऽहं हरेः प्रसादात् तस्य पदवीं मार्गं पश्यन्नुग तविस्मयः अत्र भूतले नान्योपलक्ष्यः सन् विचरामि कथंभूतस्य मर्त्यविडम्बनेन ऐश्वर्यछादनेन मनुष्यानुकर णेन नृणां दृशः चित्तवृत्तीः चालयतः मोहयतः ३५ ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ ३

श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमानः प्रत्याह श्रीकृष्ण एव द्युमणिः सूर्यः तस्य निम्लोचे अस्तमये सति अजगरेण महासर्पेण गीर्णेषु त्रिगलितेषु पुत्रस्य कृष्णानां बहूनां किंनु ब्रूयां ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगो भाग्यहीनः ये यदवः संततं हरिं संवसंतोपि न विदुः यथा क्षीरसमुद्रे जातमुडुपं तत्रत्या मीनाः केवलकमनीयः कश्चिज्जलचरः इत्येवं विदुः न त्वमृतमय इति तद्वत् यद्वा जले प्रतिबिंबितं चंद्रं यथेति ८ भाग्यहीनत्वादेव न विदुः न तु ज्ञानसामर्थ्याभावादित्याह इंगितेति चित्तस्थं जानंतीति तथा पुरु अतिशयेन प्रौढा

श्रीउद्धव उवाच। कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण हि किंनु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहं ७ दुर्भगो बत लोकोयं यदवो नितरामपि ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपं ८ इंगितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ९ देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणां आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनं ११ ॥

निपुणाः एकस्मिन्नेव स्थाने आरमंतीति तथा एवंभूता अपि भूतानामावासं ईश्वरं संतं सात्वतामृषभं सात्वतश्रेष्ठं अमंसत ९ ये यादवा देवमायया व्यामूढाः यादवोयमस्मद्धुरि निवदंति ये च शिशुपालादयः अपरे अन्यदैवमाश्रिताः निंदंति तेषां वाक्यैः आत्मनि हरावुप्तात्मनो निहितचित्तस्य मह्यं बुद्धिर्न भ्राम्यते मोहं न प्राप्यते अन्ये तु मूढा एवेत्यर्थः १० कालो देहि विनष्टप्रायामाह प्रदर्श्येति न तप्तं तपो यैः अतो अवितृप्ता दृशो येषां स्वबिंबं मूर्तिं एतावंतं कालं दर्शयित्वा यांतर्हितवान् लोकस्य लोचनमादाय आच्छिद्य तावद्धि अन्यस्य विलोकनीयस्याभावात् ११ ॥ ॥

कुशलं

राम ३

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे प्रथमोध्यायः १ द्वितीये कृष्णविश्लेषादनुशोचन्नुथोद्धवः चैत्रेवा
लचरित्राणि कृष्णस्यावर्णयत्कृविन्न तदेवं प्रियवार्तां पृष्टो द्धवस्य श्रीकृष्णविरहोत्कंठावेशेन प्रतिव
चनासामर्थ्यमाह षड्भिरितीति स्मारितईश्वरो यस्य १ एतदेव कैमुत्यन्यायेन प्रपंचयति द्वाभ्यां यः पंच उद्धवः
वर्षोपि वाललीलया कृष्णं कंचित्ताविकल्प्य पारिकल्पितैरेव साधनैः परिचर्यां कुर्वन् प्रातर्भोजनार्थं प्रार्थि
तोपि नप्रातर्भोजनमैच्छत् २ जरसं वृद्धत्वं गतः प्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधया साधु निर्वृतः विवशः तापादके

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे प्रथमोध्यायः १ श्रीशुक उवाच॥ इति भागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्तां
प्रियाश्रयां प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय
याचितः तं नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां वाललीलया २ स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः
पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ३ स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधया भृशं
तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलद्दृशा शुचः पूर्णा
र्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः विमृज्य ने
त्रे विदुरं प्रीत्याहोद्धव उत्स्मयन् ६

न भक्तियोगेन भृशं निमग्नः अभ्युदिति ४ पुलकैरुद्भिन्नानि उत्थितानि सर्वाण्यंगानि यस्य मीलंत्या दृशा अश्रु
शो ला वः शुचः मुंचन् तेन विदुरेण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितः यतो भगवति यः स्नेहप्रसरः स्नेहपूरः
तासंप्लुतानि मग्नः भगवानेव लोकः तस्मान्नृलोकं देहानुसंधानं उत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभ
गवच्चरितस्य स्मरणेन विस्मयं प्राप्नुवन् ६ ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ ३

ननु कुतोयं पश्चात्तापलेशः कारणमप्रतीतेस्तत्राह मामित्येतदनन्तवीर्यस्य विडम्बनं च खेदयति तदेवाह वसु
देवगेहे जन्मनो यद्विडम्बनं अनुकरणं न तु रसिद्धवत्कस्माच्चाविर्भावः कंसभयादिव नन्दीयव्रजे वास
श्च कालयवनादिरिपुभयादिव पुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत १६ एतच्च सर्वेश्वरितं स्मरतो
मम चेतः कर्मभूतं दुनोति व्यथयति तदेव दर्शयति यदाहेति हे तात हे अम्ब यद्वा पूर्वं प्रसीदत प्रसादं कुरुतं

मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडंबनं यद्वसुदेवगेहे व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सी
द्यदनन्तवीर्यः १६ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः तात अम्ब कंसादुरुशं
कितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनां १७ को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान्वि २
जिघ्रन् यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतान्तेन तिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चै
द्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव
चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविंदं नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमा
पुरस्य २० ॥

अकृता निष्कृतिः शुश्रूषणं यैस्तेषां नोऽस्माकं बहुवचनं रामाद्यभिप्रायं १७ ननु तर्हि अयमीश्वर एवं कथं
किं न स्यात् तत्र त्वज्ञानमात्रमेतत् तत्राह त्रिभिः को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणोः तमपि विजिघ्रन् सेवमानः वि
स्मर्तुमीशीत शक्नुयात् विस्फुरन्त्या भ्रूलताया विटपः पल्लवः कृतान्तः तेन १८ न च तत्सम्बन्धमात्रेणाप्यनीय
मवद्भिरपि दृष्टत्वात् इत्याह दृष्टेति यां सिद्धिं सम्यग्योगेन प्राप्तुं वांछंति १९ आहवे युद्धे पार्थस्यास्त्रैः पू

तदेव विवृण्वन् वर्णयति त्रिभिः यन्मर्त्यलीलास्व औपयिकं योग्यं स्वस्यापि विस्मयजनकं यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्य परं पदं पराकाष्ठा भूषणानां भूषणान्यङ्गानि यस्मिन् ॥ १२ ॥ दृक्स्वस्त्ययनं परमानन्दकरं त्रिभुवनस्थो लोकः आलिमात्रमपि सन्निरुद्ध विधेः सर्वार्वाक्सृतावर्वाचीनसंसारनिर्मितौ मनुष्यनिर्माणे चपलकौशलं नैपुण्यं तत्कार्त्स्न्येन गतमप्रवृत्तीलत्नातः परं तस्य कौशलं प्रत्यपेक्षत्वेन तन्मूर्तेर्विधातरूपताभावेपि लोकस्य दृष्टिविषयमभूत् ॥ १३ ॥ अनुरागेण प्लुतः आप्तः हासः रासः नर्मविनोदः लीलावलोकश्च तैः सत्कृतः

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गं ॥ १२ ॥ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ १४ ॥ स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाग्निः ॥ १५ ॥

सा घनं तं प्रतिलब्धो मानो याभिस्ताः दृग्भिः सह अनुप्रवृत्ता गतं तन्नेत्रैव अनुगता धियो यासां ताः कृत्यशेषा यासां ताः असमाप्तितकृत्या एव तस्थुः ॥ १४ ॥ एवंभूतविग्रहदर्शने प्रकारमाह स्वीयान्येव शान्तानि स्वशान्तानि रूपाणि तेषु इतरैः घोररूपैः अभ्यर्द्यमानेषु अनुकम्पितात्मा कृपालुः अनुकम्पया आत्मा यस्य अजोऽपि जातः आविर्भूतः महदंशयुक्तः नित्यसिद्धज्ञानस्वरूपो यथा काष्ठे अग्निराविर्भवति तद्वदजन्मनि हेतुः महदंशैः तत्त्वैर्यशः कापिलेयोऽयं स्वशान्तरूपेषु रक्षति ॥ १५ ॥

श्री भा० त० टी० ५

नत्वभागवतानेवभगवाननुगृह्णातीतिमत्वं असुरानप्यहं भागवतानेवमन्ये यतोभागवताःएतेत्रिभग
वत्यानामधिपेपेत्रमगवंतेमपरोहेपपंतीत्याहसंरंभः क्रोधावेशः तेनमार्गेणाभिनिविष्टचित्तान्येषांतान्
अतएवसंग्रामेतार्क्ष्यःकश्यपःतस्यपुत्रंगरुडंअंसेस्कंधेसुनाभायुधःचक्रायुधोहरिर्यस्यतमचक्षतापश्य
न्तस्मात्तेषामनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वदतीतिचतस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति २४ इदा

मन्ये सुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचितान् येसंयुगेचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभा
युधमापतंतं २४ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रवेश्मनि चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचि
तः २५ ततोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोवसत् २६
परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरन्विभुः यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारींद
र्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसां रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ ॥

गीतस्यान्तर्धानप्रकारंवक्तुमादितआरभ्यतच्चरितंसंक्षेपतःकथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातःभोजेंद्रः
कंसःतस्यवेश्मनागारेअस्याःपृथिव्याःशंसुखंतस्यपंचिकीर्षुःअजेनचयाचितःसंपित्राहेतुभूतेननंद
व्रजमितःगतःसमाःसंवत्सरान्गूढार्चिःगूढतेजाः २६ व्याहरन्आक्रीडन्कूजद्भिर्द्विजैःपक्षिभिःसं
कुलिताव्याप्ताअंघ्रिपायस्मिन् २७ रुदन्निवेतिइवशब्दस्यसर्वत्राप्यन्वयःमुग्धोबालरूपःसिंहःतद्वत्

तदेवं परमैश्वर्यमपि यदुग्रसेनानुवर्तित्वं तन्नरस्यानत्यं तज्ज्ञापयतीत्याह स्वयंत्वेवंभूतः तस्य तत्कैंकर्यं
नोस्मान्विग्लापयतीति उत्तरेणान्वयः नसाम्यातिशयौ यस्य यमपेक्ष्यान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः
तत्र हेतवः त्रयाणां पुरुषाणामधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्या परमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तसमस्तभोगः बलिक
रंग्रहणं वा हरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैः लोकपालैः किरीटाग्रेणेडितं स्तुतं पादपीठं यस्य प्रणतकिरीटसं

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिं हरद्भिश्चिरलोक
पालैः किरीटकोटीडितपादपीठः २१ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंग यदुग्र
सेनं तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति २२ अहो बकी यं स्तनका
लकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोन्यं कं वा दयालुं शरणं व्र
जेम २३

यद्देवध्वनिरेव स्तुतिर्नेनोच्यते २१ अंग विदुर भृतान्भृत्यान् उग्रसेने यत्किंकरत्वं तद्देवाह परमेष्ठिधि
ष्ण्ये राजासने निषण्णमासीनं स्वयं तिष्ठन् हे देव अवधारयेति यद्विज्ञापितवान् २२ एवमत्युक्तिः कृपयै
वेति सूचयन्नुपकारिशिक्षपितस्य कृपालुतां दर्शयन्नाह अहो आश्चर्यं हंतुमिच्छया पिस्तनयोः संभृतं कालकूटं
विषं यमपाययत् बकी पूतना असाध्वी दुष्टापि धात्र्याः यशोदाया उचितां गतिं लेभे भक्तवेषमात्रेणापतद्भक्तिं दत्तवा

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ १०

इति श्रीभावार्थे द्वितीयोध्यायः २ तृतीये मथुरामेत्य जरासंधवधादिकं यत्कृतं द्वारकायां च कृष्णेन
तदवर्णयत् शमित्यव्ययं पित्रोः सुखस्य चिकीर्षयेत्यर्थः तुंगादुच्चमंचात् रिपुयूथनाथं कंसं व्य
सोर्व्याम् कर्षणे पित्रोः सुखार्थं १ ब्रह्म वेदं सविस्तरं षडंगादिसहितं पंचजनोदरविदारणेनावापु
नमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्याया रुक्मिण्याये राजानः आहूताः केवलमार्थं समाहूता इति पाठे
भीष्मकस्याहूता इत्यर्थः केन साधनेन श्रियो लक्ष्म्याः सवर्णेन समानेन रूपेण यद्यपि तया केवलं श्रीकृष्ण एव
वाहूतः नृपवेतस्यापि तत्पित्रादिभिरेव तेषां मानामभेदे इति नयेनाहूता इत्युच्यते एषां मिषतां मूर्ध्नि प

इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वितीयोध्यायः २ उद्धव उवाच ॥ ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चि
कीर्षया शं बलदेवसंयुतः निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ सांदी
पनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरं तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् २ समाहूता
भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषां गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्
सुपर्णः ३ ॥

स्वा

दधत् तया सह गांधर्ववृत्त्या परस्परं समयरूपया बुभूषया भवितुमिच्छया जहार कथंभूतां स्वभागं
लक्ष्म्याः शात्वा तयात्मनोर्पितत्वात् सुपर्णः सुपतनः यथा सुपर्णो हरेत् स्वभागं सुधामित्यर्थः यद्वा श्रिया
रुक्मिण्याः समानवर्णं ध्वजं वा चक्रं यस्य सः श्रियः सवर्णेन रुक्मिणा तेन समाहूताः शिशुपालादयः किमर्थं
भीष्मककन्यया सह तेषां तु भूषया भूतिर्भवतात् तदर्थं तत्र शिशुपालस्याह्वानं वरत्वेन बुभूषया जरासंधा
दीनां तद्विवाहे स्वस्वशोभार्थं च ३ ॥ राम १०

सप्तवार्षिकं वयः ग्रामः सनूलस्थाः शोभादिसंपदो निकेतनं नसिताः गोष्ठ यायस्मिन्नानावर्णो गोसंघेरणं
कुर्वन्नवेणुर्यस्य श्रीरमत रमयामास अनुदत्तजघान क्रीडनकान् तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन्यथा
विपन्नान् मृतान् गोपान् गाव इति गाश्चोत्थाप्य तदेवनोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषं ११ इंद्रपूजाभंगेन कृतागः

सप्तवर्षो धनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोकुलं चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ९
अपूतनाभोजराजेन माथितः कामरूपिणः लीलया अनुदत्तांस्तान्बालक्रीडनकानिव १०
विपन्नान्विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपं उत्थाप्यापाययद्गावः तत्तोयं प्रकृतिस्थितं ११
अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षुः सद्व्ययं विभुः १२
वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेति विह्वलः गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता १३
शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन्रजनीमुखं गायन्कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः १४ ॥

वाश्चैव गोसवः तेन गोपराजं नंदं वित्तस्य चेति चकारादिंद्रस्य मानभंगं कुर्वन् उरुभारस्याति समृद्धया
१२ इंद्रे कोपाद्वर्षति गोत्रः पर्वतः स एव लीलातपत्रं तेन रक्षितः १३ मृष्टं प्रक्षालितं मंडयतीति तथा १४ ॥

श्रीरासमंडलं

श्री भा॰ त॰ टी॰ ११

सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायया विविधं भवनं [illegible] तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितु
मिच्छया ॥ कालः कालयवनः तथा तैः आहूय एतैः प्रद्युम्नादिभिः निमित्तमात्रैः स्वयमेवाजीघनत्
घातितवान् तेषां स्वपुंसः तेजः प्रभाव कीर्त्तिवाद् इत्युवान् ९ शंबरद्विविधवल्वलन[illegible]पिकेभिन्नप्रद्युम्नरामा न्यान
दिभिर्घातयत् अघातयत् घातयन्निति वा पाठः दन्तवक्रादीन् स्वयमवधीत् नृपान् घातयदित्यनुषंगः ॥

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः । एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ कालमागध
साल्वादीननीकैः रुन्धतः पुरं । अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शंबरं द्विविदं बाणं
मुरं बल्वलमेव च । अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयत् ॥ ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः
पतितान्नृपान् । चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२ स कर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्र
पाकेन हतश्रियायुषं । सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन् ॥ १३ कियान्भुवोयं
क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः । अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं
यदूनां १४ ॥

कथंभूतान् कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषां बलैः सैन्यैर्भूः सर्वापि चचाल ॥ १२ स कृष्णः हतश्रीरायुश्च यस्य
भग्नावूरू यस्य तं उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि न ननन्द तोषं न प्राप ॥ १३ अनभिनन्दनप्रकारमेवाह कियानिति
द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यद्यस्मात् अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः कुरुबलभारः क्षपितः उरुर्भारो यं यदि
यावान् अत्यल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्दुर्निभूतं दुर्विषहं बलमास्ते १४ ॥ राम ११

कश्च्यमतो वृषभानुस्य विद्धनासिकान् कृत्वेति वार्त्तं श्रुत्वैस्तद्भ्रमेन जमग्रोमानो येषां तथापिताशोधृतः
कामायमानानां श्रुतएवात्तानशास्तुभृतो राज्ञः तश्च्युस्त्रै रत्नतएवजघ्यान ४ यदाश्च दित्याः कुंडले
हृते स्वर्गगतः तदाप्रभुः स्वतेजोपिग्राम्यः स्त्रीपरतंत्रश्च प्रियायाः सत्यभामायाः प्रियंविधातुमिच्छुः
धृतकं पारिजातमानीतवान् यदर्थे यत्रिमिन्नं कृष्णवज्री त्त्रीप्रेरितो योद्धुमन्वधावत स्वकार्यसाधकेन

कश्च्यमतो विद्धनसोदमित्वा स्वयं वरेनाग्निजितीमुवाद तद्भ्रमानानपि गृध्नतो ज्ञानं जघ्ने रत
नःशास्तुभृतः स्वशास्त्रैः ४ प्रियं प्रभुग्राम्यश्चप्रियाया विधित्सुर्वार्क्षं धृतकं यदर्थे वज्र्यभ्यधावत्स
गणो कृष्णधः कीशमृगो नूनमयं वधूनां ५ सुतं मृधे त्वं वपुषाग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभेनस्थितं धरित्र्या
ते आमंत्रितस्तेन यायपशेषं दत्वा तदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्तानवदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा
हरिमार्तबंधुं अत्यायमुद्यौजगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां मुहूर्तएकस्मिन्ना
नागारेषु योषितां सुविधं जगृहे पाणीन नुरूपः स्वमायया ८ ॥

तेन पुत्रेणाघमस्तस्य पुत्रकपवरत्वात् कीशमृगारवेति अयं वज्री ५ सुनामेन चक्रेण उन्मथितं दृत्तं सुतं भौमं दृ
ष्ट्वा तस्य मात्रा धरित्र्या भूम्या आमंत्रितः प्रार्थितः सन् तस्यतनयाय भगदत्ताय दत्तशेषं राज्यं दत्वा ६ अंतःपु तत्र
न रेकुजे भौमेन पाश्चाहृताः ताः प्रहर्षश्च व्रीडा चानुरागश्च तैः प्रहितः प्रेषितां ये अवलोकाः तैर्जगृहुः स्वीकृत
वत्यः ७ आसां योषितां पाणीं स्तन्नदनुरूपः सन् सुविधं विवाहोचितप्रकारसहितं यथा भवति ८

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ १२

यद्वा स्वाधीनेष्वपि भगवतो विरागः तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कः कुर्यात् योगेन च यो
गेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रतः २३ शेपुः शापं ददुः भगवतो मते अभिप्राये कोविदाः अभिज्ञाः २४ २५ बहुगुणाः शी
लादिबहुगुणोपेताः गावः ताः २६ कन्याश्च वृत्तिकरीं जीविकाप्रदां धरां २७ भगवदर्पणं यथा भवति गो

12

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् कोविस्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यां
कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिप
यैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्दैवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितॄन्
देवानृषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां
वासांस्यजिनकंबलान् यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि अन्नं चोरुरसं तेभ्यो द
त्वा भगवदर्पणं गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः २८ ॥ इति श्रीभागवते तृती
यस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ श्रीउद्धव उवाच ॥ अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीं
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः १ ॥

विप्रार्थ असवो येषां २८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ चतुर्थे तु मुनि-
प्रश्रुत्वात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेन क्षत्ता मैत्रेयमागमत् १ ॥ तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताः वारुणीं
पैष्टीं मदिरां १ ॥
॥ राम १२

नयाशान्त्युपायः प्रभवति किंतु मधुना यच्छामदः सर्वतोमदः तेनताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्य
ति तदा इयानेतेषां च वधोपायः अतोन्यो नास्ति एकात्मनोपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनान्तर्धीर
निस्तर्षः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तक्रमेण संचिन्त्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १८ अनुजैः सह

मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानां नैषां वधोपाय इयानतोन्यो मय्युद्य
तेन्तर्दधते स्वयं स्म १५ एवं संचिन्त्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजं नंदयामास सुहृदः साधूनां
वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता
धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोपि क्ष्मामनुजै रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८
भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९
स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २० इमं
लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवं रममाण
स्य संवत्सरगणान्बहून् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२ ॥

सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकं १९ स्निग्धो यः स्मितसहितोवलोकः तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पापांत
रेणुधाप्रवादरूपया आत्मना देहेन २० क्षणदया रात्र्या दत्तः क्षणोवसरः दत्त उत्सवो वा यासां स्त्रीणां तासु क्षणं
सौहृदं यस्य सः गृहमेधेषु गृहधर्मेषु योगेषु कर्मयोगोपायेषु विरागोऽसौ संजातमित्यर्थः २२

श्री भाग: टी: ११

तेनचमनसि ईप्सितमहं तस्यैतद्विदितो वेदवेद्मि ददामि हे तातः विश्वसृजां वसूनां च मिलितानां मध्ये देवसो ऽइति पूर्वार्धं जगन्मनितं
वक्ष्यमेः तदा मम्मामिकामेन तथाहमस्मिद्दः अतस्तन्मापनं ददामि दाशामिश्रन्येमे नवास्मृतेंडः प्राप ११ तस्माभा
यममभिनंदति सप्तषभ वीजनन्तेभवानामंमध्ये चरमः येषांस्मिन् मदनुग्रहः आसादितालकुः यस्तुतमोवदपका
ते विषादानहमारकोऽहं स्मानहं सर्वानसि पतद्विष्णाभङ्गजातमित्यर्थः न लोकान् न शाहेन तीवासो
घालोकान्तन्सजते वेत्तुठगके तमित्यर्थः १२ ददामीति यदुक्तं तदेव निर्दिशति पूर्वार्धं स्मिन् पाशेकस्या

श्रीभगवानुवाच वेदाहमेतन्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तेऽर्चनया ममेयः सर्वेषु गाविश्वसृजां वसूनां मत
सिद्धिकामेन नमोत्पदेः ११ सप्तषभा यो वरमो भवानामासादितो समदनुग्रहो यत यस्मान्न लोका
न्नामानुन्यजंते दिष्णादहस्मान्क्षिपादानहस्मा १२ प्रजामया प्रोक्तमजायतात्मेपद्यानि यशमा यम
मादिम्मर्गो ज्ञानेपरमन्महिमाव भासेयत्पर योभागवतेवदंति १३ इत्याहतोऽसुःपरमस्तदृक्षः
प्रतिनत्तानुग्रहभाजनो हे स्नेहोल्लसंतो मा स्वलिता हरस्तमुर्वन्नू कुवः प्रांजलिरावभाषे १४
कोन्वीशतेपादसरोजभाजां सदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह तथापि नाहं प्रवृणोमिभूमन्भवत्पदां
भोजनिषेवणोत्सुकः १५ नाम

दिसर्गेसर्गोपक्रमे मम महिमाली लावभासते येनतत १३ इत्येवमाह तस्मात्सावृज्यस्मादे प्रतिनत्तं कृपाव
लोकपवानुग्रह स्तस्यभाजनं पात्रभूतः पाठांतरे प्रतिनत्ता मनुग्रहस्य पात्रमिति स्तुवं अश्रुणि संवन्नू आव
भाषेऽस्मवानस्मि १४ नहि स्वाज्ञानं तिहति मात्रकामो हं किं तत् निषेवणात्सुकः तथापिवाहं मानावणे
हस्तु मोहो भवति अतस्तं नत्वा नं देहि इति प्रार्थयितमाहको न्विति बत चतुर्धर्मादिष्वतथापितान हंनमहं

13

१३

वारुण्या मैरेयं तस्य दोषेण निम्लोचति अस्तं गच्छति सति मर्दनं कलहं २ उपस्पृश्य स्नात्वा आचम्य ३ अहं चो
क्तः स्वर्गं महाकायाः ४ तदभिप्रेतं कुलसंहारादिकं ५ कृतकेतं कृतावासं अकेतनं अनाश्रयं ६ विरजं शुद्धसत्व।
मयं विदितं लक्षितं तं कौशं कौशेयं ७ कौशाम्बरेण पीताम्बरेण अधिश्रित्य उपरि स्थाप्य अपाश्रितः एषः ता
अश्वत्थः

तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसां निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनं २ भगवान्स्वात्म।
मायाया गतिं तामवलोक्य सः सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहं चोक्तो भगवता प्रप।
न्नार्तिहरेण ह बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम पृष्ठ।
तोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिं श्रीनिकेतं स·
रस्वत्यां कृतकेतमकेतनं ६ श्यामावदातं विरजं प्रशान्तारुणलोचनं दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीत·
कौशाम्बरेण च ७ वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणांघ्रिसरोरुहं अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्त।
पिप्पलं ८ तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचरन्सिद्धः आससाद यदृच्छ।
या ९ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतो मामनुराग

कोमलो
अश्वत्थः अर्भकः कोमलः स्थूलो येन तं त्यक्तं पिप्पलं विषयसुखं येन तं तथापि अकृशं आनंदरूपं ८ द्वैपायनस्य सु
हृत्सखा च असौ सखः सुहृत्सुहृत्वात् एव पराशरपितृव्यो मैत्रेय इत्यर्थः ९ प्रमोदेन भावेन चानता कंधरा यस्य पाठांतरे
प्रमोदस्य भावेन अनुरागेण हासेन अवलोकेन तया समीक्षया विश्रमयन् विगतश्रमं कुर्वन् १०

श्री
भाग॰
टी॰
१४

टीका स्कं ३ अ॰ ४

मृदुपरोपद्रवशून्यंतीव्रंदुस्सहंदीर्घमाकल्पंतेपातेतपश्चेरतुरित्यर्थः लोकभावनौलोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञा
नेनविवेकेन २३ विस्रम्भात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाःसन्तश्चरन्ति नहिकृतार्थाना
ममकृत्यमस्तीत्यर्थः २५ तत्त्वसंराध्यइतितत्त्वसंभावः भगवतैवस्मरणमात्रेणानवतत्त्वमुपदिष्टप्रायेके
वलंसंभावनादिनिहतमपेक्षानीकश्चिदातापः सचतत्रावाप्तोमैत्रेयोनतुमम्ममाधिकएवत्वदुपदेशोत्ता।

यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२ श्रीशुकः इत्यु
द्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधं ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहाभा
गवतंव्रजन्तंकौरवर्षभः विस्रम्भादभ्यधत्तेदंमु[illegible]कृष्णपरिग्रहे २४ विदुरः ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्र
काशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवउ वाच
ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोन्तिके साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ इतिसहविदु श्रीशुकः
रेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्नि।
शांततोगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथ ३
मवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकः ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवा
ञ्छितः संहृत्यस्वकुलंस्फीतंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ स्याधिष्ठानादिति २६ श्रावितः अपनीतः
उरुस्तापोयस्यसःयमस्वसुर्यमुनायाःपुलिनेतांरात्रिंक्षणमिवसमुषितः औपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापे
नविधनमध्येप्युद्धवस्मात्त्रयाणांब्रह्मादीनामधीशोहरिरपिआकृतिमत्यजत्कोत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापोपदे १४
शोमिषंयस्यतेनकालेनस्वरूपेणअमोघंवाञ्छितंयस्यसनतुब्रह्मशापः प्रभुः किंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९

14

ति सद्न्नाग्मपः

२ अथ मानाचरणं दर्शयति कर्माण्यनीहस्य निकृपस्य न ... या ... अभवस्यजन्मनो भवोजयकालात्मन स्तव
गेमभगानुङर्गाम्रवः पर्लयनं च त्वामनिरुपस्य नमस्यवद्भीभिः स्तोभिः रत् ... अमद्भृति यतः दृश्मिन विषये विडंबाम।
ग विधीः संशये न रोचयति १८ किंच मनेषु प्रमनुनेषु स्मन्नुमांद्भयवे भनोहृद्भेषु एष्ठः कंठितः कैलादिनात्र्यवंतः स
तः सदात्मासं शुयादिं रहितो वो यो वियाणक्किंप्रस्वरूपयत् अग्रमन्नः अग्रद्दितः सत् १७ त्वान्मनस्तवरहः रहसा।

कर्माण्यनीहस्य भवोभवस्य ते दुर्गाश्रयो याथ्रियागमस्तायते कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मं ते
३ विद्यति धीर्विदामिह १८ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठितारवंडसदात्मबोधः पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्त ग्य
स्तन्नो मनो मोहयतीव देव १७ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान् समग्रं अपि ते
नो यदहं त्वापमर्हं विरंजमायदृजिनं तरेम १९ इत्यावेदित हार्दाय महं भगवान् परः आदिदेशार।
वि विंदस्य आत्मनः परमां ... ति २४ स एवमाराधित पादतीर्थादधीत तत्त्वात्मविबोध मार्गः प्रणम्य पादौ दतीर्थ
परिक्रमय्य देवमिहागतोहं विरहातुरात्मा २० सोहं तदर्शना हादवियोगार्त्तियुतः प्रभोः गमिष्ये द
यितं तस्य बदर्याश्रममंडलं २१ द गा
तदंतस्य प्रकाशकं तद्भोग्यस्त्वं मदनं तत्रमार्गेणो वा कं गृहणाय प्रतिस्तं सं परियोगंतं हिंवरस्य रः स्वामिनयथा।
तः ह्रजिनमे ख्याव्य स्वनायासेन तनिक्षामः १८ आवेदितो अहार्दाय हरिस्तो मिप्रयोवेनतस्मे १४ आराधितपादे
भगवान सप्रवत्तीर्थक्स्मात् आधीतः अधिगतः तत्त्वात्म बोधस्य परमात्म ज्ञानस्य मार्गो येन संप्रदि
क्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्य दर्शनाहादविद्योगेनार्तिप्सुना स्पृयुतः बदर्याश्रमस्थानं गमिष्यामि २

अस्मानेवाह स्वलोयेति पंचदशभिः तेन कर्मभिः सर्वेषामस्मद्दुःखेभ्यो पग्रामशेनमर्थः अथवा सम्यग्ज्ञानविदेत
किं न दितियेनाणो न संसरन्निर्वृताः इत्यादि मन्वेति ततः कर्मभिर्भूयः पुनः पुनः दुःखमेव विदेत अत एवं विधं
स्वमायेनास्माकं यद्युक्तं कर्तुं योग्यं तत्सर्वं त्वं भगवान्निरूपयतु २ देवात्माधीनात्कर्मणामनिमित्तभूता
स्माकं तादृशमनुष्याणां ततः आश्रयणीयस्य अतः सदुःखितस्य जनस्यानुग्रहाय भवानि मंगलानि भवंतः पो
षस्या द्विमत्वस्य ततः आश्रयणीयस्य अतः सदुःखितस्य जनस्यानुग्रहाय आदिशाकथयध्येन वर्त्मना संसाधि
तकाः स्याव एवेनमर्थः ३ तत्रस्यान्तर्देहसाधुवर्यधर्म सुखेदूपवर्त्मनः आदिश कथय येन वर्त्मना संसाधि
तो हि दिष्ट्यः सनातनत्वाधिगमः आत्मापरोक्षतत्त्वहित पुराणमनादिवेदप्रमाणके ४ करोति कर्माणि
विदुः स्वलोयकर्माणि करोति लोको न तैः सर्वेषामदुःखापसंवा विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदस्य
तं भगवानवदेव २ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य अनुग्रहायेह चरंति
नं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ३ तत्राधुवर्यादिशवर्त्म येन संसाधितो भगवानयेन पुंसां ५ दिष्टित
यच्छंति भक्ति श्रुतेन नैसनतत्वाधिगमं पुराणं ४ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवान्
अधीशः यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ५ यथापुनः स्वे ख इदं निवेश्य पो
तिगृह्यायां निहसहृतिः योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन्विधत्ते द्वि
जगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ७
त्यादि नानवर्णायति पंचश्लोके क्रियासंबंधः यथा येन प्रकारेण पुरुषरूपेण कृतावतारः सन्नधीशः इ
गुणमायानियंता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथा सादि
दीरहः निष्क्रियानिः संस्थानम्यापि संस्थितं कृत्वा वृत्तिं जीविकां ५ स्वे स्वीये खे हृदयाकाशे
हायो योगमायायां बहुधा चस्मादिरूपेण मत्स्यावतारभेदैः क्रीडन्यानि यथा कर्माणि विधत्ते ७

मपि उपरतो मतिर्नाम स्त्री तिस्मान्नयोग्यो भवति । ततः सकाशात् ... भवति ३० यस्माद्गौणैर्विधैर्नतो
नितः मद्गुणैर्मद्विधैर्युक्तानं लोकस्योपदिष्टान् ३१ एवमनेनाभिप्रायेण ... योनिनावेदकर्त्तारमेरज्जयाम ३२
एवं तुल्यानां विज्ञवात्मनो अधीश्वरिणा नाम नक्षेदितं स्थितिं ३३ कालिंद्यां सकाशात् सिद्धएव विडम्बः कति पये
दिनैः स्वः मतिर्तं गांगाप्रापयत प्रामः ३४ इति श्रीमद्भागवते चतुर्थे भगवल्लीलायां हृष्टोमनाः मुनिः प्रोवाच मनुः ।

अस्माल्लोकाद् उपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयं अर्हेस्मुख्यत्वा एवात्म ... आत्मवतां वरः २९ नोद्धवोण्वपि मन्न्यू
नो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ३० एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयो
निना बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ३१ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः
क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ३२ देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनं अन्येषां दुष्क
रतरं पशूनां विक्लवात्मनां ३३ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितं ध्यायन्गते भाग
वते रुरोद प्रेमविह्वलः ३४ कालिंद्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र
मित्रासुतो मुनिः ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे चतुर्थोध्यायः ४ शुक उवाच द्वा
रि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधं क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धः पप्रच्छ सौशी

लाद्गुणतृप्त इति । अकारणसुहृदः प्रयाणैर्ज्ञानार्थं मैत्रेयं प्रति गमः सं वादस्ततो ... ह्येनाभिगम्यते द्वारिगंगा
याः हरिद्वारस्थामासीनं ... सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः १ ... मैत्रेयं ...

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ १९

श्री

महाभारतस्याप्येवं तात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासः भगवद्गुणानां तत्पर्यन्तं श्रावयितोपाख्यानेवक्कु
मिच्छुः सन् धर्मकामादिवर्णनेन नु हरेः कथायां तु मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिः ग्राम्यसुखा
नुवादैः हारभूतैः नु निश्चितं हरेः कथायां गृ तादृशीना तदुक्तमिति हास समुच्चये कामिनां कामयत्कामा
लोभेन लब्धस्यावर्तां यत्र ततः किंफलमाप्नोति कृपेयमिति यावत् लोकचित्तावतारार्थं वर्णयित्वा तेन
तो इतिहासैः पवित्रार्थैः पुनरत्रैव निंदितो अन्यथा घोरसंसारवर्धकं जनस्यातो वर्णयेत्स कथं विद्वा

३॰ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृ
हीता नु हरेः कथायां १२ सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः पदानु
स्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखाप्ययमाशु धत्ते १३ ताञ्छोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथा
यां विमुखानघेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां १४ तदस्य कौषा
रव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारं उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबन्धो शिवाय नः कीर्तय तीर्थ
कीर्तेः १५

अस्तु कामस्तथापि को गुण इति १२ हरिकथायां मतिप्रवेशस्य फलमाह सा कथायां मतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे
ततः किमत आह हरेरिति १३ एवंभूतायां कथायां ये न रमन्ते तान् शोचति शोच्या ये तेषा
मपि शोच्यांश्च तत्राविदः अज्ञान् तान्नपर्यन्तमिति अनुशोचामि यतस्ते अघेन हरेः कथायां विमुखाः तान् तेषाम
पि शोच्यान् शोच्य अनिमिषः कालो येषामायुः क्षपयति अत्र हेतुः वृथैव वादगतिस्मृतयो वाग्देह
मनोव्यापाराः येषां १४ तत्तस्मात् हे कौषारव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृ
त्य नः कीर्तय पुष्पेभ्यो मधु मधुप उद्धरति तद्वदुद्धृत्य १५ ॥

16

राम १९

पुनर्विशेषेण प्रष्टुमौत्सुक्यमाविष्कृत्याह सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलिरिवाधिकत्वेन विराजमानः तस्य
त्वमर्थः लोकनाथाधिपतिः अलोकाल्लोकालोकपर्वतान्त्वद्दिगंतान् अचीक्लृपत्कल्पयामास यत्र येषु सर्वा
णि यानि सत्त्वानि तेषां निकायस्तेषां भेदः तत्कर्माधिकारी आश्रितः इति वा. ८ उतापि च येन प्रकारेण प्रजा
नां जीवानां नामानि स्वभावः तत्कृतं कर्म तत्कृतं रूपं तत्कृतां अभिधायां सां भेदं कृतवान् विश्वसृष्टा स्वयमात्म

मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो लो
कानलोकान्सृजल्लोकपालान् ८ अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः
येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्त ९ नारायणो विश्वसृडात्मयोनिरे
तच्च नो वर्णय विप्रवर्य परावरेषां भगवन्व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णं अतृप्नुम
क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषु वः सूरि
भिरीड्यमानात् यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ११ ॥

योनिः स्वतः सिद्धः ९ ननु महाभारते त्वया सर्वं श्रुतमेवेति तत्राह परेति परावरेषां ब्रह्मादयः तेषां व्र
तानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं वारंवारं पुनः पुनः तेषां श्रवणेनाहमतृप्नुमः तस्मात्तेषां च क्षुल्लसुखावहानां यत्र तत्र
श्रीकृष्णकथामृतौघः सूचितः सूचितः तस्मात् तेनात्र लब्धं नास्तीत्यर्थः १० नन्वेहनुः क इति ती
र्थपदः कृष्णस्य अभिधानात्कथामृतात् सत्रेषु यज्ञेषु पुण्यसूरिभिर्नारदादिभिः ११ ॥

तत्र स्रष्टुर्लीलां प्रपंचयितुं पुनः सृष्टिं विस्तरेणाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वमेव परमात्मा भगवानेक एवासीत् आ
सीत् स आत्मनां जीवानामात्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् द्रष्टृदृश्यात्मकं किंचिदासीत् कारणात्मनावस्
नोऽपि दृश्यक पु नीत्यर्थं वदितुमाह अनानामत्युपलक्षणः
नानादृष्टृदृश्या
यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः यः स्रष्टा नानामतिरूपलक्ष
ते स एवैक एवासीत् इति कुतः आत्मेच्छामायायां तस्या अनुगतौ लये सति यद्वा आत्मन एकत्वेन अवस्था
ने इच्छा या मायानुगतानामामित्यर्थः २३ तत्र प्रथमं मायाया प्रकारमाह द्वाभ्यां स वै द्रष्टा स न दृश्यं नापश्यत्

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः २३ स वा एष तदा
द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सद
सदात्मिका माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्ष
जः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६ राम·

एतदेव रहस्यं एकमेवासत्तदा प्रकाशाते असंतमिव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदाह स मा मायाया शा
क्तयो यस्य सः न त्वसन्नेव मेने असुप्ता दृक् चित्शक्तिर्यस्येति २४ सा वै दृष्टृदृश्यानुसंधाना रू
पा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा सद् दृश्यं असत् अदृष्टं रूपं आत्मस्वरूपं तया तत्त्वा यस्याः तद्भ
यानुसंधानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां भिन्नगुणायां अधोक्षजः परमात्मा
आत्माभूतेन पुरुषेण अंशेनाधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदाभासं समाधत्त वीर्यवान् चित्शक्तियुक्तः २६

विशेषणं श्रीकृष्णस्य कथनीयत्वाय रूपेणाह स इति यो विश्वसर्गाद्यर्थं गृहीतशक्तिः सन्नेवं कृता-
वतारः सन् अतिपूरुषाणि कर्माणि चकार तानि कीर्तय १८ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन बहु मानयन् १८
इमानमेवास्मिन्धिनिपरुषभिः अधोक्षज एवात्मा यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं वितन्वता २०
हरिर्गृहीतः एतच्चित्रं न भवतीत्यत्र बादरायणवीर्यजे १९ तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं वा लोकं चाह क

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि या-
नीश्वरः कीर्तय तानि मे सखे १८ श्रीशुक उवाच एवं भगवान् पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः
पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहु मानयन् १९ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान् साध्व-
नुगृह्णता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायण-
वीर्यजे गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः २१ माण्डव्यशापाद्भगवान् प्रजासंयमनो यमः
भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २० भवान् भगवतो नित्यं सम्मतः सानुगस्य च यस्य ज्ञा-
नोपदेशाय मादिशद्भगवान् व्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्यु-

त्वं तु माण्डव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे ततः स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यमः एव त्वं जातोऽसि
किं च भवानिति किं तं यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मां आदिष्टवान् चकारात् स्वयमपि प्रत्येकोपादिष्टवान्
इति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्थोत्पाताः २२

श्री० भा० स्कं० टी० १८ तन्मात्र

तैजसात्मैवेत्यन्वयः ज्ञानमयानां सत्त्वं कर्तृत्वांशः कार्यभूत इत्येवकारः तामसो भूतसूक्ष्मस्य शब्दस्यादिकारणं
यतः शब्दात् खमाकाशं भवति आत्मनो लिंगं स्वरूपलक्षणं शब्दद्रूपेण प्रकाशकं हि दृ आकाश तथा च यद्वा लिंगं
शरीरं आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ३१ नभसः सकाश... ऽद्भूतं स्पर्शं विकुर्वन् रूपान्तरमापद्यमानः एवं सर्व
त्रैकालाद्भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यं ३२ नभसः परिगृहीतः स्वयं वा उरुबलान्वितः ततो ज्योतिः लोचनं प्रकाशक
३३ ३४ ३५ दृश्यमविकुर्वत्कालान्तरेभाव्यं कार्यं यद्यद्भव्यमवरकार्यं तेषां कार्याणां परैः कारणैः संसर्गात्

तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि वा तमसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः ३१ कालमा
यांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलं ३२ अनिलोऽपि विकुर्वाणो
नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ३३ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्व
त्परवीक्षितं आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवी
क्षितं महीं गन्धगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावराव
रं तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगिनः
नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुं ३७ ॥ स्या०२

न्वयात् यथासंख्यं यथाक्रमं उत्तरोत्तरमधिकान् गुणान्विदुः तथा हि नभसः शब्द एव गुणः अन्यान्वयाभा
वात् वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयाच्छब्दश्च एवं तेजसस्तोयस्य च अम्भसस्तानि रसश्च एवं सर्वे देवा महदादि अभि
मानिनः विष्णोः कलांशाः कालः लिंगं विकृतिः मायालिंगो विक्षेपः अंशो लिंगं चेतना तानि विद्यन्ते येषु अ
तः समत्वेन नानात्वात् परस्परविश्लेषात् स्वक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायामनीशा असमर्थाः सन्तो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः
३१

तेज० स०१ ब्रह्म एवहत्वर्थः २ राम 18

कालप्रेरितादव्यक्तात्मायायाः तत्त्वपदं परित्यज्य महत्तो लक्षणं अतः पुलिंगनिर्देशो विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधा
नत्वात् आत्मदेहस्थं विश्वं व्यंजन् बीजगतिमंकुरादिरूपं इत्यर्थः स्वप्रकाशयन् तमोनुदः तमोनुदतीति तमोनुदः तदुक्तं सात्वत
तंत्रे विसर्गस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं
प्रजार२ तानि ज्ञात्वा विमुच्यते इति २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सार्धद्वाभ्यां सोऽपीति अंशः चिदाभासो निमित्तं गुणा उपादा
तदात्मा ५ नं कालः क्षोभकः तदधीनो भगवद्दृष्टिगोचरः तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत् रूपान्तरमनयत्

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७
सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया २८
महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारि
कस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ३० वैकारिका
श्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः ३०

अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ता अधिदैवं तेषामात्मा आश्रयः अत एव तत्र भूतें
द्रियमनोमयः तद्विकारवान् इत्यर्थः देवानामप्युपलक्षणं २९ एतदेव विभागतः प्रपंचयिष्यन् वैकारिकः
इत्यादिना वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः कार्यभूता इत्यर्थः यतो येभ्य इंद्रियाधिष्ठा
तृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं शब्दादिप्रकाशो भवति ३० ॥

श्री॰
भा॰ त॰
टी॰
३ ११

सं

नन्वविषयाकृष्टचित्तानां कुतस्तदन्वेषणं तत्राह यः श्रद्धया हृदये अवधार्य ध्यात्वा वैराग्यं बलं यस्य तेन ज्ञानेन
धीरा भवन्ति सन्तो योगिनो ध्यानमेव कृतं अतः श्रद्धया च बलपूर्विकया भक्त्या संमृज्यमाने शोध्यमाने भक्त्यानुग्रहेस्य
रतस्याह विश्वस्येति अन्तर्यामितया ४२ नित्यसन्निहितमप्यनर्पकं व्रजेमेत्याशंक्याह यदिति सानुबं
धे सोपकरणे असति नश्वरे स्वपुर्यां देहे एव वसतः सुदूरं तु भ्रुक्त्वा ४३ ननु यदि हृदिस्थस्यापि पदाम्बुजं केषांचित्सुदूरं त
र्हि अन्येषामपि तथैव स्यात् न अविशेषादित्याशंक्याह तानिति असद्वृत्तिभिर्विषयैर्वर्त्तिभिरिन्द्रियैः

श्रद्ध

यः श्रद्धया श्रुतपूर्वं भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेवधार्य ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेङ्घ्रिसरो
जपीठं ४१ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृ
तं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसां ४२ यत्सानुबन्धेसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणां पुंसां सुदूरं व
सतोपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ४३ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेशः
अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४ ॥

19

परागतान्र

पराहृतं दूरमपहृतं अन्तःस्थं मनो येषां ते अथो अपि ते नूनं न पश्यन्तीति प्रसिद्धं अतः पुनस्तेषां तत्संगः स्यात्का नु ते तान्
पदन्यासः गमनं तस्य विलासो विभ्रमः तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्याः ते त्वल्लीलावतारादिभिः शोभमानाः तदज्ञानिन इत्य
र्थः पदन्यास इति लक्ष्म्याः पाठे तव पदन्यासविलासो लक्ष्म्यो येषां तान्पथः त्वन्मार्गभूतान् सतो मार्गान्वा अश्रवणादी
न पश्यन्तीत्यर्थः यद्वा अथ एवंभूता भागवता ते तान्सत्तान्नूनं नैव पश्यन्तीत्यन्वयः सत्संगाभावेन तत्कथाश्रवणा
भावाद्धृदिस्थितमपि तेषां सुदूरमिति भावः ४४

पम
११

प भा पं
पा ३

क्रियः स्वर्थीस्त्वाद्देवानमिलनः परस्परं विश्वकर्माण एवनीशाः निर्विस्माद्धरिमीडिरे प्रपन्नानांतापोपश
मे आतपत्रंछत्रं तत्रहेतुः यस्यपदारविंदस्यमूलंतलं केतंआश्रयोयेषांते बहिरुत्क्षिपंतिपरित्यजंति ३८ त्व
गृहंप्राप्यमार्गेश्रमप्राप्यविश्राममिवनिवेदयंतआहुः हेधातः पितायद्यस्मादस्मिन्संसारे आत्मन्निति [illegible]स्त्वो
पलंवा शर्मसुखमृतेयदितिपाठे यस्मादभजनंविनाशर्मनलभंते नच्चतदर्शनात्रकृतस्तापोनिवर्ततेकिं
भवदंघ्रिच्छायामाश्रयेम तत्राह सविद्यांतदाश्रयणमेवविद्याव्यापकमित्यर्थः ३९ अज्ञानस्याश्रयणंयोगात्त

देवाऊचुः नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रं यन्मूलकेतायतयोंजसोरुसंसा
रदुःखंबहिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म आत्मन्लभंते
भगवांस्तवांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९ मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैः छंदःसुपर्णैरृष
योविविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंतीर्थपदःप्रपन्नाः ४० ॥

तत्रापनत्यापनमाहुः मार्गंतिमृग्यंतिअन्वेषयंति यत्तीर्थपदस्तवपदंवयंप्रपन्नाः के मार्गंति छंदःसुपर्णैर्वेदपक्षिभिः
तवैवमुखपद्मनीडैः येषां यथापक्षिणोनीडंगृहंतास्ततस्ततःपरिक्रम्यपुनस्तत्रैवविशंति तथावेदाअपि
तन्मुखंजातास्तत्रैवपर्यवस्यंति अतोवेदायितत्पदंमृगयंतीति विविक्ते एकांते मनसि किंवाघमर्षणमघनाश
कमुदकंयासांसरितांतासुवरायागंगायाः पदंमुहुर्मुहुरस्थानं अतोगंगामपिसेवमानाअपिवितर्कमस्थानंत्व
त्पदंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ॥

श्री·
भा·तृ·
टी·
२०

एवंभूतं च त्वया अस्माकं एतत्कार्ये याधीनां जीवानां चतुर्विधपरिकल्पनीयाजनकत्वादित्याह: तो स्माकं साक्ष
याणां स कार्याणां यद्वास्ये नीत्यन्वयः कारणं तन्महदादितत्वानां त्वमेव अद्य: कारणं अत्र हेतवः कूटस्थ अवि
क्रियः पुरुषोऽधिष्ठाता: पुराणः पुरातनः एतदुपपादयति त्वमिति हे देव अजः एव त्वं गुणानां सत्त्वादीनां क
र्मणां जन्मादीनां च योनौ कारणभूतायां शक्तौ मायायां प्रथमं रेत आदधे आदितवान् सी इत्यर्थः कीदृशं कविं म
हत्तत्वरूपं ४९ ततो देवा आत्मनः देवा वयं मत्प्रमुखा महदादयो यदर्थं बभूविम तत्किं ते कार्यं करवाम इदम
पि निवेदितम् इत्याह: तर्हि तत् अस्माकं स्वचक्षुः सीयं ज्ञानं शक्त्या सह उपादिदेहि प्रयच्छ यस्मात्त्वमेव अनुग्रहो येषां
तं नः स्वराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजा
यां कविमादधेऽजः ४९ ततो वयं मत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्करवाम किं ते त्वं नः स्वचक्षुः परि
देहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां ५० इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ ऋषि
रुवाच इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः १
कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशति तत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २।
ते यदनुग्रहास्तेषामस्माकं क्रियार्थं इत्यानेतावान् अनुग्रहो येषामित्येकं वा पदं त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामे
व वयं समर्था भवाम इत्यर्थः ५ इति तृतीये पंचमः ५ षष्ठे तैरीश्वराविष्टैः सृष्टिमाह विराड्जनिः अ
धिदैवादिभेदश्च तत्रैव भगवत्कृतः स्वशक्तीनां महदादीनां असमेत्यामिलित्वा सतीनां स्थितानां प्रसुप्तलो
कतंत्र विश्वरचना यासां तथाभूतानां जीवोपकरणानां गतिं स्थितिं दृष्ट्वा आविशदित्युत्तरेणान्वयः १ का
लेन सत्त्वाद्युद्बोधो यस्याः कालयति क्षोभयति स्वकार्योन्मुखीकरोतीति वा कालसंज्ञा प्रकृतिः तां शक्तिं प्रकृत्या सदृश

पानेनेति द्वाभ्यां ।

एतदेव स्फुटयति वैराग्यं सारो बलं यस्य तं बोधं ज्ञानं लब्ध्वा अन्वीयुः प्राप्नुयुः अकुंठधिष्ण्यं वैकुंठलोकं ४५ आत्म
नि समाधिर्मनः स्थैर्यं स एव योग उपायः तस्य बलेन ज्ञानयोगतः श्रमेण मोक्षः स तु संगतः त्वत्कथाश्रवणादिना
त्वनायासेनैव अहं मम ता निम्हानां तु केषांचिदिति भावः तदेवं स्तुत्वा प्रार्थयंते चतुर्भिः तत्तस्मात् हे आद्य त्व
दीया वयं यस्माल्लोकानां सिसृक्षया त्वयानुसृष्टाः क्रमेणोत्पादिताः त्रिभिरात्मभिः सत्त्वादिस्वभावैः अ
त एव विरुद्धस्वभावत्वाद्वियुक्ताः संतः यदर्थं सृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रं त्वत्क्रीडोपकरणं ब्रह्मांडं तुभ्यं प्रतिहर्तुं स

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसान्वी
युरकुंठधिष्ण्यं ४५ तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठां त्वामेव धीराः पुरुषं
विशंति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ४६ तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः
स्म सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ४७ यावद्बलिं तेऽज हराम काले यथा व
यं चान्नमदाम यत्र यथोभयेषां त इमे हि लोका बलिं हरंतोऽन्नमदंत्यनूहाः ४८॥

मर्पयितुं न शक्नुमः अतस्त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहीति त्रयाणां श्लोकानां चतुर्थेनान्वयः ४७ अस्मासामर्थ्य
मेव प्रपंचयितुं कार्यख्यातिवैचित्र्यमाह हे अज काले तत्तदवसरे बलिं भोगं यावत्साकल्येन ते तुभ्यं हराम
समर्पयामः यथा येन प्रकारेणान्नमदाम भक्षयामः यत्र यस्मिन्नाश्रमे अस्माकमैश्वर्येण भोगः तवैव तत्कृतं उ
भयेषां तवास्माकं च यथा स्थित्वा इमे जीवा अनूहाः अप्रत्यूहाः निर्विघ्नाः यद्वा अनूहाः अवितर्काः निःसंशया
इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ४८

श्री० भा० तृ० टी० २१

सुषुप्तकार्यं विरहय्येति अध्यात्ममध्यात्मानीन्द्रियाणि तत्तद्देवताः विराडिति सर्वत्र ७॥ अध्यात्मादिभेदं प्रपंच
यितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितया बुद्ध्या लिंगेन जहुर्मैत्यादिस्वेन तत्तेजसा चिकुर्व्याः ततपत एवं करिष्यामी
त्यालोचितवानु यथा ज्ञामयं तत्पवेति श्रुतेः विकृतये विविधवृत्तिलाभाय ९ः प्रेमतः शृणु ११ अधपतना
येवाह तस्याग्निरित्यादि चतुर्दशभिः आस्यं निर्भिन्नं पृथग्ज्ञानपदं स्वस्थानं स्वांशेन स्वकार्येण वाचा सहाविश

अध्यात्ममथाधिदैवमध्यात्माधिभूतमिति त्रिधा विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन वा ९ स्मरन् विश्व
सृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये १० अथ तस्याभितप्तस्य कति
धायतनानि ह निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ११ तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालो वि
शत्पदं वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालो विशद्धरेः
जिह्वयांशेन च रसं ययासौ प्रतिपद्यते १३ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदं घ्राणे
नांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १४ निर्भिन्नमस्य चर्मासील्लोकपालोऽनिलो विशत् प्राणे
नांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते १५ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालो विशद्विभोः चक्षुषां
शेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १६ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः श्रोत्रेणां
शेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते १७ ॥

त आस्ये जीवः वक्तव्यं प्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्र यन्निर्भिन्नं तद्धिष्ण्यानं अग्न्यादिस्थानम
धिदैवं वागादि इन्द्रियं तृतीयां तमध्यात्मं प्रतिवक्तव्यमधिभूतं १२ हरेर्विराजः १३ त्वष्टा आदित्यः १४
प्राणेनेति प्राणदेहव्यापिनात्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः १५ शब्दस्य सिद्धिर्ज्ञानं १७ ॥

अ० द्वि० २१ पां० तं०

चेष्टारूपेण क्रियाशक्त्या कर्म तेषां क्रियाजीवानामदृष्टं च प्रवृद्धं कर्म क्रियाशक्तिर्यस्य सः त्रयोर्विंशते
र्गणैः देवेनेश्वरेण चोदितः मात्राभिरंशैः स्वधिष्ठानकर्मविपाकमुन्मज्जनयन् ४ जननमेवाह परेणेश्वरेण
विश्वसृजां तत्त्वानां गणैः मात्रया चुक्षोभवशेन तैः त्वचर्यात्मनः यस्मिंल्लोकाः स्थिताः ५ यत्पुरुषः योधि
पुरुषस्तत्पुरुषः अंडकोशे ब्रह्माण्डमध्ये सर्वैः तत्त्वैरनुज्ञाप्य मिश्रीवैः सादितः ६ गर्भः कार्यत्वाद्विराडे

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् । भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ प्रबुद्ध
कर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः । प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४ परेण विशता
स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः । चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ हिरण्मयः स
पुरुषः सहस्रं परिवत्सरान् । आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ६ स वै विश्वसृजां गर्भो दे
वकर्मात्मशक्तिमान् । विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मां
शः परमात्मनः । आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८ ॥

सो॰ वशक्तिस्त्वात्मशक्तिस्तयैकधा हृदयावच्छिन्नः चैतन्यरूपेण कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तया दशधा प्राणरूपेण त
प्राणादयः पंच नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनंजयः इत्येते पंच त्वेवं वृत्तिभेदेन दशविधाः प्राणश्चात्म
का शक्तिर्भक्तिः शक्तिस्तया अध्यात्मादिभेदेन त्रिधात्मानं विभक्तं कृतवान् ७ एवं विभागसामर्थ्याय तस्यांश
त्वमाह एष इति अशेषसत्त्वानां प्राणिनां आत्मनी वाना तद्दशत्वात् अंशो जीवः अवतारत्वोक्तिः तस्मि
न्नाराधनाविर्भावाभिप्रायेण ८ ॥

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ २२

त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णेति हृत्पद्मः पाविरलयाः २६ एतदेव प्रपंचयति द्वाभ्यां आत्यंतिकेनोर्जितेन पणयो व्यव
हारोपजीविनो ये याजकादिनां अन्नदानैः निर्गतो ये मनुष्याः तान् तु येन तद्रूपकरणभूताः गवादयस्ते धरां प्रतिपेदिरे २७
तार्तीयेन तमःस्वभावेन तामसेन उभयोरन्तरं पृथिव्यन्तरिक्षमध्यं व्योमाख्यमन्तरिक्षं तदेव भगवतो नाभिस्तमाश्रिताः
रुद्रपार्षदा भूतादीनां गणाः २८ अवर्तत ब्रह्म वेदः यस्तु तन्मुखत्वात् तन्मुखोत्पन्नत्वाद्

शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः २६ आत्यन्ति
केन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च तानतु २७ तार्तीयेन स्वभावेन
भगवन्नाभिमाश्रिताः २८ उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः २८ मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरु
षस्य कुरूद्वह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः २९ बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्त
दनुव्रतः यो जातस्त्रायते वर्णान् पौरुषः कंटकक्षतात् ३० विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्वि
भोः वैश्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ३१ ॥

वर्णानां मुख्यः गुरुश्चाभूत् सोऽपि मुखतो वर्तते तत्र हेतुः अध्यापनादिना ब्राह्मणस्यैव
वेदवृत्तिः तथा च ब्राह्मणस्य मुखतो ब्राह्मणो जात इत्यर्थः एवमुत्तरत्र वर्णत्रयेऽपि ज्ञातव्यं २९ क्षत्रं पालनरूपा
वृत्तिः तत्तु क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतः क्षत्रियोऽपि बाहुतोऽवर्तत इत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यः इति पौरुषः पुरुष
स्य विष्णोरंशः कंटकाः चोरादयः तेभ्यो यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात् त्रायते रक्षतीति ३० विशः कृष्यादिवृत्तयः
लोकस्य वृत्तिकरीर्जीविकाहेतवः तस्य विभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवः ऊरुजः वार्तां जीविकाय सम्यक्प्रा
पादितवान् ३१ ॥ राम २२

बोधेनांशेन बोधव्यप्रतिपत्तिर्यथा भवेत् २२ हृदयं चास्य विनिर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशत् [illegible]

त्वचं चर्म औषधयः त्वगिंद्रियस्यैव स्थानभेदेन विषयद्वयं कंडू स्पर्शश्च तत्राद्यं नामभेदो देवताभेदश्चेति द्विती
यस्कंधपद्यव्याख्याने १८ कः प्रजापतिः स्वर्पतिः स्वर्गस्य पतिः वार्तया क्रियविक्रयादिरूपया वृत्तिं जीवि

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कंडूं येनासौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं
तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् रेतसांशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो
विनिर्भिन्नं मृत्युर्लोकेश आविशत् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनि
र्भिन्नाविंद्रः स्वर्पतिराविशत् वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लो
केशो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागी
शो विष्णुराविशत् मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २३ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमा
नो विशत्पदं कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २४ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमु
पाविशत् चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते २५ ॥

कां २३ विक्रियां संकल्पादिरूपां आत्मानमहंकारमभिमन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा मम
इदंत्या कर्तव्यमिति क्रिया २४ सत्त्वमिति बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः महानिति ब्रह्म चित्तेन चेतन
या २५ ॥

श्री
भा॰ गी॰
टी॰
२२

अज्ञात्वापि यथामति कीर्त्तनश्रवणं वा आवश्यकं केवलमपीत्याह एकान्तेनोत्तमं लाभं निश्चितमाहुः श्रुतेश्चोप
स्पृष्टमुपाकृतायां निरूपितायां उपसंप्रयोगं संनिधापनं ३६ न वा तावता निर्बंधः कर्त्तव्यः ब्रह्मणापि
दुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मन इति महिमा योगविपक्वया धिया संवत्सरसहस्रान्तेपि किमवसित इति काकुः
आदिकविना ब्रह्मणापि

एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथा
सुधायामुपसंप्रयोगं ३७ आत्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनादिना संवत्सरसहस्रान्ते
धिया योगविपक्वया ३८ अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी यत्स्वयं चात्मव
र्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ३९ यतोऽप्राप्य न्यवर्त्तन्त वाचश्च मनसा सह अहं चान्य इमे देवाः
तस्मै भगवते नमः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

त्मा एतावानिति न ज्ञात एवेत्युक्तं ३८ यद्यस्मात्स्वयमपि आत्मा हरिः आत्मवर्त्म स्वमायागतिं एतावदिति
न वेद अनंतत्वात् ३९ अतो दुर्ज्ञेयत्वात् केवलं नमस्करोमि एतदिति यस्य ज्ञानाय प्रवृत्ता वाचोऽपि मनसा सह तमप्रा
प्यैव न्यवर्त्तंत दुर्ज्ञेयत्वात् न केवलं वाङ्मनसी अहंकारस्याधिष्ठाता रुद्रो इमे इंद्रियाधिष्ठातारो देवाः
२२

तस्मिन्निमित्तभूतानां यत्रावतारैः स्वयमेवत्व्यते ३२ यत्र स्मा जाताः गुरुत्वान्नेत्र तिमत्त्वाच्च हरेता।
श्यनंते घायां यो धर्मः स्मर्यः ३३ भ्रातनः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतो योगमा
याबलेनोन्नमितमेतद्विश्वरूपं तस्य कर्तृ साकल्येन निरूपयितुं कः प्रभुः स्यात् एकैकशस्तानि रूपाणि तु
रूपतः स्मर्यः.. ३४ हे ब्रह्मविदः अथापि हरेः कीर्तिं कीर्तयामि यथा स्वमते गुरुमुखान्तदपि न सर्वा।

यस्मिन् भगवतो नेत्रान्न्यपतद्धर्मसिद्धये तस्य जाताः पुराबुद्धेः पञ्चमातुर्यतो हरिः ३२ यतो।
वर्णाः स्वधर्मेणापञ्जेति सगुरुः हरिः अचुर्यात्मविमुद्धर्पवज्जातः सद्धूतिभिः ३३ यतो नमः।
भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः कः प्रभुर्व्याड्याकर्तुं योगमायाबलोदयं ३४ अथापि की-
र्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतं कीर्तिं हरेः स्वां सतकर्तुं गिरमप्याभिधास्यती ३५ नमः।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

त्वमाकिं तयथामतिं मंत्यस्तारेणः प्रमाभिधाहृदि अति विकार्षां अभिधानेन तपः स्वसंतीमलिनां स्वीयां वा।
चे स्वकर्तुं पवित्रीकर्तुं ३५ नमामहं नमः

एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वे घटेत न तत्संभवतीत्याह देशत इति योसौ देशादिभिरविलुप्तावबोध आत्माजी
वः ब्रह्मस्वरूपत्वात् स कथमजया अविद्यया युज्येत तत्र देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् न
कालतो विद्युत इव नित्यत्वात् नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् न स्वतः स्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतः घ
टादिवत् अद्वितीयत्वात् एवंभूतस्य बोधो न लुप्यते तत् कथमजया युज्येत अजाया अविद्येव न मायातस्या
श्च बोधेन विरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मस्वरूपत्वादेव जीवस्य संसारोपि न विद्यत इत्याह भगवानिति सर्वक्षेत्रेष्व

देशतः कालतो योसावस्थातः स्वतोन्यतः अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ५
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ६ एतस्मिन्मे
मनो विद्वन् खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ७ शुकः स इत्थं
चोदितः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ८ मैत्रेयः
सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ईश्वरस्यापि विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बंधनं ९ यदर्थेन
विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरःछेदनादिकः १० राम॰

वस्थितो भोक्तापि वस्तुतो भगवानेव विरूपत्वेन तद्व्यतिरेकाभावात् एवं च सति अमुष्य जीवस्य दुर्भगत्वं आनंदा
दिभ्रंशः कर्मभिर्देहमूर्तेः क्लेशो वा कुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथा ईश्वरस्यापि तत्प्रसंगः स्यादिति भावः
६ अज्ञानेनैव संकटं दुर्गं तत्र खिन्नं तत् मानसं कश्मलं मोहं पराणुद अपाकुरु ७ चोदितः प्रेरितः स्म
यन्निव सस्मितो गतस्मयः ८ भगवतोऽचिन्त्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया या नयेन तर्केण विरुध्यत इति यत् तर्क
विरोधमेवानुवदति विमुक्तस्येव प्रमादविद्यया बंधनं कार्पण्यं चेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथार्थे

सप्तमे संप्रपञ्चेऽस्मिन् प्रतीतिर्नयल्लनेर्वचः पुनः तत्राहुस्तानानाभक्ताः सप्तप्रतीतिताः अथ यतो भगवल्लीलया योगमायोपबृंहिता
इत्यादिना मायागुणैर्लीलया भगवान् सृष्ट्यादिकरोतीत्युक्तं तत्र चोद्यं तत्परिहारार्थं च प्रश्नः ॥ इवेति अभिप्रायज्ञानेन भा२
तेप्रत्युत्तरं २ निर्विकारस्य क्रियाः निर्गुणस्य च गुणाः कथं लीलया स्युः अपि तु न संभवन्त्येव । नवत्र विरोधमिति भावः गु
अर्भकवल्लीलापि न युज्यते वैषम्यादित्याह उद्यम उपायः प्रवर्त्तनं तत् उद्यमः अर्भकस्य क्रीडायां प्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति
अन्यतस्तु बालान्तरेण वा लालनेन वा प्रवर्त्तनं न बालस्य क्रीडेच्छेति ईश्वरस्य स्वतस्तृप्तस्य कथं कामः अ

श्रीशुक उवाच एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत १ विदुर रः
उवाच ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलया वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः २
क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषान्यतः स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदान्यतः ३ अस्राक्षी
द्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ४ देशतः कालतो

त्वा कामः अन्यतः सदा निवृत्तस्य च अन्ये गुणादिनी विप्रकर्षं अन्यतस्त्विक्रीडितः पर्वः ३ यच्चोक्तं स्मरन् विश्वसृजामीशो विजानि
:पाचेः तथोत्तरं रत्यादिना अविद्याजीवस्य भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीति तदप्याह स्रष्टुं नैवति अस्राक्षी । रितिगु
त णमय्या आत्मनो जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहनात्मिकाया मायया तया सृष्टवान् तच्चेद्भगवान् यथा संमोहितो स्कंधे ३
तो जीवस्तात्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मन्ते न तथैव ईश्वर इत्याह संस्थापयतीति तया प्राप्त्यादिना अत्रच अतो भगवतो मायाविद्या मा
सविमोहिनीति संस्थापयति पालयति प्रत्यपिधास्यति प्रतिसंहरिष्यति तदेकार्थं स्थितिपाठोनतद्धावति लोप्य

...नविपाद्यति ४ ॥

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ २५

यस्मात्त्वया साधुव्याहृतं किं तद्धरेः शक्तिर्या आत्ममाया जीवविषयानन्दयनं तदाश्रयमेव दुर्भगत्वादिकं भा-
तीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवद्व्यर्थमपार्थं वस्तुभूतं मूलशून्यं च यस्माद्विश्वस्य विश्वमूलं स्वात्मानं विना बहिर्नो-
स्ति १६ अस्मत्तत्वात्सर्वं समसमेप्योजानत इत्याह यश्चेति मूढतमो देहाद्यात्मकः बुद्धेः प्रकृतेः परमीश्वरमाप्तस्तौ
सुखं यथा भवति तथा एधेते जीवतः अन्तरितः मध्यस्थः संशयग्रस्तो भावानां स्तुडःखानुसंधानेन सर्वं च ज्ञानमतिस्ताने
दृश्यं देहनाभावात्स्वानन्दशास्त्रोमतःक्लिश्यतीत्यर्थः १७ इदानीं कृतार्थो निजयन्तत्रयास्मपादस्वभिन्नः केव।

विश्वमूलं

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः। आभात्यपार्थं निर्मूलं न यद्बहिः १६ यश्च मूढतमो।
लोके यश्च बुद्धेः परं गतः। तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः १७ अर्थाभावं विनिश्चि-
त्य प्रतीतस्यापि नात्मनः। तां चापि युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे १८ यत्सेवया भगवतः कू-
टस्थस्य मधुद्विषः। रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वै-
कुण्ठवर्त्मसु। यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः २०

लेवा छिन्नाः त्वया तच्छिष्टा मया पितृष्यन्वयसादात्रिवर्तिष्य तद्वस्मादनात्मनः प्रपञ्चस्य प्रतीतस्यापि अर्थाभावे
अर्थाभावं नास्ति किं तु प्रतीतिमात्रं युष्मच्चरणसेवया निश्चित्य तामपि प्रतीतिं पराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधु-
द्विषः पादयोः रतिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रः उदीर्णः स्वाभाविकः व्यसनं संसारमर्दयति नाशयतीति तथा १९ अ-
तोऽद्य लोकमार्गमधेयमाद् दुरापेलभा वैकुण्ठस्य विष्णोर्लोकस्य वा वर्त्मसु मार्गभूतेषु महत्सु यत्र येषु महत्

न्दीश्वरस्यापि किं न प्रतीयेत तत्राह । यथा जले प्रतिबिंबितस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिधर्मो दृश्य-
ते न त्वाकाशस्थितस्य तथा अनात्मनो देहादेर्धर्मः असन्नपि तदभिमानिनो द्रष्टुरात्मनो जीवस्यैव न त्वीश्वरस्ये-
त्यर्थः ११ तर्हि तस्य कथमपाय इत्याह स वै अनात्मनो गुणः निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया च तस्मिन्भक्तियो-
गेन तिरोधत्ते इह तथा भवति ध्यानेन नियमेन साधनानुष्ठानेन क्रमेण १२ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपे-
क्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामो नैश्चल्यं द्रष्टृरात्मनि ईश्वरे यामिनीरूपे अथ अनंतरमेव कृत्स्नाः क्लेशाः विलीय-

यथा जले चंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः । दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ११ स वै नि-
वृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया । भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोऽथ
द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ । विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमं विध-
त्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः । कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ विदु-
रः । संछिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो । उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति १५

यस्मादेवं ततः संसुप्तस्येवेति न तु पुनः कथनान्ते १३ भक्तियोगेन क्लेशनिवृत्तिं दर्शयति अशेषेति गुणा-
नामनुवादः श्रवणं च यस्मात्तानि मनसि लब्ध्वा श्रवणकीर्तनादेरतया मम प्रेमध्याने किं पुनर्भक्तियोगेनेति १४
अस्मद्भक्तिं दृष्ट्वात्मनः कृतार्थतामात्मनि दर्शयति संछिन्न इति द्वाभ्यां विद्युत्पत्या विप्रलंभो विकल्पमीश्वरस्य जग-
त्कर्तृत्वादिकमथवा जीवस्य संसार इति यः संशयो ममासीत् स तव सूक्तेन सोपपत्तिकेन वाक्येनासिना छिन्न इत्यर्थः
संछिन्नः अतः इदानीं मे मनः उभयत्रापि ईश्वरस्यानीशजीवस्य चांतो ऽथ संप्रधावति सम्यक् प्रविशति एवं वाप्य-

रूपं लिंगं शीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणं विभागात् २९ वितानानि विस्तारान् नैष्कर्म्यस्य च ज्ञा
नस्य तंत्रं पाठ यस्य च सांख्यस्य पंथाः मार्गाश्च तंत्रं चेत्यर्थः ३० पाषंडानां पंथाः प्रवृत्तिः तदेव वैषम्यं ३१ निमि
त्तान्युपायान् परस्परा विरोधेन ३२ ग्रहादीनां कालचक्रे संस्थिति ३३ ४ येन वा गोणमंत्र छेत्र येषामि

वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्मादि वेदस्य च विकर्षणं २९ य
ज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतं ३० पाषंड
पथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममो
क्षाणां निमित्तान्यविरोधतः वार्त्ताया दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ३२ श्राद्धस्य च
विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिं ३३ दानस्य तपसो वा
पि यच्चेष्टापूर्त्तयोः फलं प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ३४ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्म
योनिर्जनार्दनः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ३५ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां
च द्विजोत्तम अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्र
मः तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं च नै

तियाह्शानां ३५ अनापृष्टमपि अपृष्टमपि योग्यं वक्तव्यमिति भावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र
प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः केवाऽनुशेरते शयानमनुस्वपंति ३७ पुरुषस्य सं
स्थानं जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपं येनांशेन तयोरैक्यं तथा ज्ञानं च नैगमं उपनिषदं यानि स्मृतिभिः ओ

स्रष्टुं तेभ्यस्तत्त्वसृष्टिमनुवदति स्रष्टुमिति विकारैरिन्द्रियादिभिः सहितानि महदादीनि तेभ्यो विराजमुत्पा २१
प्रति पुरुषस्य रूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रेति तेन इमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाशं समं कोशेन २२ प्रा
णस्य यः पंचवृत्तिः स एवं दशविधः इन्द्रियाणि विषयाः पञ्च इन्द्रियाणि चेति त्रिवृत् कर्मज्ञानेन्द्रियदेवतालक्ष
णार्थाः तत्सहितः सर्वोपि पुरुषात्प्राणस्य तस्माद्धि संपद्यते त्रिवृत् त्रिविधः प्राणसहितोऽतस्तत्र तद्विभूति

सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २१
यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकं यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं त आसते २२ य
स्मिन् दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः
यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततं २३ प्र
जापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वन्तराधिपान्
एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २४ ते
षां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्त्रि
णां वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २५ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं

भूतीर्बलाद्याः विसर्गशक्तयो वा २३ यत्र यत्र पुत्रैः विश्वं ततं व्याप्तं २४ प्रथमं तत्प्रजापतिषु श्रेष्ठो ब्रह्मा भगवान्
किल तिष्ठतीति तत्प्रश्नो तस्याति इत्येतस्मात् प्रजापतिः कृतानेव विशेषतः कृतानुप्रश्नान् पावत्स
मासितः प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा तेनादेनोवर्णयेति कान्प्रजापतीन् अकल्पयत् सर्गांश्च विविधान् स
र्गानन्तरं २५ द्विविधाः २८ संस्थां संनिवेशं २७ सर्गस्य संव्यूहं विभागं गार्भस्वेदद्वि

श्री० भा०स्कं० टी० ३

तमेवविशिनष्टिस्वमेवधिष्ण्यमितिपूजास्थानंयंवासुदेवसंज्ञंपरमात्मरूपंध्यानपरो येनात्मभूतंबहुमानयन्तंसर्वोत्कर्षेण
स्तूयते प्रत्यग्धृते अंतर्मुखीकृते नेत्राम्बुजकोशे कुड्मले किंचिदुन्मीलयंतंकृपावलोकेनसनत्कुमारादीनामभ्युद-
यार्थं ४ मुनीनां विशेषणमाह स्वर्धुन्युदार्द्रैरितिश्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंप्रभवा-
वतरतांनितरांगामध्यपतनएवावतीर्णा इति भावः चरणोपधानपीठं येन पद्मेन पद्मं तदुपस्पृशंतो नमंतः कथंभूतं तदा।

स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयन्तंयंवासुदेवाभिमनन्ति प्रत्यग्धृताक्षाम्बुजकोशमीषदुन्मीलयन्तंविबुधो-
दयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानं पद्मं यदर्चंत्यहिराजकन्याः स-
प्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतो वचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः किरी-
टसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रं ६ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरता-
य तेन सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो वि-
वक्षमाणो भगवद्विभूतीः जगाद सोस्मद्गुरवेन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ८ ॥११२ २॥१

हं सप्रेम सह्रियथा भगवन्तं नानोपहारैः पूजयंति वरार्थाः पतिकामाः ५ कृतानि कर्माणि गृणंतः तेन।
अनुरागेण स्खलंति पदानि यस्मिन् तेन वचसा तानि जानंतीति तज्ज्ञाः सहस्रमेव साहस्रं किरीटानां साहस्रं ये
मणिप्रवेकाः श्रेष्ठमणयस्तैः प्रद्योतितं उद्दामफणानां सहस्रं यस्य तं मिति पूर्वेणान्वयः ६ तेन संकर्षणेन स-
नत्कुमाराय प्रोक्तं ७ पारमहंस्यधर्मप्रमुख्यः विवक्षमाणः इच्छन्नात्मने परंखुबारेपाशस्वबेहस्पयपदिना ८ ॥११॥ २३

गुरुं विनीतं न भवतीत्याह स्वत इति ३९ नैश्चिन्त्यान्मैत्रित्वात् स्निग्धत्वादिति अन्वयतो दानमेव स्वयोनह
नं ४० तत्वोपदेशेन जीवाभयप्रदानस्य ४१ पुराणकल्पो वेदप्रकाशन इति पुराणकल्पो बहुश्रुतोर्थः
आपृष्टः पुराणकल्पोऽयं मुनिप्रधानः तत्र ४१ तृतीयेऽष्टमे स्वयंभ्यमानहङ्कुल्लानामेस्तु जलशायिनः त
मज्जनं जले विष्णुनाभिसरोजात्पद्मोद्भवश्च १ सोऽत्र परमभिनंदति सतां हि विद्वेयोग्यः तत्र सत्सेवनीयस्मात्
सतो ज्ञाने ततः पुरा भक्तिर्वैराग्यमेव च ३९ सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ जीवाभ
यप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ४१ श्रीशुक उवाच इत्थं स्म पृष्टः पुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनि
प्रधानः प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४२ इति श्रीभागवते तृती
यस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ मैत्रेय उवाच सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ब
त भूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णं १ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गता
नां विरमाय तस्य प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यां भ
गवंतमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्वं विवित्सवस्तत्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छ
न् ३ सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो ... अत्र भगवत्प्रधानत्वं लोकपालत्वं ... नूतन
यस्य कीर्तिमालां करोषि १ क्षुल्लसुखाय महद्दुःखं गतानां तस्य दुःखस्य विरमाय प्रवर्तये भागवतं २ कोऽसौ
भगवान् कैर्यस्य ... आसीनमिति ... कुमारमुख्या इति
ततस्ते ... अतः परस्य ... ३ ... ...

श्री· भाग· टी· ३· २८

सत्त्वनीमाणं सर्वं पद्मकोशः सहसा उदतिष्ठत् कर्मणिनीतात् हस्तानि शबोधयति यः कालस्तेन आत्मा श्रीविष्णोर्योनिर्य·
स्य. १४ सूक्ष्मात्मक. ५ समस्तान् गुणान् जीवभोग्यान् पश्यन् अवभासती तिनयोमय स्माज्जात सएव वि·
ष्णुरिति संबोधने प्राविविशान्तर्यामकः सर्वगुणावभासकमिति यस्मिन् यः प्रविवेश तस्मिन् वि नारायणेन सन्निदुयेकी
अधिष्ठिते पद्मे विधाता ब्रह्मा अभूत् तः स्वयमेव वेदमयो नतस्ध्ययनेन प्राप्तवेदः कोसौ सहष्टपितत्वेन यं स्वयंभुवं वदं
तिसः अभूत् कल्पान्ते नारायणेन सहनिद्रयेकीभूत आसीत् तस्मिन् अवसरे तत एव याथ्येकस्य पद्मस्य योनिर्माणि·

सपद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः।
१४ तल्लोकपद्मं सउएवविष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासं तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधाता स्वयंभुवं यंस्म
वदंतिसोभूत् १५ तस्यांसचाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः परिक्रमन्व्योम्निविवृ
त्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढं
उपाश्रितःकंजमुलोकतत्त्वंनात्मानमद्धाविददादिदेवः १७ राम राम· राम· राम राम·

प्राप्तस्य सर्वः १८ सच तस्मिन् कल्पान्ते मेरोभूदिमाह तस्मिन् प्रतिक्रम तएव श्रीवां चालयन् लोक
निरीक्षणार्थं विवृत्ते विचलिते नेत्रे यस्य १६ तस्य श्रीनारायणेन यथेव विभूतज्ञानक्रियाशक्तेलोक कारणं
न भवत इति अप्यमत एवविमोह माह तस्मात् सलिलाद्विरूढं उक्तं कंजमाश्रितोपि मा कस्य ततकस्य लोक
तत्त्वं चात्मानं च साक्षान्न ज्ञातवान् इति विस्मयेकयं भूतात् युगान्तश्वसनः प्रलयवायुस्तेनावघूर्णितस्य प्रकंपिते। १८

पुलस्त्येनोक्तः इत्यत्रैव साम्यमपि कालेन गतानामस्मत्पितामहानां कल्पान्तरे पञ्चम्यामस्मदेव वसिष्ठवचनाद्विष्ठत्वः
ततः पुलस्त्यत्वमनतिप्रतत्तात्वाष्ठेनवेदाङ्गः पुराणानां भविष्यतीति ९ तदेवं सकर्मणां संप्रदायसंह
तिं प्रदर्श्य विभूतिकथनाय पद्यैर्द्वकं समाह अत्यास्तनैकाण्डाद्वेदेषु निरन्तरं यदा मामीहितद्रष्टुमिति
तदिति तथैव कलिरेवश्रीनारायणोनैश्चनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदं पवित्रं ज्ञानस्वरूपानंदएवेष्ठ

मोवायमसंक्षयद्यान्नकृतो मुनिपुलस्त्येन पुराणार्थसं मोहनेनेवलक्षयामिवनाश्रावलवेनिमग्न
त्रताय अत्यास्तनैविस्मृमिदंतदासीयन्निद्रयामीलितदृष्टुनामीलयत् सम्यग्दृष्टलोपिष्यानपरः
कृतकृत्यः स्वात्मरतास्वनीहः १० सोऽन्नः पृथ्वीदेर्तिनभूत सूक्ष्मः कालात्मिकाशक्तिसुदीरयाणः
उवामततस्मिन्सलिलेपदेस्वयधानलोकानुपिगूढवीर्यः ११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सु स्वपा
न्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशेस्वदेहे १२ तस्या
र्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोर्थो रजसातनीयान् गुणेनकालानुगतेनविद्धः सूष्यंस्तदा

तोत्सवः अतएवनिरीहः निष्क्रियः सन् १० कालपाक्तिप्रत्योपुनः ए सृष्टा समस्तावसरेप्रबोधनार्थं स्वपदे
शयिष्ये नेवहिसृष्ट्याभावेस्थानः यथानलइति ११ स्वपादिति तयासह वर्तमानप्रवेगादिस्वयास्वपत्ने पूर्व
मेवप्रबोधनार्थं तेनयास्वकालयशक्त्या सामादितकर्मतन्त्रो याकलायोपयम स्वपीतान्लीनाद्द
र्शलोकस्तृष्टि सूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेर्यस्य कालानुसारिणारजोगुणेनविद्धः सक्षोभितः सन्तनीयानसूक्ष्मो

श्री
भाग
३ टी
२९

पुरुषायुषा संवत्सरशतेन कालेन अभिप्रवृत्तः सम्यक्निष्पन्नो योगो यस्य यत्पूर्वं विचिन्वन्नपि नापश्यत्तं स्व
यमेवांतर्हृदयेवभातमपश्यत् २२ यदपश्यत्तन्नत्रयोत्तिमृणालेतिनवभिः नवभिः पण्णपदस्य दि
शानुपंगः मृणालवद्गौरः आयामावायतश्च यः शेषस्य भोगो देहः स एव पर्यंकः तस्मिन्नेकस्मिन्शयाने पर्यंके
फणातपत्रैरायुताः सर्वतो मुक्ता ये मूर्द्धानस्तेषु रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतंध्वांतं
युगांततोये २३ कथंभूतं प्रेक्षां हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपंतं तल्ला

कालेनसोजःपुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेनविरूढबोधः स्वयंतदंतर्हृदये ऽवभातमपश्य
ता यत्पश्यतयन्नपूर्वं २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानं फणातप
त्रायुतमूर्द्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्र
नीवेरुरुरुक्ममूर्द्धः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४

घयतितिशोभयेतिनिरस्कुर्वंतं संध्याभ्रं नीवी परिधानं यस्य तस्य शोभां पीतांबरेण क्षिपंतं उरुरुक्म
मूर्द्धः अनेकसुवर्णशिखरस्य तस्य किरीटैः रत्नानि च उदधारा स्रुगोषधयः सौमनस्यानि च पुष्पाणि
हाः सुमनसः पत्रवत्वात्तेषां वनस्रजः वनमालायस्यावेणवः पर्वभुजायस्यांघ्रिपा एवांघ्रयो यस्य तस्य
सोमवतस्तायमर्थः यदितस्मिन्नमालादेवस्थितास्तादृयोभवतितेनवस्तुभुजादवहत्स्यपादाः

श्री
२४

अविद्युषस्तस्य विर्के मात्रं योसावद्वमनस्तच्छेदप्यः कर्मतन्मयएकमेवैतेज्ञो नोवाभात यत्रैतपिष्ठितेन
श्वश्वस्तात समतावर्गमावेनन्तुनिश्चितंमात्रं सस्सप्रमुद्धीसेऽस्ममेणाह्यः नयावश्युतिसोश्रजाग्रप्रपस्वः
स्व प णियतिश्वनसोमम्यतस्थहितेनतत्प्रमिनेद्रमणितिष्ठतीति १८ नस्यवद्दिर्मेदमहस्रामहताविकाले
नतेस्याग्निमाह्नःतिष्ठाप्यो तत्पात्मस्थपर्वलितस्यानालेंद्रीमिः श्रेतद्विरैस्त सालस्वालस्यणप्तसपप्रालन
स्यनाभिमधिष्ठानेविविद्धव्रतोगातापितनमदानाविद त १९ दुर्मम्मकारणेवितेनमिकालोजस्यविस्ताहैः

कपवयोसावद्दमनस्तच्छेदत्तत्त्वतोमात्रमनमप्यद्म अतिस्यपत्तादिक्तिवेचे नदपिष्ठितेष।
श्रमताद्भभाग १८ सहस्यम्मुद्धीस्यतद्मनालनालेमिंतर्मलमाविवेश नालामनलनव
वनालनाभिविवस्तदविरतान्नः १९ नमस्यपावेविष्णुवात्ममर्ग विवतोभूमनुपद्माविश्रेमिः न
योरेदूमातांभयमीरणाणः परितिश्णान्माणुजन्मस्देति २० नतोनिद्रूतीलद्धकामः स्वा
धिस्समासायपुत्रः सदेवः शनैर्जितन्द्रासनिद्रूनविलोमवी रस्यारुद्धसमाधियोगः २१

तिः स्वदर्शीनद्दपद्मस्वदेह्न आजानवापाणिमयस्मह्मपतितिसंवत्सरसतमातिक्रान्तमिमुक्तंभवति २० अं
नर्मुखतयानभवंतंद्रष्टाजानिसाद्दद्रा गोननः श्वेत्तवणाम्निरुतः नतितेलद्धः कामोमनोरथोयेनस
यितोयद्यनितेनस्वास्तेनिरतंसपतोऽपस्यमनणश्चारुद्रहमाश्रितः समाधियोगोननयाभूतः सन्
धीस्त्तउपविवेश २१ ॥ रामायनमो नमः ॥

श्री
भाग.
३.

शारदा

महान्तं दर्शनहृदयकेण निरूपयित्वा तं विशिनष्टि परार्ध्यानि श्रेष्ठानि केयूराणि मणिप्रवेकामणयस्ते
नमारितैः ऊर्ध्वला आमासादोर्दण्डसहस्रशाखा अनन्ताः शाखालोयस्य तं दर्शनहृद्योपि केयूरादिरत्नैः फलपुष्पादिभि
र्मणिभिः शालो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलं यस्मात् यस्य यथा अव्यक्तं ब्रह्म मूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात्
तदुत्पत्तिमूलं न अव्यक्तं भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रं अहीन्द्रस्थानं तस्य भोगैः फणैर्देहावयवैर्वा अधिवीताः सं
वृता वल्शाः स्कन्धा यस्य बन्धनस्थानेषु तनवल्शाविति इति श्रुतेः सोपि सर्पैर्वेष्टितो भवति २९ चराचरौ
नमितस्यैव पर्वतरूपेण निरूपितमपि विशेषणान्तरैः पुनर्निरूपयति भगवानेव महीध्रस्तं चराचरा

30

परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखं अव्यक्तमूलं भुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शं
२९ चराचरौको भगवन्महीध्रमहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढं किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौ
स्तुभरत्नगर्भं ३० निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिं सूर्येंद्वाय्वग्न्य
गमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदं ३१ टीका- टीका-

णामोकः स्थानं अहीन्द्रस्य बंधुः सोपि अहीन्द्राणां बंधुः सलिलेनोपगूढमावृतं पर्वतोपि मैनाकादिः सया
किरीटसाहस्रमेव हिरण्यशृंगाणि यस्य सोपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य गर्भे कश्चिद्रत्नमाविर्भवति त
था अयमाविर्भवन् स्फुटं दृश्यमानः कौस्तुभरत्नं गर्भं मूर्तिमध्ये यस्य तं ३० किंच वनमालया निवीतकंठं
विन्यासात् आम्नाया वेदा एव मधुव्रतास्तेषां श्रीर्यस्यास्तया हरिमिति पर्वतादिरूपं पुनर्हरिरभावि
ति ज्ञातव्यमित्यर्थः सूर्यादिभिरगमं अगम्यं स्वभावेन पारेनाकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिधापि लोके
षु धामसु स्फूर्तिर्येषां तैः रक्षणार्थं परिक्रामद्भिः परितो धावद्भिः प्राधनिकैः प्रधनं संग्रामस्तत्प्रयो

३

धनेन

किंभूता यामतो दैर्घ्येण वि लसनस्वलसमानदेहे नमीयते सूने नेति मानस्तुण मानस्तुपमा शोभनं स्वास्तावमानो निरु॰
पमो देहः तेन यद्वा सहस्रमान श्यविक्लिन्न तेन पद्मानाभ्यां लानुरूपमानेन स्वतपवलोकत्रयं संरक्षते यस्मिन्।
तथा विविधयाणि नानाविधानि दिव्याभरणानि ताभरणोज्ज्वलकानि वनेषांकृता श्यामना तन श्रीः शोभा येन तेन।
देहेन विशिष्टं वंसन तपवालिस्मन्ने विश्याणाश्रितवेषः स्त्रीकृता तेकरादेहो प्रसनमपपशुणत् यद्वाकनेप्रस्ताहिप
नमिमयत्लया यामेवं भूतेन देहेन नेति संबंधः २५ स्वामिल्लमित फलाय विविक्ते भोगैः सुद्धैर्वेदोक्तमार्गे भर्चेनो।

श्यामतो विलसतः लसमानदेहेन लोकत्रयसंरक्षणे विविधदिव्याभरणोज्ज्वलकानि कृतास्त्रिया या
श्रितवेषदेहे २५ शुभांस्तु कामाय विविक्तमार्गैः भर्जेनाकामदुघांत्रिपद्मे अर्पयितेऽरूपयानवे
उसमहत्वभिन्नांगलिनाकमले २६ सुखेन लोकान्नित्सलिनेन पविस्फुरन्नीडलमंडलेन शोभायि।
नेनाधराविवभासमन्द्रहासेन तेन मनसा स्तुभा २७ करे च किंजल्कपिशांगवास खलंकृतांगेषु वल।
यान्वितं च हारेणचावनतं च लक्ष्मीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन २८

य शुभांस्तु कामाय दत्त्वापद्मे २ अर्पितं किं विशुद्धमणमसमर्पयतं नत्वाणवर्ण्यवस्तेषांमनुष्यानांपस्मपत्से भिनासुषांमनांसि।
गुलस्य स्त्राणां तत्पणानां तिपगयनत्न २६ लोकार्तिहां स्मितपत्सिनतेन पतिस्फुरत्कुंडलमंडितेन अधरवि।
वीस्ता शोभारहासविलेन शोभन लासमन्ते ... नमस्तु शोभन पाभुवाचमनर्द्वयनेस्मजकानप्रतिपूजयतेस मा वा
नयतेः २७ करेऽचकिंनल्कवासिशांगवस्त्रासलेन मेखला यानन्वितेन वैसलंकृतोरेण वक्षःश्रीवत्सपुरुंकपद्मवक्षःस्थलेन।

८

श्री भा॰ तृ॰ ३१

नन्वत्र न विमृश्य कुतः ज्ञानाभिधत्वयाहृष्टं रूपमेतद् द्विगुणात्मकमेव निर्गुणं त्वत्ते तत्तस्य तवाहं रूपमितिहृ
न्यो ऽत्र बोधरसोदयेन विरूपत्वाविर्भावेन शश्वत्सदा निवृत्तं तमो यस्मात्तस्य तव यदेतद्रूपं तवैव सात्वतो
गुणानां गुणात्मकानां मध्ये यत्स्वार्थसहीनमाविष्कृतं अवतारस्थानस्य शुद्धसत्त्वात्मकस्य यदेकं बीजं मूलं
तत्सदर्शनार्थं गुणावतारबीजत्वं दर्शयति यस्मादिति २ हे परमस्य विद्धवर्चः अनावृतप्रकाशात्मतः अविक
लं निर्भेदं अतएवानंदमात्रं एवं भूतं यद्भवतः स्वरूपं तन्न अतो रूपात्संभिन्नेन यद्रूपाभि किंतु इदमेव तत्

ग्राहेय श्री

3|

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं य १
न्नाभिपद्मभवनादहमाविरासं २ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्ध
वर्चः पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोस्मि ३ तद्वा
मंग इदं भुवनमंगल मंगलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां तस्मै नमो भगवतेनुविधेम तुभ्यं
यो नादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ गम

विश्वसृज मीति २

अतः कारणात्तत्तव अदः इदं रूपमुपाश्रितोस्मि यो यत्त्वादपीत्याह एकं उपास्येषु मुख्यं यतः विश्वसृ
जं अतएव अविश्वं विश्वस्मादन्यत् किंच भूतेन्द्रियात्मकं भूतानामिन्द्रियाणां चात्मा कारणमित्यर्थः न
३ न त्वेवमपि सोपाधिकमेतद्वीक्षितं नेवत्याशंक्याह तद्वेति इदं
हे भुवनमंगल यतः तेत्वया नो अस्माकमुपासकानां मंगलाय ध्याने दर्शितं नस्वबुद्धेः कर्माभिनिवे
शितचित्तानामस्माकं त्वया सोपाधिकं दर्शितं युक्तमिति भावः अतस्तस्मै नमो अनुविधेम अनुवृत्त्या श्री
करवाम नह्विं किमिति कविद्वानानादृत्यनेन तत्राह यो नादृत इति असत्प्रसंगैः निरीश्वरतर्कनिष्ठैः ४

त

तृतीयोऽष्ट
मः

यदेवत्त्वं विभव पूर्णं सर्वं तद्देवलोकविसर्गहेतुः सन् तस्य नाभिसरःसरोजं पद्मं सन् प्रलयवायुं वियत् आकाशं च ददर्श अ
कर्मबीजं लोकसृष्टेः कारणं उपलक्षः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् इयदेव नाभिसरोजादि पश्यन् एवमेव विसर्गोऽपि प्रभितः हृदि
विन्नः अव्यक्तवर्त्मनि अभिनिविष्टचित्तः ३३ तृतीये टीकायामष्टमः नवमे तपस्तुष्टहृष्टं नारायणं स्तौति
कायविशीदन् लोकसर्गविवक्षया २ भगवन् ज्ञातोऽसि मे अद्य सुचिरात् नन्वहं ज्ञातोऽसीति सुचिरा

तदैव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च ददर्श देवो जगतो विधाता नातःपरं लोकविसर्गदृष्टिः
स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्निय देव दृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवे
शितात्मा ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः श्रीब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचि
रान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यं नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्य
दुरुर्विभासि १ राम नितन्न

इदं कालोपासनेन मया अद्य ज्ञातोऽसि ननु अहं देहभाजामेतदवद्यं दोषः किं तत् भगवतो गतिं न जानाति तदेव ज्ञानि
इति यत्तस्मे वज्ञातेयोगः सत्यत्वात् नान्यत् अस्मत् आदित्वाद्धे तत्तोऽन्यन्नास्ति यद्यप्यस्ति प्रतिभाति तदपि
इदं सर्वं न भवति कथमस्मत् प्रतीतिः न त्वाद्यपद्यतः मायागुणव्यतिकरात् तमेव उरुः बहुरूपो विभासि १ राम
ॐ नमः कमलदलनेत्रनाभिश्रीरामचन्द्राय नमो नमः रामाय नमः १ राम

श्री
भा॰ टी॰
टी॰ ३२

32

अकुशलत्वमेव दधेयति क्षुत्तृट्त्रिधातुभिः वातपित्तश्लेष्मभिः इमाः प्रजा सुदुर्भरेण सुदुःसहे-
न कामाग्निनाच्युत रुषा अतिविद्धिक्रोधेन च पीड्यमानाः संपश्यतो मे मनः सीदति ८ नन्वेवं सत्ता-
या मुक्त्येनप्रार्थनात्कि मर्त्यविषादः किं पुनेन त्राइत्यावदिति आत्मनः इदं पृथक्त्वं देहाभिमा वेभ-
गावेत्त्वं इन्द्रियार्थरूपाया मायातया बलमाधिक्यं यस्य तत् न प्रतिसंक्रमेत नोपरमेत दुःखसमू-
हं प्रापयंती क्रियाणामर्थफलं यस्यास्तादृशी इतिविधा ९ इत्यादितित्वन्नः पृथक्त्वं पश्यन्यावत्तावत्साध्य

क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निनाच्युतरुषा
च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ८ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमा-
याबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं व-
हती क्रियार्था ९ अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्न-
निद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति १० त्वं भावयोग-
परिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयं

र्थापि नोपरमेत नन्वेवमविवेकिनां विवेकिनस्तु मुक्ता एवेति किं तेषां भक्त्या कृत्यमतः आह अ-
ह्नीति आपृतानि व्यापृतानि आर्त्तानि करणानि इन्द्रियाणि येषां रात्रौ विषयसुखलवोपि
नास्ति यतो निःशयानाः स्वप्नदर्शनेन च क्षणे क्षणे भग्ननिद्राः दैवेनाहताः सर्वतः प्रतिहता अर्थरचनास्य-
र्थोद्यमा येषां १० न चेवमम ज्ञानामात्मानमिव निःशङ्का भक्तानां न त्विमा इत्युक्तमिति भक्तियोगेन शु-

३१

शरीरेणानुतापं भजन्तः कृतार्थाः इत्याह येति तिसृभिः तैरेवं सम्यग्वाक्यः तेन नीतं प्रापितं नामोपिषिनापयासितेयत्नक।
यात्र्यवणमस्माद्देरेण कुर्वंतितेषां हरिर्निजं प्रकाशासहस्रवर्थः ४ ततः किमतस्माह नावदितिः रवेणारीवि।
षमानेमयंगनेशोकः पुनस्तस्य हातततः परिभवः नयापिविपुलोलोभः नत्पापुनः कपविस्मातमम।
मसरंगृह्गः आर्तिमूलंभवपशोकादेः कारणानमहर्तीनं नाश्रयेत नमाराश्रयणमोरेणभयादिनिरा·

येनरादीपवारणांवुजकोणां पं निरंधनिकार्णविवरैः कृतिवामनीतंभक्ताग्गृहीनवाराणाः पुण्य
वतेषांनापोषिनापाहरयांकृतानात्सगुप्ती ५ तावद्रयंदविणागेहमुहृन्निमित्तंशोकः स्पृहा
परिभवोविपुलस्य लोभः तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेनिभमयंप्रवृणीतलोकः ६
देवनतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये कुर्वंतिकामसुखलेशलवाय दीनाल्लोभाभिभूतमनसोकुशलानिशश्वत् ७

नित्किंपुनस्तस्यकापाशेमतीतिभावः ६ येनिष्कामा अपिमंतस्तांनादृतिपनेनाकमा जइरमान्नपेन·
नककायाश्रवणादिविमुखाः संतः काम्यकर्मणा लेतिमंदाःय्तस्माद्देवैते हतधियः नष्टमतयः प्रसंगा
तश्रवणकीर्तनादिहपात सर्वदुःखनिवर्तकात्विमुखावीद्वपाणियेषांते कुशलानिषुद्रसेमकाराणि·
७ रामायणनमोनमः ॥ राम राम ॥

श्री० भा० ग० टी० ३२

तत्र गुणावतारकर्माणि दर्शयन् प्रणमति यो वेति एकः त्रिपात् त्रयः ब्रह्मादयः पादाः स्कंधा यस्य प्ररोहैकं वव्रधे उरवः प्र-
रोहाः शाखा असंख्या मन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः सन् वृद्धिं प्राप्तः भुवनाकारायद्रुमाय नमः किं कृत्वा वव्रधे आ-
त्ममूलं यमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तन्मूलं प्रधानं भित्वा गुणत्रयरूपेण त्रिपाद्भवेत् अहं ब्रह्मा गिरिशो रुद्रः स्वयं विभु-
र्विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवो येन एवं विधा भूत्वा यो वव्रधे इत्यर्थः १६ एवं गुणावतारकर्म विवृत्य कालात्म- मता
त्वेन कालात्मरूपेण कर्म दर्शयन् प्रणमति लोका इति अभ्या विकर्मनिरताः विरुद्धकर्मनिष्ठाः कुशले हिते स्वे

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलं भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोह-
स्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय १६ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवद-
र्चने स्वे यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोस्तु तस्मै १७ यस्माद्बिभे-
म्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समान-
स्तस्मै नमो भगवतेधिमखाय तुभ्यं १८ ॥ ३ ॥ रामाय नमः

आत्मीये त्वदुदिते स्वे एव साधनाद्भवदर्च-
नरूपे कर्मणि तदर्थं जीविताशां शीघ्रं छिनत्ति स्वाम्यमिषत्तौ स्वस्तु यत्तपस्तं अनंतरं च मदर्पणमभि-
ति तस्मिन् प्रमत्तः यदन्तभिलाषा यावदर्थं तावदस्य अनिमिषाय कालाय १७ आलोचनवल्लोकं एकथा यस्मा-
त्कालात्मनः यत् द्विपरार्धावस्थायि धिष्ण्यं स्थानं तदारूढोपि बिभेमि बिभीतः अहं तस्मात् अवरुरुत्समानः प्राप्तुमि-
च्छन् यत्तपस्तेपे कथंभूतः बहु सवा बहवो यागाः यस्य बहवस्यागा यस्य बहून् यागान् कृत्वापि बहून् सवान्
प्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः अधिमखाय यज्ञाधिपतये १८ ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम

लोकस्य त्या स्य राम ३३

अथ नहदहंकारादिषु ...नामस्वालवृद्धिविद्या॥

भक्तानां चैतैः कामानां त्वमतिसुलभो नेतरेषामित्याह नेति उपचितैरर्जितैः उपचारैः पूजोपहारादिभिः यतस्त्वया
ऽसतामभक्तानामलभ्यया दयया स्थितो हेतोः एकस्मात् ॥ १२ ॥ यतः सकामानामभक्तानामतिप्रसीदति अतः का
मप्राप्तिः क्रियाणामनन्तफलं भवति किंत्वल्पमेव कामसंयोगत्वे स्वर्गादिफलं नश्यतीत्यर्थः अमित्या
ह पुंसामिति । भगवतस्तवाराधनमेव सत्क्रियाणां क्रियाश्रेष्ठानां क्रियाफलं श्रेष्ठं नेदेतः यत्र तदर्पितो धर्मो
न कदाचिन्न ह्रियते न नश्यति कामादिरूपस्तु धर्मः कामदत्वान्न स्वर्गादिर्नश्यति ॥ १३ ॥ अतस्त्वमेव वयं नताः स्माह
शश्वत्स्वरूपमेव स्वरूपेण तेजसैव निरस्तभेदभ्रमाय पुनस्तु बोधपरबोधविषयाणां बोधशक्तिर्यस्य यद्वा धिषणा शास्त्र

नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदिबद्धकामैः । यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययै
को नानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा ॥ १२ ॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्र
तचर्यया च । आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न यत्र ॥ १३ ॥ शश्व
त्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्त
लीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥ १४ ॥ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि नामानि येऽसुविग
मे विवशा गृणंति ते । नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयांत्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥ रास·
यः अतएव परस्मै अत्र हेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तया मायया तल्लीला विलासः क्रीडा यस्य तस्मै इदं नमः न
मनं वयं कृतवन्तो वयं ॥ १४ ॥ नामग्रहणमात्रतः केवलं प्रवर्तनैषामुपैति अजं नमस्कृतो तिष्ठति अवता
रादीनां विडंबनमनुकरणमस्ति येषु तत्र अवताराविडंबनानि देवकीनंदन इत्यादीनि गुणविडंबनानि सर्वज्ञो
भक्तवत्सल इत्यादीनि कर्मविडंबनानि गोवर्धनोद्धरण कंसारि इत्यादीनि असुविगमे विवशा
अपि गृणंति उच्चारयंति केवलं शमलं पापं अपावृतं निरस्तावरणं तं ब्रह्मप्राप्नुवंति ॥ १५ ॥ रास·

प्रणतान्विहृत्यहृत्यृतिः २

श्री· भा· तृ· टी· ३४

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते सोयमिति चतुर्भिः यत् येन सत्वेन भगेनैश्वर्येण च मृडयते सुखयति विश्वं हे शं तेनैवं सत्वेनानुस्पृशता
तान् योजयतु यथाहं स्रष्टुं समो भविष्यामि यतः स प्रणतप्रियो सोहं च प्रणतः न चासौ भगवान् परः प्रार्थनीयो
स्ति यतः स एव समस्तजगतां सुहृत् तथा सो प्येकोन्तस्थ आत्मा अंतर्यामी २२ किंच एष प्रपन्नवरदो यद्यत्कर्म करि
ष्यति स्वविक्रमं प्रभावो यस्मिंस्तत् इदं विश्वं तत्र सृजतोपि मे चेतः सप्रपंचं युंजीत प्रवर्तयतु कर्मासक्तिं तत्तद्गुणा·

विष्णुरेवनिरूमः

१२·

सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्वेन यन्मृडयते भगवान् भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं
स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ २२ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावता २
रः तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोपि चेतो युंजीत [illegible] कर्म [illegible] मलं च [illegible] यथा विज·
ह्यां २३ नाभीह्रदादिह सतोंभसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपं विचित्र [illegible] मिदम
स्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २४ सोसावदभ्रकरुणो भगवान् उत्थाय विश्ववि
जायच नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः २५ विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजृंभन्

मलं च वैषम्यादिपापं यथा विजह्यां त्यजामि २३ अंभसि सतो यस्य नाभिह्रदादिहाहं विज्ञानशक्तिर्यस्य महत्वा
त्मकस्य विचित्रं रूपमिदं विवृण्वतः प्रकटयतो मे निगमस्य शब्दब्रह्मात्मनो गिरां विसर्गः प्रवाहो मा री राम
रिषीष्ट लुप्तो मा भूदिति ध्याये न मा लुप्ता भूद्वर्णः २४ विवृद्धप्रेमस्मितेन विजृंभयन् विश्वस्य विजया ३४
यं च कारादस्मदनुग्रहाय च [illegible] य २५ ॥ राम ॥ राम राम ॥

विश्वोद्भवाय ।

नैसर्गिकः

इदानीं तत्तत्कालभाविलीलावतारकर्माणि दर्शयन्नाह । तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छया स्वीकृतमूर्तिः तत्र स्वकृतहेतोः धर्मार्थायाया नेच्छया ऐवस्तुतः स्वानंदानुभावेनैव निरस्तइति: विषयस्ततोपिय: अतएव गुरुणोत्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदंगीताह यस्मात् तस्मनीतो इस्मत्वादपिचोत्तमः अखिलेलोकेव्येच प्रथित गुरुर्वा तत्म इति ११ इदानीं दर्शनानामेव मूर्तिप्रणमतियो विषयेति द्राम्यां दृश्या दोः पचत्तयोपस्य: तथाश्च विषया निद्राद्वेतश्च तयाश्च तमिश्च तोपियो निद्रा एव वा इतमेतेन मइत्यन्तरेण नयः जडो कताचदेशविलापिताले कथनालोकस्थितिर्येन अद्विवकशिषुः अयातिस्पर्शाद्

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छया स्वकृतहेतुपरीप्सयायः। देहेनिरस्तइतिरप्यवरुद्ध देहः तस्मैनमो भगवते गुरवोत्तमाय ११ यो विषयानुपहतोपिदृशाद्वेत्त्या निद्राश्रवाद् जडो जनलोकपात्रः अनर्जलेलादिकशिषुस्पर्शात्कलोभीमोर्मिमालिनिजनस्य हरेविरएवन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण तस्मैनमस्तदुरुस्थभवायचोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ ताम

लोयस्यासतानिद्रा भीमानाम्नूर्मीणां मालाविद्यतेयस्मिन् अनजेलेनिद्रावशस्यविवेकिनोजनस्यनिद्रास्वनेवमीहगितिविरतएवन्प्रदर्शयन् उपहृतत्रितयर्थः अतएवानर्जलादिविशेषणानियद्धापूर्वकलेषु अंतस्यैनस्यविश्रामस्नवेविरतएवन्समुरियन् तदातुपरोपकाराय स्वयंडः सहमपिडः तेसातच्यमितियोतनार्थविशेषणानि २० किंचयस्यनाभिपद्मेवभवनेतस्मालोकत्रयस्योपकारायस्य ब्रह्मालोकत्रयस्यस्रष्टा दिनाग्रेणोक रोतीतितथाताहश्रोहृपदनुग्रहेणाहंतदेरस्थितः भवः हंसाय भंदीघस्य यो गनिद्रावसाने किंविहितकमल्लिनवदीक्षणाय २१

श्री भा तृ टी ३४

यतः वर्षीयान् वृद्धतरो अत्यधिको मत्तो मदर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति नवभिः यद्यतस्ते मनो मयि निर्बद्धं ३५
यद्यस्मात् भूतेन्द्रियैर्गुणैः महदादिभिरात्मना अहंकारेण वा युक्तं मम मन्यसे ३६ तुभ्यं त्वन्नालेन मार्गेण पुष्करस्य मूल
मधिष्ठानं सलिले विचिन्वतो मम विचिकित्सायां भवितव्यमस्याश्रयेणान्तर्हृदये न तनोस्ति नास्तीति संदेहे सति
आत्मा स्वरूपं मे मया अबहिः अन्तर्हृदि दर्शितः ३७ अंग हे ब्रह्मन् यच्चकर्थ कृतवानसि मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयेनाङ्कितं

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं
न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते ३५ ज्ञातोहं भवता त्वद्य दु
र्विज्ञेयोपि देहिनां यन्मां त्वं मन्यसेयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा
मे दर्शितो बहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयां
कितं यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतोहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौ
षीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं
सर्वकामवरेश्वरः ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्ववि

स एष वंशाभावः मयि मनो निर्बन्धः मत्ज्ञानं मद्रूपस्य हृदि दर्शनं मत्स्तुतिः तपोनिष्ठा चेति यत् स एष सर्वोपि मदनु
ग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानं मयि निर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ ननु प्रीत इति किं वक्तव्यमिमोहय इति ४०
ननु मत्प्रीतेरप्यधिकं किंचित् स्तोमादिभिः सिद्ध्यतु निःश्रेयसं फलं तत्तन्मत्प्रीतिरेवेति तत्त्वविदां मतं ४१

कमलस्य

३०

35

स्वसंभवमीयस्मात्तेनपः शान्तिं विषयेषु सदासनास्मणां धियैकाग्र्येण निर्गुणस्मरणं ह्युपयाप्राप्तिस्तत्वाश्रोतव द्विरताम २६ आत्मनो लोकसंस्थानविज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणो अभिप्रेतमालक्ष्य तमाहेति द्वयोरन्वयः तेन प्रलयोदकेन विषण्णचेतसं २७ कश्मलं मोहं इत्येतिसमस्तस्मोहं शमयन्निव दर्शयति २८ हे वेदगर्भ तन्द्रीं विषादं कर्तुमशक्यमपि मया पूर्वमेव संपादितं २९

मैत्रेयः स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम सखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा २७ लोकसंस्थानविज्ञाने आत्मनः परिखिद्यतः तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्ग उद्यममावह तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् २९ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् लोकान् द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं ३२ यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्य

तर्हि कथमहं ज्ञास्यामीत्यत आह भूय इति ३० भक्तियुक्तः समाहितः सन् आत्मनि स्वस्मिन् लोके च मां ततं व्याप्य स्थितं द्रक्ष्यसि द्रष्टासि मयि आत्मनो जीवांश्च ३१ सर्वत्र मद्दर्शनेन मोहो निवर्तत इत्याह यदा तु इति प्रतिचक्षीत पश्येत् ३२ तदा च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ मोक्ष इत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितं आत्मानं जीवं शुद्धं तत्पदार्थं स्वरूपेण त्वंपदार्थस्वरूपेण मया तत्पदार्थेन उपेतमेकीभूतं पश्यन् भवति तदा स्वा

श्री भा तृ ३५

संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह नतुप्रश्नांतेन विस्मृता इत्यर्थः ३ आत्मनि श्रीनारायणे आत्मानं मनआवे श्य ४ अब्जसंभूतो ब्रह्मा यदधिष्ठाय स्थितः कर्णिकः तत्पद्मं अंभश्च विलोक्य कथं भूतं पद्मं अंभश्च तेन प्रलयकालेन कृतं वीर्यं यस्य तेन वायुना कंपितं न्यपात् पीतवान् इत्यन्वयः ५ विवृद्धं विज्ञानमेव बलं यस्य स आत्मनि सर्वं पीतवान् ६ पुष्करं पद्मं प्राक् लीनान् लोकान् कल्पितास्मि स्रक्ष्यामि ७ भगवतः स्वयं करणी

36

सूतउवाच एवंसंचोदितस्तेनक्षत्त्राकौषारविर्मुनिः प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभा र्गव ३ मैत्रेयः विरिंचोपितथाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्ययथाहभगवा नजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितं ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ६ तद्वि लोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितं अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७ प द्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एताव

भगवत्कर्मणा चोदितो निपुणः तदा पद्मकोशं प्रविश्य तमेकमेव त्रिधा लोकत्रयरूपेण व्यभांक्षीत् द्विधा भाग एकेन कमलस्य कुलेन लोकत्रयस्य स्थितिरित्यर्थः भाव्यं भावयितुं तस्य विशालतामाह द्विसप्तधा चतु र्दश लोकरूपेण उरुधा ततोपि बहुप्रकारेण भाव्यं भावयितुं योग्यं अतोनेनेन त्रिलोकीकारणं विरचि ३९

अथ देहेन मा स्त्विति आत्मानां अहंकारोपाधीनां जीवानां आत्मा अतः प्रेष्ठः प्रेयसां पुत्रादीनामपि मध्ये प्रेष्ठः प्रिय
तमः स च निरुपाधिः यत्कृते देहः ४२ अतस्त्वत्कर्तापि तथापि मयि अर्थे हि ईक्षितव्याहमेवेति आत्मानं
इदं त्रैलोक्यं यास्यमपनुशेरते ततः प्रजाः सृजके आत्मनेत्यमनित्येनेति तत्तज्ज्ञापकाधेशाभावमाह स
र्ववेदमयेनेति आत्मा अहंयोनिः कारणं यस्येति तेन क्रियाशक्त्या विशेषं सूचयति यथा पूर्वमिति

अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२
सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रेय उवा
च तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ४४ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमोऽध्यायः विदुर उवाच
अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये च
मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान् २ सूत

तदाज्ञाप्यासौ सीमन्तं मय्यनुशेरते इति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेव कर्तव्यमित्यनायासमाह ४३
इदं स्वं असाधारणं रूपं पद्मनाभः श्रीनारायणमिति रूपेणेत्यर्थो भवति तिरोदधे इत्यर्थः दशमे काल
सृष्टं प्रतिवचनं तत्र प्रकृत्यादिविभागेन सर्गः ... दशधोच्यते ममपाद्मस्य वर्ण्यते इति वा १
रामाय नमः

श्री भा॰ त॰ ३॰

सव्यतिविक्रमस्वरूपाभावनदृष्टेश्चकालस्यस्वरूपहेतिनिमित्ततांदर्शयतिविश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितं संवृतं ब्रह्मतन्मात्रं सदृश्मं ईश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितं अव्यक्तामूर्तिः स्वरूपंयस्यतिस्वतेनानिर्विशेषत्वंदर्शितं १२ अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंनकार्यविश्व प्रवाहस्याप्रतिष्टमाह यथेदानीमस्तितथाग्रेचपूर्वमप्यासीत्पश्चादपिभविष्यति एवंसामान्यतःकालेननिरूप्यविशेषतोनिरूपयिष्यन्नतन्निमित्तस्य सर्गस्यप्रवोक्तानेवभेदाननुवदतिसर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृ

विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना १२

यथेदानींतथाग्रेचपश्चादप्येतदीदृशं सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः १३ कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधःप्रतिसंक्रमः आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४

द्वितीयस्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतसर्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान्

१५ चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः

षष्ठस्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभोः षडिमेप्राकृताःसर्गावैकृतानपिमेशृणु १६

सदृशतः १३ तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्रलयमाह कालेनैवकेवलेननित्यःप्रलयःद्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिना नैमित्तिकःगुणैःस्वस्वकार्यप्रसक्तिःप्राकृतकःतानेवसर्गाननुप्रपंचयति आद्यइत्यादिनायावदध्यायसमाप्तिमहतोमहत्तत्त्वस्येतिद्रव्यादयोवक्ष्यमाणास्त्रयःसर्गास्तन्मात्रोभूतसर्गःभूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान्महाभूतारंभसामर्थ्यवान् इत्यादिकः १५ ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकस्तत्पर्यः १६ तमसःपंचपर्वाविद्यायास्तुबुद्धि

त्रिलोकीरूपेणैव विभागं कृतवानित्याह एतावानिति त्रिलोकीरूपः जीवलोकस्य जीवानां भोगस्थानस्य अत्र ह स्य संस्था
भेदो रचनाविशेष उक्तः ननु परमेष्ठिनोऽपि जीवत्वाविशेषात् तल्लोकस्यापि किमिति प्रपञ्चे स्थितिर्न भवति तत्रा
ह हि यस्मादनिमित्तस्य निष्कामस्य धर्मस्य विपाकः फलरूपोऽसौ परमेष्ठी तस्य लोकः अतो महर्लोकप्रभृति
लोकानां नत्राप्तिनाशे लोकाः सकामकर्मफलत्वात् त्रैलोक्यस्यान्तर्विनाशो भवति अतः सत्यप्रभृतीनां उपासना नो
९ समुच्चितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्धपर्यन्तं न नाशः तत्र स्थानां च ततः परं प्रायेण मुक्तिरिति भावः ९ कालभे
पृकृति देन लोकस्थितिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं जिज्ञासुः पृच्छति कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं तस्य ब्रवीः कथं कालः कल्प्य

एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ९ विदुर
उवाच यथात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो १०
व मैत्रेय उवाच गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत्

ते किं तावत् स्वरूपं सूक्ष्मं स्थूलं बहुरूपमिति यथावद् वर्णयेत्यर्थः ॥१०॥ तत्र सामान्यतः कालस्य स्वरूपमवोचन्नुत्तराध्याये
व न विशेषतः गुणानां व्यतिकरो महदादिपरिणामः तेनैवांकितो नेनाच्य कालः सविशेषः वस्तुतस्त्वेकादशो गुणव्य
तिकरः कालः स्वभावः सत्त्वमवचेति स्वतस्तु निर्विशेषः अप्रतिष्ठितः अनाद्यपर्यवसितः आद्यन्तशून्य इत्यर्थः
कालेन एतदेव दर्शयितुं मीश्वरसृष्ट्यादि तेन निमित्तभूतेन कर्त्री स्यादित्युक्ते पुरुष इति उपादानं येन निमित्तेन या सीके
यतः स्व उपादानं स कालः उपादानं निमित्तं यस्मिन् तमात्मानं स्वमेव विश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेण तस्याः सत्ता
भावात् एतच्च बहुरूपत्वमात्रं कालेन निमित्तेनासृजदित्येतावदेव विवक्षितं ११ रामायनमः

अर्वाक्

श्री भा॰ टी॰ ३०

अथ यञ्जाहारः संचारो यस्य सोऽर्वाकस्रोताः कुत्समार्षेनैनां सर्गः नृणां लक्षणान्तरं अधिकं येऽद्भुते २४ एते त्रयो वैकृताः
एवं नव कौमारं तु उभयात्मकाः देवसर्गश्च वैकृत नवस्ते भागः वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः आयनन्तरो
स्त्वनन्तादिकृतः देवसर्गत्वात् तं तत्र सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन च यस्य इम
र्थः वैकृतस्तु देवसर्गोऽष्टविधः तत्र विबुधाद्यः यथा योगभेदाः गंधर्वाप्सरसः एकः यक्षरक्षांसि एकः २९ भूतप्रे
तपिशाचाश्चैकः सिद्धचारणविद्याधरा एकः किन्नरादय एकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुखादयः ३० ए
तत्र विंशत्याद्यायाश्च स्वरूपमभिवर्णयति २८ इति तृतीये दशमः १० ततः एकादशे कालपरिमाणविवरणेन युग

अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षुद्र एकविधो नृणाम् रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः २४ वैकृतास्त्र
य एवैते देवसर्गश्च सत्तम वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ देवसर्गश्चाष्टवि
धो विबुधाः पितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसः सिद्धाः यक्षरक्षांसि चारणाः २६ भूतप्रेतपिशाचाश्च वि
द्याध्राः किन्नरादयः दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः २७ अतः परं प्रवक्ष्या
मि वंशान्मन्वन्तराणि च एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २८ सृजत्यमोघसंक
ल्प आत्मैवात्मानमात्मना इति तृतीये दशमः १० मैत्रेयः चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसं
युतः सदा परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः १ राम

मन्वंतरादिरूपः कालप्रमाणादि वर्ण्यते तदेवं सामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतं गुणव्यतिकरं दर्शयि
धिनिरूपयिष्यन्नादौ नित्यं अवविशेषं निरूपयितुं तत्र विशेषयवस्तु लयपर्यन्ततां दर्शयामासतः कार्यस्य विशेषाणाम् अंशा
नां यश्चरमः अंशः यस्यान्यांशो नास्ति अनेककार्यावस्थासमानः असंयुतः समुदायावस्थावासमानः अनेकप
न् सदा कार्यसमुदायावस्थायां तद्विगमेऽप्यस्ति स परमाणुर्विज्ञेयः किं तत्र प्रमाणमत आह यतः येभ्यः
नृणामिदमेकमिति भ्रमः अवयविबुद्धिः तथावयवम् अवयवैर्विना करणोऽवस्तुप्रतीतेघास
त्वादितभः नरुणाम्लवहनं लोमेसा

अनुदेहे येन स्रोतसा लीलामाह यदि हरिमेधा मेधा संसारं हरतीति तस्य हरेर्लीला यद्यादृशमिति तम आदि सर्गरूपा रजोभाज
इति त्रयस्य नृप्याणमध्ये अस्मिन्मते त्रवृद्धि कृत इति पृथग्गणितं अतएव प्रधानकृतत्वमयं मुखमिव मुख्यमतो मुख्यस
र्गः तस्थुषां स्थावराणां १८ षड्विधमेवाह वनस्पत्योषधिलतेति वनस्पतयः ओषधयः फलपाकान्ताः लताः
आरोहणापेक्षाः त्वक्सारा वेण्वादयः लतादयः काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः पुष्पैः फलन्तीति द्रुमाः तेषां
साधारणलक्षणमाह उत्स्रोतस इति आहारः संचारो येषां तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्याः अन्तःस्पर्शाः स्पर्शमेव जान
न्ति नान्यत् न दृष्टं तत्र बहिः विशेषिणः अनेकविधपरिणामभावेन बहुभेदवतः १९ तिर्यक्स्रोतसामा

रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः १८ वनस्पत्योष
धिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमः
सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २० गौरजो महिषः कृष्णः
सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २१ खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभ
श्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान्पशून् २२ श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः श
शशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २३ कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हि
णः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २४ ग्राम ग्राम ग्राम

ह तिरश्चामिति अष्टाविंशतिभेदः तिरश्चां लक्षणं अविद इति श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आ
हारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्तीति हृद्यवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा च श्रुतिः अथेतरेषां प
शूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति २०
अष्टाविंशतिभेदानेवाह गौरिति वाक्ययोर्द्विशफा द्विखुराः नव २१ खरादयश्चैकशफाः षट् श्वादयो गोधान्ताः
पंचनखा द्वादश २२ एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः मकरादयो जलचराः कंकादयश्च खगाश्च मिलित्वैकत्वेन कोष्ठ
त्वमुच्यन्ते अतएव अष्टाविंशतिभेदाः भवन्ति ... रुरुर्गाः ... तिर्यक् ... प्रतिमा ... मेते बहुपत्

२
नविष्ट
श्रुतालप

श्रीः २५

स्पा॰ लं

श्री॰ भा॰ तृ॰ ३९ पत्र

शतभागः त्रुटिः स्यात् [illegible] त्रिभिर्वेधैः लवः [illegible] निमिषास्त्रयः क्षणः [illegible] काष्ठा पंचदश एवं लघु नाडिका १४८ टि॰३नं

सप्त वा प्रहरः [illegible] भागः [illegible] संध्यांशमुहूर्तद्वयविनेति ज्ञातव्यं तत्रापि नृणां

[illegible] नाडिकापात्रमाह [illegible]

[illegible] कृतमध्ये छिद्रं तेन छिद्रेण

यावत्प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति तेन च प्लुतं मग्नं भवति तावत्कालो नाडिका ९ अयनपलं छिद्रयोगाधिक्य [illegible]

39

त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ६ निमिष॥
स्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ७ लघूनि वै समाम्नाता
दश पंच च नाडिका ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणां ८ द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरं
गुलैः स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुतं ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे प
क्षः पंचदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद १० तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशं द्वौ तावृतुः ष
डयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ११ अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः संवत्सरं शतं नृणां परमायुर्नि
रूपितं १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः
१३ राम

म

निमज्जेत् [illegible] इति पलं [illegible] ९ अहनी अहोरात्रे [illegible] दिवीत्यस्यार्थः
[illegible] देवानामहोरात्रे प्राहुः द्वादश मासाः [illegible] १० ग्रहा
[illegible] यत्र स्थितः अनिमिषः का
[illegible] सर्वं जगत् [illegible] द्वादश [illegible] पर्येति पर्येति ११ राम राम १९

स्य स्वरूपं स्थूलमाह सत एवेति यस्त्वदशमो १ यः परमाणुः तस्यैव सतः कार्यमात्रस्य स्वरूपावस्थितस्य परिणामांतरमप्रा-
प्तस्य यत्कैवल्यमैक्यं स परममहान् पृथक्त्वे तु परमाणुप्रतियोगित्वात् ननु नानाविशेषवान् पदार्थसमूहः सर्वः पदार्थः
कथमेकः स्यात्तत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरः भेदविवक्षारहितश्च सर्वोपि प्रपंचः परममहानि-
त्यर्थः २ यथा सूक्ष्मस्थूलरूपाभ्यां पदार्थः एवं कालोपि अनुमितः च साक्षात्परमाणुरूपेण संस्थानं पर-
माण्वाद्यवस्थास्तस्य भुक्तिः व्याप्तिः तया भगवानिति हरेः शक्तिः स्वतोऽव्यक्तः व्यक्तं भुंक्ते व्याप्नोति परिच्छिनत्ति
इति तथा विभुः अव्यक्तत्वादिगुणवत्तः ३ एतदेव प्रपंचयति स इत्यादिना ४ सतः प्रपंचस्य परमाणुतां परमाणु

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् कैवल्यं परममहानविशेषो निरंतरः २ एवं कालोऽप्यनु-
मितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ३ स कालः परमाणुर्वै
यो भुंक्ते परमाणुतां सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ४ अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणु-
स्त्रयः स्मृतः जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ५ राम राम राम

रूपावस्थां यो भुंक्ते स कालः परमाणुः तस्यैव अविशेषभुक्ता यः सर्वां व्याप्नोति स परमो महान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः सूर्यः
सूर्यादिना यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावत्कालः परमाणुः यावता ब्रह्मा-
दिद्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोशमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः कालः तस्यैव द्विपरार्धगमनेन ता
दशा तद्रूपात्मकं सर्वं भुवनकोशमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः कालः तस्यैव द्विपरार्धगमनं वता
दिक्रमेण द्विपरार्धं तत्त्वमिति तथाप्रपंच मेवं क्रमेणैव कालादिविभागं वक्ष्यति ४ इदानीमण्वादिल-
क्षणापूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोऽणवस्त्रसरेणुः सत्यप्रत्यक्षत्वमाह जाला-
र्कति गवाक्षप्रविष्टस्य रश्मिष्ववगतः कोसौ यो लीयते न खमेवानुपतन् गच्छति पाठांतरे खमेवानुपतन्

शतात्रिंशता द्विसहस्रे चतुःशतानि द्वापर एकं सहस्रं द्विशतं कलिः १

श्री भाग टी ४

द्वादशभिर्वर्षसहस्रैर्दिव्यैस्त्रैलोक्यस्य समष्ट्या ज्ञानम् अवधीयते इत्यवधानेनेति शास्त्रतात्पर्यहितं १८ कृतयुगे चत्वारि स
हस्राणि संध्यासंध्यांशयोश्चत्वारि शतानि एवं त्रेतादिषु त्रियोज्यं युगस्यादौ संध्यान्ते संध्यांशः कृतादिशतानि संख्या
ययोः तयोरन्तरालम् अंशयुगं तस्य विशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्मविशेषो यत्र विधीयत इत्यर्थः साधारण
धर्मस्तु संध्यासंध्यांशयोरप्यस्त्येव १९ चतुष्पात् संपूर्णस्त्रेतादिषु पादेन पादेनैवेति इत्यस्तिपादेन वर्द्धमानेनाधर्मेण
हेतुना एतच्च स्वरूपकल्पनमात्रं वेतन्याथेनन्न धर्ममेकोयाप्य २० त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकप्रभृति ब्रह्मलोकम्

मैत्रेयः कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं १८ चत्वारि
त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्यासंध्यां
शयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजा
न्कृते समनुवर्तते स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्द्धता २१ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो
दिनं तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् २२ निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते या
वद्दिनं भगवतो मनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वं स्वं कालं मनुर्भुंक्ते साधिकां ह्येकसप्ततिं मन्वन्तरेषु मनवस्त
द्वंश्या ऋषयः सुराः भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् २४॥ राम

निशाप्यब्चतुर्युगसहस्रमेवैकं दिनं यत्र यस्यां विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति स्वपिति २१ तत्र दिनस्थितिमाह निशा
वसाने इत्यादिना द्वाभ्याम् त्रिभिः यावद्दिनमनून् भुंजन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः २२ किंचिदधिकां युगानामेकसप्ततिं मन्व
न्तराः स्वस्वीपालकः क्रमेण भवन्ति २३ सप्तर्षिप्रभृतयस्तु युगपत् समकालमेव भवंति सुरेशा इन्द्राः ये तानन्व
वर्तन्ते ये गंधर्वादयस्तेपि २४ राम राम राम राम राम

४

संवत्सरादिभेदं स्पष्टोस्वार्हस्तत्सावनचांद्रमसनक्षत्रमासभेदेन द्रष्टव्यः केचित्तु नैवमाहुः यदा शुक्लपक्षप्रति पदि संक्रांतिर्भवति तदा सौरचांद्रमासयोर्युगपदारंभो भवति स संवत्सरः ततः सौरमाने नवर्षषट्दिनानि वर्द्धते चांद्र माने नवषट्दिनानि न्यूनानि इति द्वादशदिनसंख्यया नाडभवे जायमाना शेषः संवत्सरः ग्रंथपक्षाः द्वाविभवति एव यवधानता तस्मिन् पंचवर्षाणि गच्छंति तस्मिन्प्रति द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः संवत्सरो भवतीति एवं भूतः कालात्मा निमिषप्रभृतिः पूजनीय इत्याह यः सृज्यशक्तिमुरुधेति बीजादीनां पुष्टिं कालरूपधा

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते १४ यः सृज्यशक्तिमुरु धोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाय १५ विदुर उवाच पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्षते धी रा योगराद्धेन चक्षुषा १७ राम

स्वशक्त्या बहुधा उच्छ्वसयन् कार्योन्मुखीं कुर्वन् दिवि आकाशे धावति कोसौ भूतभेदः महाभूतमाह भूतवि शेषस्तेजोमंडलरूपी सूर्यः किमर्थं धावति पुंसः पुरुषस्य भ्रमापायं भ्रममाह तन्निरसनाय आयुरादिक्षयेन विष यासक्तिं निवर्तयितुमित्यर्थः सकामानां तु यज्ञमयं स्वर्गादिफलं क्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मै संवत्सरपंचकप्रव र्तकाय पूजां कुरुत इदं स्वस्वमानेन वर्षशतानि तेषामायुर्मानं परं प्रधानं हि कल्पान्ते ते सृज्यन्त इति क ल्पं त्रैलोक्यं तस्माद्बहिर्गताः विदो ज्ञानिनः योगराद्धेन योगसिद्धेन १७ राम

श्री भा त ८१

...र्थमाह: एवंविधैरहोरात्रैः सर्वेषां प्राणिनामायुषः परमधिकं अस्य ब्रह्मणो यदायुस्तदपि
अपक्षितं अपक्षीणमिवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३३ यदिति पूर्वस्य परार्द्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तु
कथनमात्रं ३४ यास्त्वहेतः यदिति ३५ अयंतु द्वितीयस्यादौ कथितः ३६ तदेवं कालेन निमित्तेन
सत्त्वानामायुःपरिमाणमनन्तकालपरिच्छेदरहितं तत्त्वमाह कालोयमिति पंचभिः उपचर्यते केवलं

एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतं ३३ यदर्द्ध
मायुषस्तस्य परार्द्धमभिधीयते पूर्वः परार्द्धोपक्रान्तो ह्यपरोद्य प्रवर्तते ३४ पूर्वस्यादौ परा
र्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ३५ तस्यैव चान्ते क
ल्पोभूद्यं पाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहं ३६ अयं तु कथितः कल्पो
द्वितीयस्यापि भारत वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः ३७ कालोयं द्विपरार्द्धाख्यो
निमेष उपचर्यते अव्याकृतस्यानन्तस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः ३८ कालोयं परमाण्वादिर्द्वि
परार्द्धान्त ईश्वरः नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनां ३९

तत्त्वेन नाधिक्रमेणायुर्गणनं तस्येत्याह अव्याकृतस्य कार्योपाधिशून्यस्य अत एवानन्तस्य अनादेश्च ज
गदात्मनो जगत्कारणस्य ३८ तत्परिच्छेदे कालस्यासामर्थ्यमित्याह कालोयमीश्वरः समर्थोपि भू
म्नः परिपूर्णस्येशितुं नैव प्रभुः समर्थः यतो धाममानिनां देहाद्यभिमानिनामेवेश्वरः ३९ नामः ८१

२

त्रैलोक्यं वर्णयन्तीति या १९ स्वमूर्त्तिभिर्भगवानन्तो मन्वादिभिर्द्धात्मभूतैः । कालनरूपकारः सन विष्णुः
लीति २० ततिर्गतो स्थितिमाहत्य च भिः मनो माया [illegible] प्रमादत्तो विक्रमो येन अनुगतमनुप्रवि
ष्टः प्रमादत्तो विक्रमो येन अनुगतमनुप्रविष्टमपोषं स्थितं २१ तदेव स्वरूपमिति तमेवेति अपिधीयं

यद्वदेनं दिनं सर्गो ब्राह्मे त्रैलोक्यवर्त्तिनः तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः २६ मन्वन्तरे
षु भगवानवतीर्णः स्वमूर्त्तिभिः मन्वादिभिर्विष्णुमवतरद्धिर्पोषणैः २७ ततो मायाम्बु
पाद्यप्रतिमहद्विक्रमः कालेनानुगतोऽशेषमास्ते तूष्णीं दिनात्यये २८ नमेतावपिधीय
त्रैलोक्याभ्युदयस्त्यक्तः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तास्मि भास्करे २९ त्रिलोक्याद्दह्यमाना
यां [illegible] ता यां स्त्र [illegible] महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ३० तावत्त्रिभुव
नं सद्यः कल्पान्ते धिसिंधवः [illegible] वाते तितो मयः ३१ अन्तः स तस्मिन्सलि
लस्यानन्तता मनोहरः योगनिद्रामीलितात्मः स्तूयमानो जनालये ३२ ॥ [illegible] ॥

तद्दत्तिकर्मकर्तारः [illegible] ततो द्विनावसाने तु [illegible] भवति [illegible]
भगवत्क्रतिरूपो यः संकर्षणमुखाग्निस्तेन [illegible] मार्दिताः सन्त जनलोकं पति ३० कल्पान्तेन [illegible]
धिताः स्थित [illegible] जनलोकस्थलयोपे
तां महर्लोकाद् [illegible] ३२ ॥ [illegible] ॥

भाग.
टी.
५२

ननुब्रह्मसत्यतत्वाध्यनेहन ३ यद्यपिप्रतिकल्पसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्राह्मसर्गीनादिसृष्टोयतेवस्तनत्स्मयः
सर्गादयपत्रप्रतिकल्पमवर्तिसनकादयस्त्वब्राह्मकस्पसृष्टाएवानुवर्तते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातिः अवज्ञातः प्र
त्याख्यातमनुशासनंयैः ६ सद्यो सोमन्यरूप्रतत्मन्युः ७ बालकइव ८ अग्रेपूर्वंमयाकृतानि ११ सयोष

दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबहुमन्यत भगवद्ध्यानपूतेनमनसान्यांस्ततोसृजत् ३ सनकंचसनंदंचस
नातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनीन्निःक्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः
तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः सोवध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैःक्रोधंदुर्विषहंजा
तंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्योजायततन्मन्युःकुमारो
नीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचज
गद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते
यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रिया
ण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिमे ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहां
छिवऋतध्वजः उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांबि
का इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः ए
भिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ राम.

ता:सहीक:पमिस्थानेनाममिस्थयकः १४ राम. राम. राम. राम: राम. ५२

52

भूम्यप्तेजआदीनि व्याचष्टे विकारैः षोडशभिर्युक्तैः अष्टप्रकृतिसंयुतैः सहितः तदा ब्रह्माण्डं सर्वं अयमण्डकोशः यत्र प्र
विष्टः परमाणुवल्लक्ष्यते अन्तर्गताश्चान्ये कीदृशः अन्तः पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्च विशेषादिभिः पा
र्थिवादिभिः सप्तभिरावृतः ४० कीदृशैः अण्डकोशप्रमाणाद्दशगुणोत्तराधिकैरावरणैः ४१ न केवलमय
मेकमेवापि तु अन्येऽपि लक्ष्यते ४१ सर्वेषां कारणानां कारणमक्षरं ब्रह्म ४२ तृतीये एकादशः ११ द्वादशे तु
कुमारादिमनुः सर्गोऽभिधीयते कायद्वैधेन यत्पश्चान्मनुसर्गोऽत्र वर्ण्यते १ अग्र इति अज्ञानवृत्तयः प्रथममविद्याः

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ४० दशोत्तराधि
कैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ४१ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्व
कारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४२ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे एक
दशोऽध्यायः ११ मैत्रेय उवाच इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः महिमा वेदगर्भोऽथ यथा
स्राक्षीन्निबोध मे १ ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः

२ राम ० राम राम

त्तीः ससर्जेति तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः महामोहो भोगेच्छा तामिस्रः प्रतिघाते क्रोधः
अन्धतामिस्रस्तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः तदेवोक्तं वैष्णवे तमो विवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः महा
मोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा मरणं त्वन्धतामिस्रः क्रोधः स्यात्तु अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन
इति पातञ्जले तु प्रोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तो वैष्णवा

श्री तैजीयसां श्रुति तेजस्विनामपि तस्मोकं सकीर्त्तिं दलभवाति पुषां तेजीयसां वरं ३१ तवं तज ३२ कपंसा। राम वेता
भा. स्कं. त्वामीनभिष्यायजः स्वर्ग्रलगं चक्रमत्याग्रकातमुखाते या तर्हि ३ सोमा रीनां च तृणी कर्मक्रमंतंव यज्ञ ने मु संज
टी. विलायः उपवेदे साये सुसम्बद् ३८ आप्त्रमलद्द्रयस्मामसन ३४ सुवनमुते ग्रमः चातर्हि इसंहिकमम। नानु ३४
४१

43 तैजीयसामपिसेतलस्मोकं जगाद्रो यद्दनमनुतिष्ठेत्तैलोकः तैमायकल्पते ३१ तस्मैन।
सोभगवतेय दृद्दलेनगो विधा आत्मस्वं सुजयामासधर्मपातमर्हति ३२ सहस्र शूतनः ३।
यानु पुरो हश प्रजापतीन प्रजापति पतिस्तवं तस्मान्मवीदितमदा ३३ तांदिशाजरहर्योरा। स.२
८ नीसा यदि हिलमः ३४ कराविस्ताप तः स्वह वेदग्राम स्वतंमुवात ३५ कपसमामर्हले।
कानसमवेतामयाउवा वति हिंवकर्मतानमपवेदनवैसद ३६ धर्मस्यपादस्वतायत्तथैवाश्र
महृमयः विद्ययवाय सवे विश्वसस्वामीयोगवेद्दीन्मलतो सजत पय वैनासजहव सतनम
मुहितम पायन ३७ मैत्रेयउवाच। आत्मसमामाय्यवांव्यान दवानमवादिभिमुर्वसर्वि
सिन्याहतितलो संमायस्थितं तर्थाक्रमात ३७ तामायनमः

नु ३८ राम ... समपगीतं मंत्रस्तोत्रं स्तोत्रकर्मइस्या श्रवृर्यो कर्मकृतिसोमः स्तुतिः संमीनस्तोत्रं। राम
मेनदर्थमकृ ... त्रं विस्तस्ताद्योभवतीस्मादिविवृत स्तन्नानमयायास्त्रितनस्य ३७ राम राम॥ ४३ सांप्राप
राम राम रामस्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सन्तं लोकाकृतिर्नीललोहितस्तास्वभावतीजातेन कब्राणां सृष्टा निदृष्टा १७ स्वष्टास्वन्ताति अथाद
ब्रवीत् ... भूतो प्राणं देवानेषु एक नसर्वविकं देहन्यागे कालमाह वाचमित्यादिना त्वत्
सु इत्यादिष्टः स्वयुम्भा भगवान्नीललोहितः तथाकृतिस्वभावेन ससृजेऽसमाः प्रजाः १५ क
प्राणं कृत्स्नं सृष्टा ... नोसमनानु सतोजनान् निधानमास्य प्रोवाच यान्प्रजापतिरशंकितः १६
अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिर्दिवौकसः ... मयासृष्टा दृष्टं तीभिर्दिशाः सर्व्वा भिकलतीः १७
तपस्यातिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतस्य त्वातवं तपसेव ... विश्वमिदं भवान् तपसेव
परंज्योतिर्भगवन्तमथोत्तंज सर्वभूतगृहावास ... दितेषु ... १९ ब्रह्मैवबाच एवम्
स्तु भवादिष्टः परिक्रम्य गिरांपतिं वादमित्यनुप्राप्य ... विवेश तपसे वनं २० अथाभिध्यायतः
सर्गं दश ... पुत्रा जज्ञिरे भगवत्तेति प्रतस्य लोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरंगिरास्तेपरस्त्यः पु
लहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ ... सेदद्वोग्रष्ठात्तस्य
भुवः प्राणाद्दक्षिणः संजातो भृगुस्त्वचि क्रतुः कतुः २३ पुलस्त्योनाभितो जज्ञे पुलहः क
र्णयोः स्वयं ... विद्याश्रवतो ... ऽभवत् धर्मस्तनादृक्षिणतोयत्र नारायणः
स्वयं अधर्मः पृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् आ
स्याद्वाक् सिंधवो मेद्रात् निर्ऋतिः पायोरधाश्रयात् २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः
मनसो देहतः ... दजज्ञे विश्वसृष्टतो जगत् ... वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हर
तीं यं एवं ब्रह्मादयोः ... येवाते तनकृतं प्रपरं ... नम्रुवीचीनामस्य ... नकारं चतियोगा

न्य स्थाः

न

श्री भाग. तृ. टी.

मनआदीनां पूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह शाब्दीति कीर्ति आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः धर्मकामार्थविद्याः ४४ भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः समस्ता अनुष्टुब्यथाह ब्रह्मायनः एवं व्याहृतयश्चासन् समस्ताः इति यद्वा सर्वत्र ब्रह्मचर्यधीते यावच्छ्रुति भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतीनां गर्भिता व्याहृतयः तासामुदाहरणानुष्टुभमाह प्रवेदयते महत्तानीति हृदयाकाशात् हृदाकाशाद्व्योम्नः अनुष्टुप् नीतिश्रुतेः ४३ महाकल्पे ब्रह्मणो हृदाकाशाद्गृहस्थोऽभवदित्याह तदेवं वर्णसूत्रवर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शादि स्पर्शाः कादिवर्गपञ्चकं स्वरा आकारादिः ४६

शाब्दीति कीर्णवीवाणी दंड्नीति तथैव च । एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥ ४४ तस्योष्णिगा-
सील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥ ४५ मज्जायाः प-
ङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् । स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥ ४६ ऊष्माणमिन्द्रिया-
ण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ता-
व्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ४८ ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो द-
धे ४९

आत्मनं पोषस्मह्वन्तुके अन्तस्थाः बलं समस्तवर्णाः इत्याविहारेण क्रीडया ब्रह्मण एव षड्जादिस्वराः सप्त ब्रह्मणः
प्राणेन्द्रियादिरूपप्रकाशमाह ४७ व्यक्ताव्यक्तात्मकः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वरः सर्वा-
न्तर्यामी तद्रूपमेव ब्रह्म विततो वितत्य वर्तमानः अभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहितः इति ४८ हृदयो-
द्भवादि ५० अपरां तनुमहत्ता मतिं तया तामुत्पत्त्य ततस्तां परामुपादाय निषिद्धकामासक्तान्नत्वा पोषणेन तत्क्रमः सर्गः सर्वे

ना

ना

४४

५। ना

उपवेदक्रमाहुः आयुर्वेदमिति अत्मनो मुखेः स्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रं ३७ क्रमतं क्रमामाह षोडश्युक्थौ इति षोडशी च वयने अग्निष्टुतं अग्निष्टोमः ४० विद्येति शौचं वेदत्रयं स्वाध्याय ज्ञानादिहिंसादिः पाशमन्ते तितिक्षा ते दानमिति दया भूतानाम वप्रदानं स्वर्कलोकानाम् इति येन्द्रीमिति वदनानं तु एवं चतपः शौचं दया सत्यमिति पादाः क्रतेकेता इति प्रथमस्कन्धे विरोधः ४१ सावित्रं ब्रह्मचर्यं उपनयनादारभ्य गायत्र्यध्ययनस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं ब्रह्मचर्याव्रतः संवत्सरं ब्राह्मं स्ववेदग्रहणान्तं बृहन्नैष्ठिकं ४२ वार्ताग्निषिद्धकृ

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३७ इति
हासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ३९ षोडश्युक्थौ
पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ४० विद्या दानं त
पः सत्यं धर्मस्येति पदानि च आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ४१ सावित्रं प्राजा
पत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा वार्तासंचयशालीनशिलोंछ इति वै चतुः ४२ वैखानसा वाल
खिल्यौदुंबराः फेनपा वने न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियौ ४३ तथा ॥ या

व्यादिवृत्तिः शालीनं आयाचित वृत्तिः संचयो याजनादिवृत्तिः शिलोंछं क्षेत्रपतितकणिकशालग्रहणं वृत्तिः एकव
वनमात्र इत्येता गृहस्थानां वृत्तयः इति दारभिः इति द्वे वैखानसमेव व्रते वृत्तिभेदं इति वृत्तयः सिता भवंतीत्यर्थः
४२ वने स्थितानां चत्वारः तत्र वैखानसाः अकृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्यानवे अन्नलब्धे पूर्वसंचितं त्यजंति
नः औदुंबराः प्रातरुत्थाय यां दिशं पश्यन्ति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवंतः फेनपाः स्वयं पतितैः
फलादिभिर्जीवंतः कुटीचकः स्वाश्रमकर्मप्रधानः बहूदकः कर्मोपसर्जनीकृत्य ज्ञानप्रधानः हंसो ज्ञाना

क्षेर

लो प

मुकुंद पादार विंद

भा॰ तृ॰ ४५

45

विश्वक्सेनो हरिर्देवा श्रयो यस्य अतस्तस्य चरितं श्रोतव्यमित्याह ३ सुचिरं श्रमो यस्मिन् तस्य पुंसां श्रुतस्य श्रयमेवा
र्थः सूरिभिः कृतः नन्वेषां हृदयेषु स्थि[illegible] तेषां भागवतानां गुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्षा श्रीकृष्णः तस्य चरणपु
धानीयते यस्मिन् श्रीकृष्णः प्रीतो यस्मात्स्यात् तस्मात्तच्चरणोपश्रायतीत्यर्थः तममुनिरभ्यभाषत प्रणीयमानः तेन प्रवर्त्य

चरितं तस्याजनेर्द्वितीयाज्जन्मनः तत्र मर्यादायां प्रधानाय विष्वक्सेनाश्रयोऽसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचि
रश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोऽर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंद पादारविंदं हृदयेषु येषां ४ श्रीशुकः
इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्षश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्य
चष्ट ५ मैत्रेय उवाच यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभा
षत ६ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ७ त
म द्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच
प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं ९

मनुः ५ त्वमेवैकः पितामवेवां पजो जन्मकृत् वृत्तिदः पोषकश्च त्वमेव अस्माकं वयं त्वन्यापेक्षा नास्ति अथापि अस्माकं
ते शुश्रूषा केन कर्मणा भवेत् तद्विधेहि नमस्तुभ्यं [illegible] ईड्य आत्मशक्तिषु पश्चाल्लोकात् [illegible] कर्मसु मध्ये केन
कर्मणा [illegible] तद्विधेहि [illegible] इदं कृत्वेह क्षितिकथमायत्कृत्वा यस्मिन् [illegible] तमुति विष्वक्सर्वतः ८ वां युवाभ्यां स्वस्तिभ
वतात् [illegible] यतः मा मां शाधि अनुशाधि आत्मना स्वयमेव निवेदितस्त्वतः प्रीतोस्मि ९

नवं नराश्शृण्वतेकामात्माद्ग् अग्रीणामिस्यादिना ७ युक्तकृतः पद्योचितं कुर्वंतः अतएवक्षमात्राणाइदं हिपाभूत।
मिमास्तर्वंता मयाप्यभिसद्वते ४३ यासीमाप्यमहिष्यामीन् एवं भूर्विद्वेहिपाणः ५७ नरेवाहृसवापीति।

ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ज्ञात्वाज्ञातद्धृदये भूयश्चिंतयामास कौरव ५१ अहो अद्भु-
तमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा नह्येधंते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकं ५२ एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतः
स्तदा कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ५३ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत यस्तु तत्र
पुमान्सोभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ५४ स्त्री यासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः तदा मिथुनधर्मे-
ण प्रजा ह्येधां बभूविरे ५५ स चापि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः क-
न्याश्च भारत ५६ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तमः आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां ५७
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् इति भागवते तृतीये द्वादशो ॥ श्रीशुक उवाच निशम्य वाचं
वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः १ विदुर उवाच स वै स्वायंभुवः

सुतः पार्थिवं संततिभिः ११ इति तृतीये द्वादशः १२ अथोरस्योपि स्मृतायां मनोराकस्मिन्नुकास्तुतोपराम्बुहन्तेमुररता।
क्रोडीरैरत्नानुसृष्टेतं १ स्वा — यं भुवः पुत्रं तेदेहू
श्रीमात श्रीरामेभ्योनमः राम — राम रा।

श्री
मातृ०
४९

स्वस्थः श्रीकाशीस्थितः सन् १९ चित्रधाम्ने नेकधा २० पूर्वं [illegible] प्रमाणोद्दृष्टः गङ्गशिलास्थलपाषा-
णः तत्समः २२ यत्नेनो विसृष्टः निजरूपतिरोधानेन मे मनः खेदयन् इति मीमांसन् तत्समतः नगर्जगर्जन-
गिरीन्द्र[illegible]ः २३ गर्जनप्रयोजन[illegible] ब्रह्मलोकमिति २४ पुर्युत्तरे [illegible] निश्चये नयः

46

[illegible]

नग्नाभिः [illegible] किल भावत [illegible] १९ मरीचि-
[illegible] कुमारी [illegible] २० किमेतन्मूकं
[illegible] २१ [illegible]
[illegible] २२ इति मीमांसन् [illegible]
[illegible] २३ ब्रह्मलोकं [illegible]
[illegible] २४ [illegible]
[illegible]
[illegible] २५ [illegible] विनयम्यो वि

[illegible] मम मैव [illegible]
वत २५ [illegible]

४९

अथर्षिरिति ग्रन्था गृहीत्वा ग्रामे निर्विषयः सनकाद्यैर्न कर्मभिः तिष्ठति किं निकविद्यामहं निर्णयं भूतानां गतो मन्वन्तरेषु सः
गांधा। धर्मान्यिगोनमल्पेष्वर्थः श्रुत्वा सर्वं ११ सत्यापालकायतेनदृष्टोमविद्याति १२ यत्र लिंगं यत्र मूर्तिः अपगतो यो
अस्मात्तद्वत्क्लेशमायेवं तत्पदः यच्चयत्र न दृश्यते नामिव तत्र दृष्टेस्तात्परेशो यस्य विश्वं सर्वात्मना तस्य १३
सर्वं यच्च तस्मै अमीयमहतनपापनापानयत्नजानीहि सच्चिदानन्दममितं सर्वज्ञानं १४ महीयतनयत्न आह यदा।

एतावदुक्त्वा सर्वैर्वृत्ता कार्या यत्पदं तिष्ठति यस्मिन् सप्तमनेदृष्टं तन्मात्रं गतमनुतः १० मन्त्रमनुस्मर।
पत्यानि सदृशान्यात्मनोऽग्रतः अयाधापामयपरं गायत्री पुरुषपूज ११ पापम्नुषगणमयस्या।
स्वप्नावनुयात्सव भवन्ति तेषु प्रजामन्त्रं दृष्टिकेणान्तधाति १२ येषां तदृष्टो भगवान् यत्र लिंगो जनार्दनः
तेषां प्रमोऽस्मपापा योयद्यात्मानाहृतः स्वयं १३ मनुरुवाच आदृष्टोऽहं भगवतो वर्णपामीवस्वदन
स्वान्त्विग्ज्ञान्तजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४ यदेकः सर्वभूतानां महाभियां महाभक्षि सुप्तान्तुङ्ग
रणायतो देवा विधीयतां १५ मेत्रः पामेष्ठीतपोमहानयामसमामवेत्यात् कथमेनामस्मत्रेप्सति।
दृष्टांपियाचिर १६ सृजतो मे दितिर्नाभिः प्राप्यमानायमानां अथायं किमन्तदृष्टयमस्माभिः सर्वा
वाजितः १७ यत्प्राहृद्दुष्यायाश्च समंदृशो विरुध्यात्मे स्त्याभिष्यायतोनामा विवात्म हनच १ वा
हृतोकोतिरगारं गुरुपरिमाणानः १८

कस्याने मामसीदं देव सर्वस्यानेध्याः १९ पूर्वं पानेकृतेपिपुनरकोऽपवोऽहंतानां मयामयेऽसन्नातमग्रांसम्ब्रे
श्रुत्वा द्विरं ध्यामि विनानां वासुजनतः सतः वामिंश्चाक्षिः यमां रसातलंस्य वै पामधो नियुक्तः २१ मेषतद्वेयमपवति
पातसंपादयत वराङ्गतोकः सूक्ष्मोवामाहः २८ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः राम राम राम

सा न जे धान

श्री मानतुं ग ५

रक्षायः सत्कांडेस्थितः संस्कृतेत्वस्मरणा प्राप्तोमतेश्चापि श्रीमस्मितो द्रागुग्धपाणाङ्गकेन कृतेन प्रतिज्ञुतेन नमस्यः सत्कतोहीति
क्रमोयस्यतेदं संस्तनामेवकेन तद्वतं समदीपितस्ती क्रोमस्यर्य स्यपद्मामपिविद्यमानेकिमिति पतिभवेमकृरति।
स्तनामेन नसदीपितनीव्रमस्यः समगवान् मिंश्चाप्रलीलयाजयान ३१ गजेंद्रान्नगतीक्रीड्यावित्युयन्मे
स्तनामेन नसदीपितनीव्रमस्यः ... तथा नस्य क्रमेण पदस्ततां केतैर्गडे नुद्धवपसंश्रयाने तिष्ठेवोचाद्व
विकपापयथा स्रुताग्गेयनुद्धोभवति तथा नस्य क्रमेणपदस्ततां केतैगीडे नुद्धवपसंश्रयाने

वदंहयोदृ महीनिमग्नां सगुस्थितः संस्कृतेमायाः नद्यादिदेवंगदयापतेनंस्तनामसंदी
पितनीव्रमस्यः ३१ जयानकृपालमस्सविक्रमंसलीलयंसृगयाद्विवाभामि तत्कृपकां
किलाङ्गतेयथागजेंद्रान्नगतीविधिंदन् ३२ तमालनीलसितदंतकोपालमाप्तुहितंत
गजलीलयांप्रजायवद्वान्नलयान्नवाके: विविध्रियोद्धपनसुद्वीपा ३३ क्षयजद्ध।
जितजिनेनजितयन्भावनुत्रयीनतमःपविद्ववृत्तेनमः यद्वोमर्गनिष्ठनिलिखयाए:
तस्मैनमःकारणास्तकरायते ३४ रामायनमः

यः ३२ मत्ताद्यालस्यसृनुवाकोवैदिकसूक्तं नत्वाहप्तोर्वाकोमस्तद्धवः भोद्रजितनेनयाजितंजितस्मिति
संश्रमेवीप्सायतेभावंतेक्रियतेइति यायं विरमयीतिलिस्तलीनप्राया: कारणोहियिकन्हरागेन
सूकराय ३४ रामायनमः

७

पत्र

कणेषु मतः सत्वाविवे शोभयपताया महाभा उच्चैः दिनी वालः पुच्छेन स्वचरः आकाशचारी कठोरः क
ठिनः सटाः स्कन्धकेशा लालनं दंष्ट्राणि तीक्ष्णाणि रोमाणि यस्यासौ तादृशस्य रुद्रैसाहृता तिग्मा लोपियेन सितदंष्ट्रः
इस्वातिरी ताम्रमवनाभिः आलोकोपमस्या दामुकाशने रंभावातेनवभासेन्द्र शोभते महीध्रः पृथिव्या
उद्धृतो २२ क्रोडापदेशाः वराहकृत्या स्वयमभ्रगो विपन्नवि प्राणेन विनिघ्नत मलनः स्नानं नविप्रा
नष्टीतसुकेतीत्यकेनतमाविशत २८ तदानीं तनेसमसुरूधविस्मृत्तेत्तेत मय्दचा समस्तः आत्मरवा
स्ततशाहेकर्वनभोयसोन्नवेसा पादिः स्मेवं वृक्षोशश्चातिसाहृ शापात् उत्तरधाः प्रसारितादीर्घं म
उत्तप्तिमवालः स्वचराः कठोरः सटाविधुन्वनं लोमशानकः पुनातन्ताग्र सितदंष्ट्रइस्ता
ज्योतिर्विभावषया वान्महीध्रः २७ प्राणेन पृथ्व्या पदवी विनिघ्नन् क्रोडापदेशः स्ववशे धृता
गः कालदंष्ट्राप्रकल्परभ्यासूर्णदोस्तविप्रान्तो विशाल २८ सवज्रकूटाङ्गनिपातवो
गविशीर्णशृङ्गिः स्तनयन्नदन्तान् उत्सृष्टदीर्घाभिधमे विवाति स्वकोशपत्ते स्ववपाहिमे
ति रुद्रैः तदरग्ने स्थस्तलनवपन्यारपारवियुद्धरसाया दृदृशोगातन्त्र स्त्वप्यग्रेषाजीवया ॥
यववभजालविशिष्टाः आलीलेहेतः वज्रकूटोवज्रमयः पर्वतः तद्दृदङ्गपतनं तत्सनिपातवो
तविशीर्णशृङ्गिविषस्य २९ तदा रसायाः रसातलगाढश्री इन्द्रजीकः ब्रिपुरः शिपिरुद्धि संवतात्मकानि
यम्यस्तन्तूनितिनार्थः किन्तुकर्वतमध्याशापतागाः तारसन्ति सहार्थः तोश्रपादचयनं कथ्यस्तावया
देशमपारापारस्तूत्यामानामष्वपारगस्व मानेय याभवतितत्था विदार्यनकयभूता अग्रभ्रमत्यसमथे
ततनासत्वस्थ पुः शिरपाविध्रः मन् जीवाधीयते यस्मात्तज्जीवाधारभूताया स्वयस्यायुधता अभिसा
लेतधारजलपूर्णेनवानितम्बिः अवनन्तदूयणेनायासपातयति ६ राम राम

श्री० भा० रा० नं० ४८

इत्येतत्समेव परिकरं कीर्त्तयन्तः प्रणमन्ति नमो नमः इति अखिलमन्त्रादिरूपायां क्रियात्मने मामामव्यापारञ्च सा।
न प्रकृतिगुणगुणकृत्यवर्मसेवाश्यामलनम्रभक्तितो भक्तिः तन्त्रात्मतया विश्वस्थितेन भक्त्यनुभाविते सौहृद्येन तेन
दे एवंभूतत्त्वानपरायणः स्वेव ४४ इति भूपर्वत भूपवासपर्वता वनाद्भुतकान्तिनिगम्यतागते रूपरत्नारं तेन तयाभूताभूर्वि
राजनदृश्यतां ४० इत्यलीभूमण्डलेन तद्रूपविराजे इत्याद्यः श्रीति अथे मध्यन्तोऽर्हदर्पणेन धन्ययम्मण्डलेन।

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवे क्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानाय विद्या
गुरवे नमो नमः ३५ इत्थाद्रयोपाभगवत्त्वयार्चिता विराजते भूर्भुवः पथा यथावतारितः स्वतो हता ध्रुता महत्।
गर्भे भूयसस्य त्रय भिन्नी ४० अथो मयंद्रूपमिदं च लोकं भूमण्डलेनावदनाधृतेन तेन ते चकाल्लितं गोमयने
नभूयमात्रुकलाचलेर्ह्यायथैव विभ्रमः ४१ संस्थापयेन्नाजरा नास तनस्तु घोलोकाय पञ्चमस्मि।
इति विपश्यतो नमसा स्मरहृत्वयापसंस्थाने जो यिस्मि वारणावयाः ४२ ॥ रामायनमः

चकाकितलोमनेश्वंगोरुकृद्रोश्चेतोपाय नस्तेन भूयमात्र्रतिमहन्ताविभ्रमो विलासः ४१ लोकायावस्थानार्थं
तेपलीजगतीमातां यतस्यापितानि ऊर्ध्वस्थितितत्र स्थितः स्वेन; तयापि वामहृन्मयोमात्रेनमन्नेकर्षिणामः नमस्का
रास्पदि मनिनाम्नहेनः पायागायाक्रियाहिकरतेन मन्त्रोमि मरणाविवृणाः इति हृत
ज्ञानस्मि ४३ रामायनमः

पद: ते
भूः स
मा
पधिः नमस्मादि ४८ ॥ म

48

यत्तात्मनोणंवयतः स्तवेति तृणमित्यादि मन्तव्यैः केशवेति किमपश्यादीनि यमेम नूनं केश्याय यत्तवादेन भगवत्व
यवतादिवीयते वादिः यादेहे गोभावयात्रैः इति चेन्नैवं ज्ञातेहे यादिकं मेवनेष्ठेषु १४ स्तुवद्वतं मलो
ये भुवोनामकृथा इत्यभक्त्या व्ययेत्वमस्याः ग्रहात्म्यसा मणा नीगि आशिवं लभ्यमायावे ग्रस्ततेनेति ग्रस
नेमूलादेवेति किंचिद्वचनेन भक्तानां १५ दीना दीसा परेवेति श्वजन्मवारं वाभगिव्यात्रिः उपसद्दलिस
रव्व्वः शिवो यं गीता प्रायशो यादेशेनिवेति सर्वत्रीपात्रनाभिः नेपवदेहूयत्ता प्रवायोमहावीरः

कृ ३५ तृणं नैव नमनाः कृताकृत्मनो दृष्टिनिदेश भणस्यन्ने केशवेति किमस्तावि वदिति समत्साजंप इति
नौमिष यानि हात्रे स्तुत्वा आसनेन मेवनास्ति योरवेत्वमेसा कारणेषु प्रागित्र मात्रस्य ग्रस्ते
यहा कृते यवेतानेभगवनीप्रेक्षेश १६ दीना वसमाय दहदः शिवो यं गीता प्रायशी यो दयनीय
देहः निहाप्रणम्यत्व वशीवकृतोः मुख्याव मया विनपासवाहिते १७ सोमस्कृतेन सवना
मवस्थितिः संख्या विमहात्तवदेहत्पातवः सत्रासि सर्वाणि भावानि मधिसर्वयत्न कन्तरीहिव
पन्नः १८ राम राम

प्रस्तुपमदं सर्वं क्रियते न मृत्योदेमत्ताहि नेमिः श्रावमसर्वं श्रोणा सनाभिः नयोर्हे हे कर्तनत्रचक्रेन तृपस्य शी
वे शिवः शिनयस्तुशकामवयनानि पद्मश्रमवः श्रावाः १९ श्रानः सवनाही निग्रह स्थिति आसनं वात्या यवस्या
वा अग्निहोमाम्नि होमसकमपोडशोन्नाजपेयानि राजसूयाश्वमेध इति सप्तसंस्थाविशेषाः नवाहे समपा
नवः सत्राणि हादशाहादीनि बहूनां यजमानानां तु यागानि प्रसेन यज्ञा मरमोमाः कर्तवः नहूयस्त्व यजन्व
नृष्यातानेन देवं भूषणपस्मः १६ राम राम राम

श्री भा. टी.
स्कं ३ ७९

यद्यपि सुलभाः तथापि तान्प्रार्थनीया इत्याह ताभिराशीभिरलं लवात्मभिः नचैतदा भजनस्य
वैफल्यं किंतु कनीयमित्याह भगवद्भजनस्यापि केवलफलं तु हृष्टिं विनामजंतो स्वपदः प्राप्तिं स्वयमेव दि।

तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः ता
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ४८ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथासुधाम्
आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरं ४९ इति श्रीभागवते महापुरा ग
२ णे तृतीयस्कंधे विदुरमैत्रेयसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः श्रीशुक उवाच निशम्य कौषारविणोपवर्ण १३
र्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृ
तव्रतः १ विदुर उवाच तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशु
श्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया दैत्यराजस्य च ब्रह्मन्कस्मा
द्धेतोरभून्मृधः ३ ॥ रामायनमः ॥

यतो गुहाशयत्वात्स्वैकवीभक्तिं जानन् ४८ अतः को नाम पुराकथानां पूर्वं इमानां मध्ये कथंचिद
पि विरज्येत विरमेत नरेतरं पशुं विना ४९ तृतीये त्रयोदशः १३ चतुर्दशे निदानं तु तद्वधे वक्ष्यते।
सं आद्यां कश्यपात्कामसंभवः कामतो दितेः ४२ तेनैव यज्ञ भूमेरुद्धृतान्स्वनंद्भूम तस्मादात १ तस्य पुर

इदं च तया प्रतिबुध्य चेत् कृतमित्याहुः कश्चित् दिष्ट्या तया कृतं भवत्विदं हि वर्हिणां इत्यर्थः कः प्रकृतीना
स्तु हेयतत्सृष्ट्यर्थः न विभुत्व इति विस्मयो न भवति एतो विश्वसर्गे विस्मयो यस्य न कृते यो वान इति
स्वयं सृष्टत्वात्‌ इदं विश्वं क्षिणा विश्वं सृजति स्त्रजेत्यर्थः न विस्मयः दर्शयतः प्राप्नोति ४३ विभुत्वेनेति हालो
सदाका शिला शिरोः स्मृता उक्ता इति नाः यथा शिवा श्वेव विदवः ते स्थिता मानाः वयं तु यथा विज्ञी कृताः न
कः प्रकृतीनां सृष्टत्वं सर्वं प्रभोर्योगमायाया प्रभवः हि वर्हिणां न विस्मयो सो न पि विश्वं विसृजे
योगमायया सृजेत विस्मयं ४३ विभुत्वतावेदयन् बालपुत्रं तस्य पूतना तस्य निवासिने तं सदा
शिलो वासुदेवं विभुं भिक्षमाणा नाभूत् सा सी शयानिताः ४४ यदेव त्वत्रप्रभवति तत्र प्रत्ययः का
मृणां पारमेष्ठ्य इति अनः यथा सा मायया योगमोहिते विश्वं प्रभवं भावनं विधेहि या ४५
मेत्रेयः सत्त्वपस्थीयमानं सेवं निर्मिः स वा दिभिः सलिले स्वरूपे कान्ते प्रापधनाविनाशा
नि ४६ इत्यं भगवान् देवी विश्वं केशव प्रजापतिः रसाया हीन योगनी नाम स्वत्वस्य योग
हरिः ४७ पवनेमता हरिः यथा हरेः कथा सु भद्रा कथनीय माधिनः भुङ्क्ते भक्त्या
वयंतवा शान्ती जनार्दनो स्वाप्य दिव्यमीदति ४८ रामः

त्वं पुराणं पारं यतः अतेः प्रवलोकविन्हे ता निकृतीत्यर्थः यत्त्व वयो गमाय यायो गुलोः स हृयो गा
स्त्तनयो हिनि प्रतो विश्वमेव सगत विधेहि यथा ता मविता नेन प्राणि ता तापे नेत तथा मलाणि त्व
र्थः ४५ उपस्थीयमानः स्तूयमानः सखे वाक्कान इति जलेपि धारणा शक्त्यार्थान् दर्शयति प्रविता
रतकः ४६ कथनीयानि माया मयी ति माया वति हरि गायणाय प्रकवनेन हस्मामोर्थे उपाशीकम ४४

श्री
भा० त०
५०

कृपणां बहुभाषिणीमिति वदंति तत्र एष मामिति द्वाभ्यां कार्ये एव भर्त्रेतीति चतसृभिर्बहुभाषणं बुध्यते
दुनोति पीडयति विक्रम्य शौर्यं नीत्वेव रंभां कदलीं ९ आयुङ्क्तां सर्वतो पुनः कुरु समर्थको ऽत्र १० भर्तरि आप्त
बहुमानानां स्त्रीणां लोकान् आविशते व्याप्नोति प्रजया पुत्ररूपेण न जायायां जायाते भवति यदुक्तं जायते पुनरि

दितिरुवाच एष मां त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तशरासनः दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव मतंगजः
९ तद्भवान् दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहं १० भर्त
र्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ११ पुरा पिता
नो भगवान् दक्षो दुहितृवत्सलः कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् १२ स विदित्वात्म
जानां नो भावं संतानभावनः त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः १३ अथ मे कुरु कल्याणं
कामं कंजविलोचन आर्त्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि १४ इति तां वीर मारीचः कृपणां
बहुभाषिणीं प्रत्याहानुनयन् वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलां १५ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यद
िच्छसि तस्याः कामं न कः कुर्यात् सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः १६ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्र

ति श्रुतिः ११ नोऽस्माकं मध्ये तासां स्वानुरूपस्य वरस्य इत्थं अर्थभावः त्रयोदशानामस्माकं तवयेभावस
ते तवेषमभावः [illegible] न वात्मीयत्वमिति १३ आर्त्तोपसर्पणं भवति महीयसि महात्मनि १४ प्रवृद्धानंगेन कश्म
ले योगो ऽस्याः १५ तस्याः कामं न कः कुर्यात् [illegible] यतः यस्याः सकाशात् १६ सर्वा

साधुनेदेहेन । यथास्माभिर्द्देवैरवतारकथा ॥ कृतेति हि सोऽपायं विधानयति सोऽचयतीति तथा ४ तदेव दर्शयति यथा ।
कथा यात्रा उमानपदः शुद्धो बुद्धो मुनिर्नाना ... देवेन ... कपञ्चयत्र भुवायसङ्गनं रादिभिर्विमानमानीता नरास्तद्देहत्यागो
येस्तिनः स्यादितिमत्वा वासवे पिरेहं लनन्यानकिं तु सोपानद्वनस्यमूर्द्ध्नि पदं कृत्वा विमानमारुह्य विस्मयपरमा इन्द्रं वन्ता
न्निरिपरीमाध्वर्यपिस्था कृतमस्य स्यनोहित्वेनैः इयेय धनदधिष्ठान विधिर्ब्रह्मा पक्षिराज्यमितिति ५ तयोः संवादे देहेन

मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयाहृष्टमवतारकथा हरेः यत्त्वं पृष्ट्वाभिमर्मात्राणां भृत्यपादाविधानतो ४ या
योऽज्ञानपदः शुद्धो मुनिनारीतयार्भकः मत्वोः कृत्वैव मूर्द्ध्नि विमानमारोहत् देवाद ५ अथात्रापीतिहासो
यं श्रुतो मेनर्षिभिः पुरा नरलक्षणदेवदेवेनदेवा समनुष्ठकृता ६ दितिर्दित्यायणीत्रनर्षीधीवं कश्यपं पति
श्रापमकामात्रकमसंध्यायां ददाति कृता ७ दृष्ट्वाभिजिनि पयसाप्युत्तयं यज्ञपापाति निघ्नाच समर्का स्या
मीनमग्न्यागाये समाहितेन ८ रामायनमः

वसुमितिहितासंप्रलोति श्रवणेनकृतं रेवानां बलज्ञावर्णितं इतिहासोमयाकृतः ६ देवप्रश्रवत्रापरथमोदि
एवाताद्धिरण्याकशिपुरत्नि प्रसंगमात्र दितोविस्मादिनायाव रूपाय समासितेविदिवे पुत्र हरुः कामतेनार्दिता ७
सुतः सध्यायामेवकालेन वृत्तीनरप्रणिर्मेयशार्दूल्योत वाविसमाहिते अग्निर्हितायस्य पञ्चधीरात्मनपतिपुरुषं ।
विस्ति ८

श्री भा ता ती टी ५१

नतु देवत्रस्त्व मतस्मादिहैवमीसा पांकजादूनं यत्नेति नन्वतथापि महतो नाद्भुतो यस्तजनस्य च न वसुसर्वं चितमेन एव २५
नचाह यस्मात्सनकादि नीलिसमना दोषुरस्य पेशुमेव मह। येन च रसेनापविद्धो निर्माल्य चैहं रनसक्तातेन भुक्तो। त
भोग्यामजामयानन्यपो विभूती महत्प्रसादकं माघसि मे २६ ब्रह्मैते ताम सूत्य श्रुतिषिद्धलमागादैसोपिशावरत्स
पत्स्यामान्नकार्यः इत्याहू इत्यात्मा यस्य ब्रह्मनन्दे विषया शान्तिस्तु धर्मविकिरिति भिन्नत्वः २६ मैत्रेय मेकं वः समीहितं स्व

नयस्य लोके स्वजनः परो वा नात्याद्भुतो नान्तकश्चिद्वृद्धिर्यः। वयं ब्रह्मैर्यवरणोपविद्धा मा यास्म हेंजीव-
तेशुक्तभोगा २७ यस्मान्नवयाचरितं मनीषितोऽपूर्णं मानि विश्वाप दूले विभित्स्व नः निरस्तसाम्याति शयो
प पि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सतां २८ इसंतिपस्यावरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्नतस्याविदुषः समीहितं
यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितं २२ ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपालायत्का
रणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकरीतस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनं २९ मैत्रेय उवाच
सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा २१ रामायनमोनमः

ग्र विभूतं लोकशिक्षार्थं स्वविडम्बनमितिभावः यद्वा न विद्यानयस्मादिति तस्य सर्वं लयो न तथाः दुर्भगा न जानन्तीति। त
स्वभोजनं श्वभोजनं शरीरं स्वात्मतया स्वयमेव लालितं तु ज्ञाः २२ ब्रह्मादयो यत्कृत सेतुपाला इत्याह ब्रह्मादयो येन।
र कृतास्ते अधिकारानुपालयन्ति यः कारणमुपादानकं तमिदं विश्वं माया च यस्याज्ञाकरी विभूम्नः परमेश्वरस्य
विडम्बनं अनुकरणमित्यर्थः भर्तारि रूपकरणमनं मेदिते ज्ञापिते पि सति वृषलीव वेश्येव २१ राम राम ५१

न

शात्मनो देहस्यार्द्धं वामेऽर्द्धयोः सन्नाधिकारात् । यद्वा ज्ञानं नानात्वमिति तृतीयश्लोकेन सम्बन्धः त्वयार्द्धं हरस्य क
मभागे विसर्गः निश्चितः १९ इत्यादि लीलाभिर्जयेमेति सम्भाषा स्पन्दि याति भाये त्वत्स्तोत्रेन सर्पतीति भावः
१९ तोश्च नेकोपकारकर्तॄणां कान्त्यानन्तकर्त्ते प्रत्युपकारे त्वत्सदृशमिति तन्न भवः न समर्था येवान्ये गुणाः
प्रवः गुणप्रेमा नोपित समर्थाः सम्पूर्णानाथा उपायाश ज्ञानमातेरेवेति न भवश्रुतं २० यद्यपि त्वदङ्कगुणे
मग्राकं प्रजा त्वेव त्रीत्यं श्रयेत्य नातिशोवेति निन्दति यति यात्यमतीत स्वरा निदाममण्यं यत्नभीषयन्त्रीरुद्र

पापाङ्कुरात्मनोपर्द्धं श्रियस्काम सत्त्वमालिनि यस्यां स्तवपुरन्ध्र्यां स्मरं शम्भुरिति विज्वरः १८ पामा सितं
द्रियापाती नूकर्ज्याभिन्नाश्रमैः स्वयं प्रयोमक्षेत्रानिर्द्वन्द्वत्वमुपतिर्यथा १९ नवयौवनवत्तालाम
नकुर्ल्ले रहेशो श्रयामुपादाकात्स्ते नयेद्वान्यगुणप्रभवः २० श्रयाधिकाममेततेप्रज्ञात्वेकात्वा
म्पत्न यथामानातिशोवेति मृहन्नतिपालय २१ पुणंघोतेमावेलाघोममण्यो यादर्शना चरति
यस्याभूतानि भूते शानवताणि ह २२ पत स्नामा श्रितं प्रायां भगवान् भूतभावनः परितो भूतप
द्धिर्द्दृष्टैत्यमादतिभूतरोह २३ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मा
वगुण्ठनमलरुक्ममदेवोदेवस्त्रिभिः पशुपतिर्देवसे ते २४ ॥

मनुवर्णः तिः एवेतिमन्त्रभिः श्रीणामेघा चेनीस्वयं नयोः दर्शनाः २२ भूतपर्वद्धिः भूतगणैः २३ नर्हितत्स्वन
म्पत्समावजनीयमिति चेत्तत्राह श्मशानेषु श्लोकानिलस्नानमण्डलीना लिम्नुपा धूलिस्तया धूम्रः विकीर्णवि
त्तिम विद्योतो यस्तिमान् जटाकलापो यस्य भस्मनावगुण्ठः श्राव्रतः श्मलः हरुक्मवदेवो यस्य सदेवः त्रिभिः सोमार्का
ग्निनेत्रैः पशुपतीत्यर्थो न्ये श्लोकत्रयेण वृन्दैः पक्षाजामानाः पश्यं श्रितो वाद्रिये तेषां नामन्त्रातानाश्रसौ तवदे

भाग. ५२ ते अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकात् कालसंध्यारूपात् उत अपि मन्निदेशस्य आज्ञाया अतिचारे-
ण अतिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणाम् ३७ पुत्रद्वयं भविष्यतीत्याह जाठराधमौ पुत्रावधमौ दौरात्म्येन हे कोपने ३८ ह-
न्यमानानां मारणमानानाम् ३९ शतपर्वधृक् वज्री इन्द्रः सुनाभोदारबाहुना सुनाभः सुदर्शनं यस्य मम कोपितविप्रकत्वात्
शंकितविमना मनसा आशास्ते ब्राह्मणान्मा भूदिति ४१ नारकाश्च यां यां योनिमसौ गतो भवति तां ३

कश्यप उवाच अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहे-
लनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चण्डि मुहुराक्रन्दयि-
ष्यतः ३८ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपिते-
षु महात्मसु ३९ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवान्लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौ
यथाद्रीन्शतपर्वधृक् ४० दितिरुवाच वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशा-
से पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१ न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चा-
नुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ४२ कश्यप उवाच कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्श- उवाच
नात् भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ४३ पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः
गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ४४

सम्यगनुग्रहं निरूपणं कुर्वंति ४२ कृतो यो यः शोकस्तेन शोकस्ततोऽनुतापः तेन प्रत्यवमर्शनात् का. इ. लै.
सुकृतानुसंधानात् भगवति हरौ भवे श्रीरुद्रे च तैः पञ्चभिः पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एक- ५२
कः सतां मतो भविष्यति तमनुवर्णयति गास्यंतीति सार्धैः पंचभिः ... ४४ ॥

विकर्मणि निषिद्धे हेयाय देवस्यायेस्य नायकत्वविवेधिनि मेथुने लब्धाने २०ः उपपत्या प्राज्ञा नाम भर्तारं गुरुवाः
विरुद्धयोनि निर्धयेन्मनानन्ते नेकुलन्यायं श्रीमण्डदं जनाय २१ कर्मविपाकेन कर्मसंयोगात्‌ २२ नावधीत माहल्लीस्पर्शः
वधमकाजीनमाह २३ इति श्रमस्य मह्न प्रणाधन्य करवन्ति न लब्धा स्मिरहन्त्वं तनेन्द्रावयजीतिहृदः नमे उग्रायय
मनतिलेल्यायमीड इष्टमकामे धूपात्तेषवनकेकेति निष्कामे नुषिवायुवच्छतो महल्लायडेषुभृतदंगपसंहृ।

रविहिताभार्यायास्तां निर्विधं विकर्मणि नलादिष्यामस्त्रस्मितयायोपविवेशाह ३० अथोपप
याममनि लेश्ययानामम्न्यात्मपतिः धापनजनापविज्ञे ब्रह्मन्योनिः मनान्तने ३१ दितिरुवाच
नमेगर्भमिमंब्रह्मन्‌ भूतानाम्मूसभावयीत २२ पतिर्हि भूतानामस्याकरवमंरूम ३३ इति
श्रीदिनातेन कर्मविपाकेन भापने उँ मंगम्या तिमर्षिमयोमुक्त्वा भ्यभावत ३४ नमो रुद्राय महते देवायो
ग्राय मीढुषे शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ३५ सनःप्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः व्या
धस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३६ मैत्रेय उवाच स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासाना।
नां मवेपती निहृतसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३८ रामायनमः

रमयते ३७ भामोमगिनी मर्त्रीप्रहृष्टस्य... यस्य व्याघस्य निर्दयस्या पिमतीपति विरूपेनेन सीरांस्ववाग्रमः
पिबतीम्हरायति ३८ स्वसर्गस्याशिषं तानस्यम्याशिष सर्वलोकानां लोकतृष्यां हृत्संध्यायायोनियमः मा
निहृतो यस्य ३८ रामेयनमः

२
श

श्री भा त ५४ शब्दगोचरः वेदांतैकवेद्यः विरजं सत्वं मूर्त्तिं विष्टभ्य स्वीकृत्य वृषो धर्ममूर्त्तिः स्वानां स्वानां तत्र तत्र वनं विशिनष्टि १६ यत्रेति त्रिभिः सर्वर्तु श्रीभिः सर्वर्तुश्रीः पुष्पादिसंपत् ताभिः १७ चरितानि चरितानि गायंति भर्तुः प्रभोः अन्तर्विकसंत्यः मधुमकरंदः तद्युक्ता माधव्यो वासंत्यो लताः यद्वा अन्तर्विकसन्मधवः मकरंदा यासां ताः माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासां गंधेन खंडिता धीर्येषां तेपि तद्वापकमनिलं क्षिपंतः तिरस्कुर्वन्तो गायंति अनेन भगवत्पार्षदानां निष्काम भजनानंदमहिमा दर्शितः १८ अन्यभृताः कोकिलाः दात्यूहः जलकाकः अचिरमात्रं क्षणमात्रं विर

११ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान्शब्दगोचरः सत्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः १६ यत्र नैश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् १७ वैमानिकाः सललनाश्चरि
53 ११ तानि यत्र गायंति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः अन्तर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनां गंधेन खंडितधियो
प्यनिलं क्षिपंतः १८ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः कोलाहलो
विरमतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरिकथामिव गायमाने १९ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नाग
पे नागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयंति २०

मति अनेन तत्रत्यपक्षिणामपि हरिकथाश्रवणादिपरमानंदो दर्शितः १९ मंदारपारिजातौ स्वर्गतरुविशेषौ
कुरबकः कुरंटकः उत्पलं रात्रिविकाशि अंबुजं दिनविकाशि नागा नागकेसराः एताः सुमनसः पुष्पजातयः
... तुलसिकाभरणेन श्रीहरिणा गंधेर्चिते सति यस्मिन्वने तस्यास्तपो बहु मानयंति अनेन तत्र
... तुलस्याः ... कथं ... तेन तत्र हेतुत्वं गुणितत्वेनान्वयः २० ५६ त्

जितश्वासेंद्रियात्मनामनन्यश्रयेऽन्तः सुपक्वयोगाः अतएव प्रसादो युष्मत्प्रसादेनैतेषां भयेन किं तं कर्मक्लेशिनस्त्वादृशः
यस्येति तंत्या दाम्ना यथा गावः पशवोऽधीनाः मुख्याय नियंतृत्वेन प्राणरूपाय ते नमः तथा यस्य श्रुतिः तस्य वाक् तेन नित्या मानि।
दामानि इत्यर्थः ८ तमसा लुप्तोऽयं विभागो भावेन लुप्तानि कर्माणि येषां आपन्नान् आपद्गतान् तस्मात् ९ आपत्कारणमा
हुः एष गर्भः तस्य विशेषणं ओजः काश्यपमोजो वीर्यं दिशस्तिमिरयन् तमोव्याप्ताः कुर्वन् १० दितेकुचे

तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेंद्रियात्मनां लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ७ यस्य वाचा प्रजाः
सर्वा गावस्तंत्येव यंत्रिताः हरंति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ८ स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्त-
कर्मणां अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुं ९ एष देव दितेर्गर्भः ओजः काश्यपमर्पितं
दिशस्तिमिरयन् सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेय उवाच स प्रहस्य महाबाहो भगवान् शब्दगोचरः प्र-
त्याचष्टात्मभूर्देवान् प्रीणन् रुचिरया गिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः
चेरुर्विहायसा लोकाल्लोकेषु विगतस्पृहाः १२ त एकदा भगवतो वैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयं
सर्वलोकनमस्कृतं १३ वसंति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुंठमूर्तयः येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिं १४

प्रत्यक्षप्रदेवानां ये गुणा विशेषिकास्तेषां गोचरो विषयभूतः प्रत्याचष्ट इत्युक्तकारणात् पूर्वजाताः वैकुं
ठाख्यं लोकं ययुः १२ सर्वलोकनमस्कृतं ... वैकुंठस्य हरेरिव मूर्तिर्येषां ते फलं न निमित्तं प्रवर्तकं
यस्मिन् निष्कामेण धर्मेण आराधयन्त्याराधितवन्तः १४ एवं

३

श्री· भा· त· टी· ५५

पुनःकथंभूतंतत्पदंहेक्रुद्धं नव्रजंति केयेकुकथाःशृण्वंति कास्ताः अघंभिनत्तीत्यघभित्तस्यहरेःरचनासृष्ट्यादिलीलातस्या
अनुवादात्अन्यविषयाः अर्थकामादिवार्ताःमतिघ्नीशिकाः तेषामव्रजनेहेतुः यास्तुकुकथाभाग्येनहीनैःश्रुताःसमःतोर्लनश्रोत्र
नृभिरात्तसाराःतेषुतमःसुपुनःकेषुदीनेषुअशरणेषु भूताःआत्तसाराःश्रोतृणांपुण्यंयाभिःताः २३ प्रसंगा।
नानुशोचति तोयमाभिर्व्रजनादिभिः प्रार्थितांनृगतिं मनुष्यजातिंप्रतिपन्नाःप्राप्ताःसंमोहिताःसंतोपिहरेराराधनंनकुर्वंतिकिंदृष्टी·
वनाति यत्रयत्रधर्मसहितंतत्त्वज्ञानंभवति तत्रभयस्माप्रकटाभक्ताः तेमूढभगवतोविततयामाययासहितानव

यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेन्यविषयाः कुकथामतिघ्नीः यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसा
रास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमःसुहंत २३ येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्वविषयंसह।
धर्मयत्रनाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहिताविततयावतमाययाते २४ यच्चव्रजंत्यनिमिषा
मृषभानुवृत्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्यबाष्प।
कलयापुलकीकृतांगाः २५ रामायनमोनमः रामायनमः रामजी कृष्णजी शिवजी

नेतितत्वविषयंचैवसंबंधः नकेवलंनपवननव्रजंति किंतुयेभगवदाराधनंनकुर्वंति तेपितेषांमायाविमोहितत्वादिति।
पुनःकथंभूतंतत्पदंउपरिस्थितंव्रजंतिकेअनिमिषादेवानांऋषभःश्रेष्ठोहरिस्तस्यानुवृत्त्याहरेर्यमायेषांयद्वादूरे।
कृतयमनियमाःपाडितोहृदीकृताःकायादिस्पर्शैःस्पृहणीयंशीलंयेषांकिंचभर्तुर्हरेःसुयशसःकथनेमिथः।
[illegible] नानुरागेणवैक्लव्येनबाष्पकलातयासहपुलकीकृतमंगंयेषांयद्वानःउपरीतिव्रजंतोविशेषणं।
नि·कृ [illegible] कालेयकृतांगानीमगाः २५

पुनर्वैकुण्ठं वर्णयति यदिति यत्संकुलं व्याप्तं भवति कैः हरिपदयोरानतिः प्रणामः तावन्मात्रेण दृष्टैर्लब्धैर्विमानैः
न केवलं दिव्यमणिभिः वैडूर्यमारकतैः हेममयैश्च विमानैः बृहन्ति कटितटानि यासां ताः स्मितशोभीनि मुखानि यासां ताश्च वि
लासिन्यस्तासां येषां रजः कामं तत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः न आदधुः न जनयामासुः २० श्रीलक्ष्मीः रूपिणी मनो
हरमूर्तिं धारिणी सती श्रीः स्वं तं प्रति संमार्जनं कुर्वतीव यस्मिँल्लोके तेन लक्ष्यते चरणारविंदं क्वणयन्ती नूपुरेण सह
यन्ती विभ्रमकौतुकेन स्वस्याः चलयन्त्या यया यदनुग्रहमन्ये देवाः प्रयत्नेन वाञ्छन्ति नाकादिहेतोः हरेर्यानि स्फटिकमयानि कुड्यानि य

यत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषां बृहत्कटितटाः स्मितशोभि
मुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः २० श्रीरूपिणी क्वणयती चरणारविंदं लीलांबुजेन
ति हरिसद्मनि मुक्तदोषा संलक्ष्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि संमार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापी त
षु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशं अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्र
मुच्छेषितं भगवतेत्यमतांग यच्छ्रीः २२

ग्रहं

सा स्मिन् सत्यपि न दोषो मार्जने उपेतं संयुक्तं हेम यस्मिन् यथा अन्ये जनास्तत्र श्रीयत्नं कुर्वन्ति तदर्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां यत्न
स्त्वभावः यदपि न रजो नास्त्येव तथापि स्वचरणारविंदं कांचनं किं तु मिति भागवतरूपं पतिं विलोक्य मत्तो लीलांबु
जेन संयच्छती विनयमाहिमा तथा लक्ष्यत इति २१ श्रीगृहे देवा इत्यस्मिन् लोके श्रीर्देवमनन्तं अनेन किं कुर्वती
विद्रुममयानि तटानि यासां अमलामृतं अप्सु तासु वापीषु निजवने लक्ष्मीवने परिचारिकाभिः
सहिता तुलसीभिः श्रीविष्णुं पूजयन्ती तदा उदके प्रतिबिंबितं शोभमानालकयुक्तं उन्नसं नासिकायुक्तं च स्ववक्त्रं

श्री: भा. नं. टी. प्री. ५५

वानरा श्वानां नु नराणां हृद्यानि पिपर्ति वर्णवालकवत्सनीयमानानां ब्रह्मकादीनां नरपाणं अस्खलयतां निवारितवंतो नतं
स्खलनमर्हंतीति तथा तानां अहो अयाधिपा सर्पामितेस्वयं धीतेजो विहृत्य प्रतिज्ञले पुरि लेयतो: ३॰ रूढं: ह्रापि।
पुण्यमुवाचेयमाणी लिखनयः कोवाद्य नार्हिणी कयथीमृत्यु सहस्रमः श्रीहरिर्नत्य दिदृक्षितं दर्शने स्थानमगम
तिकामर्पानु जः सोथ ते न महद्रसाक स्माद्वेवउपलता निमिर्णिनामप्रीणि यो धीते सह्रमत माश्रयीति निषेधा।

ताबीत्यवानरघानोश्रुत: ऊमायान हृद्यानद्गतार्थेव पमो विहितात्मतनानं वेदेणाचास्खलयता
यानद्रर्हृणा सोनमो विहृत्स भगवत्प्रतिकूलमीलो ३॰ लाभ्यामिषत्वनिमिषेषु प्रमानाः
स्वर्हन्तमाह्यापिहे: प्रतिहाराभ्यां ऊचुः सहस्रमदि दृक्षितभगवईषत्कोपेनेनरूपातउपस्य॰ मा
नात्ः ३१ मुनयऊचुः कोवामिह समभगवतपरिचर्ययोर्वेत्तद्धर्मणां निवसता विषमस्वभाव:
तस्मिन्प्रशांतपुरुषा गतविग्रहे वां को वात्मवत्कुहकयो: परिशंकनीय: ३२ रामायनमः

नह्यंत्रेको भानर्हं वेत्राहेतः ३१ उदैर्महात्मा भगवत्परिचर्ययापम प्राप्यहृदवैकुंठे निवसतां नईर्मणां भग
वर्षे निर्वैरणामसमदर्शिनां मध्ये वां युवयोरेव को यं विषम: स्वभावः केषांचिद्वेषोन्येषां चैव भूतः स्वामिनो
स्त्रस्य आत्मवत्कोपिवा भाषागणपदेवेति वदत्य आह नास्मिन्निति कुहकयोः कपटयो: प्रात्मवत्सर्वदृष्टी।
तेन यथा स्वात्मानं कपटोनता विकश्चिन्नाराट: प्रवेष्टा तीति अर्थभावः नह्याभगवंतं विना कश्चिदा

नि. पा. ५६

ततस्तत्र पूर्वं तिं ... अथो अनन्तस्य पत्युर्मुनयः पराम्नः ... स्यापुः अपूर्वं देवः विश्वगुरुर्महाविष्णु
श्री ... तेश्वरो हि ... नानामेकोऽपि यद्विमलो किंवदं विचित्राणि विभुप्राणि विमानानि ... यशो विदीप्ति
तस्मिन् योगमायाबलेनेति ... भावे ... योगमायेति चित्तशान्ति चिन्तामग्नेति
हृष्टः २९ तस्मिन्नविश्य ... प्रकाशमानाः भगवद्दर्शनोत्कण्ठयातत्तदनन्तदर्शने
आसक्तिमत्त्वेनोः द्वारपालो देवा ... यो यानि हीनानि दयाभ्यापवार्द्धः केयूरादिभिः
नदि ... विमान ... आयुः परांम्नमपूर्वमुपेत्य
योगमायाबलेनमुनयस्तदद्याविस्तुके २९ तस्मिन्नन्तीयमुनयः सर्वमानाः कृताः समानवया
सावयमासमाया देवा ... कसुरकुण्डलकिरीटविटकवेशो २२ मत्त
द्विरेफ वनमालिकया निवीतो विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्षःस्थले श्रिया ... तव
गीताभ्यां ... नवमनाय ... दधानो २८ द्वाभ्यां तयोनिविविश्च ... स्थावीययथा
पुरटवज्रकपाटिकायाः सर्वत्र तेविष्टमयाम्नुनयः सहस्राय ... विहितानिगताभिसं
का: २९ ग्रामः ग्रामः ग्रामः
विदंकः संदर्शावेशोपयो: २२ तावेववर्णयतिमत्ता द्विरेफा यस्यास्तया वनमा ... विनीतो कंठ ...
त्वाश्रुतेक ... श्रिताः नीताः ... पेक्षतः ... बाहवस्तेषाम मध्ये विन्यस्तया वक्षःचमनाय ...
वित ... दधानो ... स्थानापुष्टताभ्या १८ ततयोर्भिषितो ... तावना
हस्तात् ... पुरटाः ... प्रस्ता ... मयाः कपाटिकायास्तनाः यस्या विश्व ... नयासमाया
मविहारिविततिविष्णुः ... प्रमस्पेक्षितः सर्वत्रपश्चाविहृताः अनिवारिताः संवीतिनिः ... ३

भान:
पृ: ५०
न
ह्रदय:
56

अहोऽथ गाढ़मस्मामिरिति नतमस्मानाज्ञप्तवन्तः अतोऽतिसुन्दरतिथ उद्विग्नो देवः स एव भवद्भिरकारि नामभवतामपराधः क
श्चित् अत एवास्तोमस्तो मृग्यात् अशेषमपि मम देहेन इच्छया जानि क्रमनू पुराण हेत किं न युष्माकं यः कृपानिमित्तो न
ताप: न खलु तेषां नतो मग्नो ओमस्य यो नितन्त्रतादपि भवानाद्यत्तिप्रतिग्रातकामो दानं भवेत् किं त मो हा पि स तिमेव प्र
बह्नादिति प्रार्थना ३५ एवं मन्यमानां मदुपश्रुतिक्रममपवायनैन तामे विबुधा तस्मिन् यत्र तेऽद्य सदेशाय यो ग्रा यो।
णाहृदः मनोज्ञः ह्रदयो बल यन्निर्ग्रथ्यमानः प्रबुद्ध्या दर्शनप्रतिग्रातजनक्रोधमोदश्यायत्तशमपिद्धा मितवा व्याजे।

ध्यानस्योन्निमग्नमखिलाकारिदेवो योनोदहो तस्मादेहे लनमयशेषं भावोन्नतापकलयाभगवतस्
तिग्रामोहो भवेदिदन्नोग्रतोरथोऽर्थः ३६ एतद्देवभगवान्नविदितोभः स्नानाविशुद्धिरदृति
क्रममार्यदृधः तस्मिन् यो प्रमहंसमहामुनीनां मनोबन्धनोयव्रतोविलयन्सदृश्रीः ३७ त
ता ग्राममतिहृतो मयिकेलगमस्तोबन्तनानाविषयस्य समाधिमाय हंसश्रियोऽर्जनयोः
शिवबाधुलालस्मुखानपञ्चशाखिकेसमसीकरात् ३८ मम

नपङ्क्तामेव यथोऽश्रीमानिति वत्ति:कामाना [illegible] नाविभूतिभिः पूर्वितमानलमाणपितं ३७ नन्वै ईहं देवमनुवर्णा
यतिषु द्युमि: [illegible] श्रा गात्तमे प्रबद्धलग्नप्रण घयत्न आपद्यमादि देवे रक्रियाप्रदं स्वयमेव श्रीप्रमति हैनेश्रानीतं श्री
रश्चि [illegible] मनोऽग्निमेकं हृदयाद्गुकाशिवं क श्रमन्तं स्वयमाधिनाभाग्यं भजनीयफलं यद्गुलनदेवासविषयं हृ सव
न [illegible] रत्नोमनुष्यं स्वलितो [illegible] मनयोऽर्थः शिवोऽनुकूलोऽत्रानुसेननतोऽलमलनः सुखानपञ्चशाखिके
सा: स्वयं [illegible] देवस्याशिमाहयमाकसीनलकेसरामस्माहारविलेपाः तेष्वागलन्ति श्रीकराम्बुनिव

भगवान्तावीजं नभेदः स्वकल्याण मिथ्या स्तीमाकुः नहीति समस्तं विश्वं कृत्वा यस्य यत्र यदा हृष्भावति धीरा विद्धं
सर्वात्मके तां भेदं न पश्यन्ति किं न स्विस्मयमात्मन्यात्मानं मनर्भूतं पश्यन्ति मत्कृतं परकाधमिवतरायण मत्त्वराजा
देः उदरमेतिश्च दयमे द युक्तं भयं भवति न यथा मम श्रीकृष्णे नाहं सभयं प्राप्नः येन कारोति न स्मेरोपि परिणामवयो विशेषः।
ण्मात्मा दिनं ततः किं न किं चिदिन्द्र पाः २२ न स्मात्त्र दमुना वेकं स्वाद नाम स्वभूमात्माव्याप्तव वामां प्रहृत्यं भक्तमेव कर्तृदेः
ह्मात्मिञ्च पदादेय यत्तानां नाद्वीमहि हित्वं नये मनःस्वाकुः शतत्स्य भावः स्वत्तानं दृष्टेन नरजः वेकुं ठलोकाध्यनेतय.

नरास्तं तस्मयगवलीहमममलकृत्वा दात्मानमात्मानि नमोनभक्तीवपीराः पश्यं पयनप्रवेयोः स्वलिं
गिनोः किं भुत्रासादिन रामेदिभयं यतोस्य २३ नेहामममुष्य स्वमस्यो के ठभर्तः कर्म प्रकृष्टमिहधीमा।
हि मंदधीम्या लोकानितो ब्रजन्ति तत्र द्विभान्दहमापायत्वस्मुपदमेपते स्यच २४ नेषामि
नीवितसभावव्यार्पहिातं नैव त्वमेदरमति वारणमहमूहयोः सर्वोहरोमन्तवा गात्तकविभ्यंतत्वादप्रहाव.
यतनाम निकानरोगे २५ रामायनमः

त्र येष्टुलोकेभुक्त्वा पापीपर्यातं नरकूहः इमेका मः गेयापत्तव्यालोभ इतिगीतेत्रायत्ने हितो भवेतियायीयसी लोका
नितिनिवा इतिनेघामी रितिभापतो रोमम वपार्यातं तव्रह्मसामव धार्यंतवा सर्वममुहैस्पनि वार्यमवर्यहरेव नव.
सेअतिकाननेणस्य निकानर्थेन भय नत्वा स्वाद्ध्यहणकुर्वन्ती संतो दंडवदयनता कष्टभूतम रूपेवभूतेभ्यो मुनि
भ्यः त्वाभामतिउरुस्थपिकेविभातः भ्यामतिउरुस्थपिकं नयंभावतः २५ श्र

श्री
भा. ग.
न. टी.
टी.
५८

स्तूयमानं हरिपितेषां भजनानंदातिरेकमाह तस्य पादारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्रा या तुलसी तस्या मकरंदेन यु-
क्तो वायुः स्वविवरेण नासाछिद्रेणान्तरक्षरजुषां ब्रह्मानंदसेविनामपि संक्षोभं चित्ते हर्षं तनौ रोमांचं च हर्षक-
रितं संभ्रममाह हर्षाणां ४३ ते वै किल अवदन् अमुष्य वदनासितपद्मकोशं नभोगस्तेश्रसितपद्मकोशमित्यद्भुतो यस्मा-
त् सुंदरतरोऽधरो यत्र कुंदवद्धासो यस्मिंस्तत् उद्वीक्ष्य लब्धमनोरथाः संतानवेपव्यग्ररूपतेषां श्रय।

तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार ते-
षां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदर-
तराधरकुंदहासं लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ४४ पुंसां
गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौ-
त्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ४५ श्रीणम

णं श्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधो दृष्ट्वा वीक्ष्य पुनः पुनरेवं निदिध्यासुरापतक्षंगलावलयगृहणाश्रुकैः
मुक्तान्निरध्युध्यानवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतं अत्यादरास्पदं बहुनानंदत्वाम
नयनाभिरामं पौंस्नं वपुर्दर्शयानं अनन्यसिद्धैर्योगादि औत्पत्तिकैः सिद्धैरष्टभोगैर्युतं तं
समगृणन् अस्तुवन् ४५

अमुष्य
दमहाजु
पुनः पुनः नै
मेलनि ती
५८ हुआ

[illegible] मान [illegible] लिंग्ग्निचे दस्तप्रमादेस्मले स्वहस्तीयानां गणानां धामस्थाने सेहावतो ककलयाम
प्रमवं [illegible] स्मस्त पानम स्वयंते शैलाका विवतांधूलेपन्नलोकुपर्यतेः स्वर्गस्तस्य चूडामणीव
स्थितं स्वामिस्थावे ऊर्ध्व स्वभगमतं शोभयंतं ३९ स्तुत्यं जिनं वश्रांश्चवनेन विघतेय सतसि मीनं नीना स्तु
क थ्रितिमिनादिनयावनमालया नवपुक्कलस्वभगमथतमिति प्रवेतोव्वनामवधः वनगुष्पप्रकोष्ठव
नयातियपगविस्फल पक्कोहस्ताथना इतरेणाम्भेन यस्तवधुनानश्रामयत्तविमस्पति पाठेवनवत्या
दिद्रूलस्यविशेषणं ४ स्वकांत्याविद्धत्ननः क्षिपतिकमकांशकांरकेंऽलोनपामाउलस्याहंग ड।
२ कौस्मप्रमारस्वगुल्लंसहानां यधामस्लात्वलोकनलपालदिस्तस्पशंल प्राप्यमेघयाधरासिंश्वा
मिनया श्रियासस्तूप्रामाशिरस्तभगत्यनाचिनानमविनम्य ३९ पीतांप्रमके स्तुतिनं विनिविस्ता
त्याकाम्यातिमिरविस्तनयावनमालयाव वतान्प्रकोष्ठवलयविनतास्तनामविनमस्तहस्त
मिनरेणधुनानमस्त ४० विप्रतिपन्नकारकुंउलमंउताहूगः स्यलोनमपुरलमगोमगेकिरो
हे रोहेरधंउविवर्धेहरताणवा प्रहांरेणांक यम्यातनयकोमलमेन ४१ सुयोपरसुमिति बोसि
तमिदिवायाः स्वानां यियाविरं वितिनवूमोप्रयांऽमस्तंभवस्य भवतां चमजंतमर्गानेसुनिरीस
स्वलेयमिलिनतमानडमसमभस्वेयस्यमालापूर्ण किरीटस्य [illegible] विलस्महेशा मपुरके ४२
सोऽदनाथः समस्तः नस्यविदर्भ मध्यस्थितेन वहूंनामना हृदयं प्रविहृतं निवापनां स्यां जलूस्वते नदारेण
कयानयास्थितेन ४३ त्रिवद्दृताः इदितायाः स्थिता स्वहमेवस्व सोऽदयांनिमिविनयदकारोणस्त्रयमगावस्मा
दयंउपस्य स्वस्त्रगतमिति स्यानांमकानांयियांविवितरूपेः स्वमूतस्य वदिनं अपितरर्थः क्वान्स्वरु
सोऽहवनमोऽस्पेणास्या [illegible] किन्नमममवस्य स्वस्त्राम वतां चकितेस्वगांभजंतमतिप्रकटयंतस्त्राव

श्री॰ भा॰ त॰ तृ॰ टी॰ ५५

इदानीं स्वापराधमुद्भात यतो भक्तिं प्रार्थयंते कामम् इति हे भगवन् वृजिनैः स्वपापैरस्माकं वृजिनेन नाम भवतु इदानीं सर्वापराधि
जातानि यत्तत्स्वभक्तौ गृणमौ अतस्तैः स्ववृजिनैर्निरयेषु कामं भवतोऽस्माकं भवो जन्मास्तु तु चेतस्तु चेद्यदि तु तव ते पदयो
रमेत अलिवत् यथालिः केवलं स्वकीयं रमानोऽपि तु षट्पदवृ सह ह्रियमाणत्वात् परिश्रमेण शोभाभाषा सा यथा च तुल
सी स्वगुणान् परित्यज्य अंघ्रिसंबंधेनैव शोभते तथा पादिनो वाचः शोभेरन् यदि च तव गुणगणैः कर्णरंध्रः पूर्यते इत्यस्यास

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताच्चेतो ऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेंऽघ्रिशोभाः पूर्येत
ते गुणगणैर्यदि कर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः तस्मा इ
दं भगवते नम इद्विधेम यो ऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे
पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ रामाय नमः श्रीगुरुब्रह्मा च ॥ इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणां प्रति
नंद्य जगादेदं वैकुंठनिलयो विभुः १

स्वरूपाणि विनया वक्रीभाव प्रार्थयंते अन्नदृष्टोमि माय कर्णरंध्रः स्मकामावतात गुणगणानां वर्मस्तामकराणि
रूपाणि अतोनिनमवश्रवणफलं लिखतीति ४९ अपरवयं कृतार्थाः स्म इत्याहुः हे पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्च
कर्थ ... त्वानं सिद्ध्यतो नयाति अनात्मनाम जितेंद्रियाणां दुरुदयः अप्रकटो भगवान् प्रतीतो सितनो नम इदं न
मो विधेम ५० ॥ इति तृतीये पंचदशोऽध्यायः ॥ इति गृणतां मुनीनां प्रतिनंद्य ददर्शे तयोरपराधाभावे पि हितार्थं ग्रहं ईयते १

यं ब्रह्मरूपेण पुरा ध्यातमेवं तथैवं स्वाभीष्टपरममंगलविग्रहं सगुणमूर्तं प्रणतोस्मि स्वद्रोभा मस्माकमित्याहुः
हे अनंत यस्त्वं दुरात्मनां हृदि गतोपि अंतर्हितो न स्फुरसि स त्वमस्माकमंतर्हितो न भवसि नयनमूलं यथैव राद्धः प्राप्तो
सि तत्र तु नाभौ देहे तव भवतः सकाशात् उद्भवो यस्य तेन ब्रह्मणा पित्रा यर्हि यदैव अनुवर्णितरहाः गुप्तचेष्टः हे स्वतः सदैव न
कर्णविवरेण गुहां बुद्धिं गतः प्राप्तोसि ४६ ननु पित्रा यद्दृष्टं भवतां मतं यत्प्रमात्मतत्त्वं ग्रहीतं तत्त्वं पदं वस्तु तदेव नेव।
प्रसन्नत्वमभिज्ञायाभेदनिरासमित्याहुः तं त्वामिति हे भगवन् परमात्मतत्त्वमेव वयं न तु विदाम विद्मः सत्त्वमभिजानीमः

कुमारा ऊचुः यो न्तर्हितो हृदि गतोपि दुरात्मनां त्वं सोद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः यर्ह्येव कर्णविव
रेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ४६ तं त्वां विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति
रतिं रचयंतमेषां यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ४७ नात्यं
तिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते येंग त्वदंघ्रिशरणा भवतः कथायाः
कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४८

ननु विरक्ताः परमात्मतत्त्वस्य कथमीदृशमेव स्वरूपं स्यात् अत आहुः सत्त्वेन शुद्धसत्त्वमूर्त्या पार्षदानां भक्तानां सम्यक् प्रति
रत्नाऽस्य प्रतिरतिं रचयंतं आत्मतत्त्वमेवाहुः ते अनुतापः कृपा तेन विदितैः ज्ञातैः दृढैः भक्तियोगैः श्रवणादिभिः
उद्ग्रंथयो हृदि यद्विदुः कीदृशास्तु उद्ग्रंथयो निवृत्तहृदलाः अतएव विगतरागाः ४७ स्वयमपि भक्तिं प्रार्थयितुं भक्ता
नां स्तोतिमाहात्म्यमाहुः आत्यंतिकं मोक्षमपि तव प्रसादं ते न गणयंति तदा किं त्वन्यदिंद्रादिपदं ते भ्रुव उ
न्नयैः उन्नमनैः अर्पितं भयं यस्मिन् तत्तत्त्वेको ग्रहे भगवन् ये भवतः कथायाः रसज्ञाः कथां कुर्वंतः स्वयमानंदयंते।

श्री॰ भा॰ टी॰ ६ तन्नत्वाभिनंदतीतितेमहृष्टाःसंतःप्रोचुः क्षुभिता रोमांचिता त्वचो येषां कुपितेतिपाठे मातरो मकूपोत्था रोमांचितत्वं
वा तं आरब्धः आविष्कृतः पारमेष्ठ्यस्य परमैश्वर्यस्य महोदयः परमोत्कर्षो येन तं अधिराजत्वमाविष्कृत्य राजशिक्षा
र्थं ब्रह्मण्यतामनुनयतीति ज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षः सर्वेश्वरः सन्नतद्विष्या [illegible] समुक्तं नमन्ये इति ज्ञात्वा मयापराधः
कृत इति तया नुर्दत मे [illegible] इत्यादिवचनेन ममानुग्रहश्चेति यत्प्रभाषसे तेन यच्चिकीर्षितं तन्न विद्मः किलेति लोक
शिक्षार्थं सचिवितं परमार्थमाहुः १६ विप्राणामिति देवदेवानां देवपूज्यानामपि भगवान्त्वं आत्मा च दैवतं च त्वं

५९

ते योगमायया रब्ध पारमेष्ठ्य महोदयं प्रोचुः प्रांजलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः १५ ऋषय ऊचुः
न वयं भगवन्विद्मस्तव देव चिकीर्षितं कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं
ब्राह्मणाः किल ते प्रभो विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतं त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनु
भिस्तव धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकल्पो भवान्मतः १८ तरंति ह्यंजसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात्
योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः १९

कश्चित्प्रार्थनीयश्च १७ त्वत्त इत्यादिभिः धर्मस्त्वत्त एव भवति रक्ष्यते च तवैव तनुभिरवतारैः परमः फलरूपः अत एव गु
ह्यः गोप्यः न च स्वर्गादिफलवद्विकारी किंतु निर्विकारो मतः अत एवंभूतस्य तवेदं लोकशिक्षामात्रमिति
भावः हि[illegible]नेत्रेदमित्याहुः १८ तरंतीति यस्यानुग्रहाद्देवकृत्ताः विरक्ता योगिनस्त्व संतो मृत्युं तरंति स भ
गवान् [illegible] परैरनुगृह्येत किंचित्तन्न किंचिदित्यर्थः १९ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम राम

मे
स्य १७
वि ६१

एवंभूतान्नलमांवस्त्रीकुर्वतीमस्मान्नायैति पतः पुरुषं भावमासाद्य न चित्र ल्लणात् मंत्रोपयंति स्वयियाभीत्युयावासुरेश्वर॰
सुमर्त्यवर्ग्गःतःमतःत्वतदहृदः प्रीयमाणे स्मितः स्मितमेवस्य यावयावदुत्तितयञ्चलतः संवकेयेषां अत्रुवागकल्पयाप्रमयो।
नयावयामहृतेतः यथावत्ततिनमात्मनेदृश्यः वित्तायुओर्वायितस्यत्र मिवम्रौपुष्कानववानेदस्पृयाहृतेव शीकृतः
तम्नलानमेवस्मृयमभिप्रायंयत्रलत्त्वमात्योस्मानेगोयुकस्यवासोवितागतिमयः प्रायमत्स्मीयुत्तंमायुवनातेदि।
समत्तयहृः नेमवाङ्मयत भतयोर्द्विवासः पूर्णात्रेकत्पतांसंपयतां समा ध्यतामिति ११ उपतिंप्रियांदेवीं प्रोतमा

यत्र नलगानमपि प्रियाविपक्षोर्ध्वयंतलुषयहर्षः स्मितमयोत्तिनयञ्चनेत्राः बाष्पाङ्कुरागकलयत्स्म।
जवसृणंतःमृतेथयंतमहर्षमिवात्कमुपहूतस्तैः १२ नलेनैत्तमर्त्यदेवसायमलंत्तमात्योपस्कृतिकमगति
प्रतिपदसमयः भूयोऽमात्रिकभिन्नेनदत्तुयद्रोमेयत्वंस्तताममदिवमैभ्ननयोर्दिवासः १३ अत्रान्तरे॥ अ॰
यतस्योगतेदेवीमधिकृत्यायस्वती नास्त्यायमस्तुरहतानेवामात्मा यतत्पति यातीत्याशयस्तु तोल
स्त्रीगुर्वर्थगङ्हा विगास्त्रागाथगांभीरांनविडत्तत्विकीर्षितं १४ श्रीरामायनमः ॥

नान्तर्विकृत्यामयथोमंत्रः तद्दृणंमाधिकृत्ययोग्यमितिवाससस्वतीवाचेस्त्रातांतन्मापुर्वी॰ मित्रभूयस्मा
र्थमायैएामस्मृतारहृतानामपितोपविषयर्थमानान्दिमनोरमात्रुभगवानुप्रियंमक्ष्यामयेनसहते तेषांतत्रात्मनेः ना
तयान स्वलमितितान्मयत १२ संगीत्रुहावायामामा यकगादृत्तयथः लज्जीमि तात्तवांगुरुभिर्योगवृत्तांतः प्रवेशा
स्त्रमार्थमभिमायतः गंभीरामर्थनविगानहितार्थाधिकमस्मानुमितदतिवास्रलक्तृतंदंडंमंकोचयतीति नविडः १४

श्री भाग. टी. ३

द्विजब्राह्मणाणाम् मैव छेदं मन्दं स्वतो पुष्णाद्वर्तयामन्मलेति स्वकारं एवकृतवानस्मात् नाहमिति विना
ने यजमानस्य हविष्कृतो तृप्ता इत्यादि हुतभुगग्निमुखेन श्च्योतदाज्यप्लुतमपि तथा नाग्निना श्नामि
यथा ब्राह्मणमुखेन सदा नाहृतेन नभुक्तेन विलोडितं पायसादिति ग्रासमेव सा स्वाद पूर्वकं चरतो भुजानस्य तृ
प्तेनान्ब्राह्मणस्य अन्नमलेता श्नामि मयि समर्पितैः कर्मफलैः स्वह्यस्वनिष्ठामत्स्वनुमयः किंच येषामह
मलमङ्घ्रिरजः अहं किरीटैर्बिभर्मि तानविप्रान्स्वपकवतापि को नाम न विषहेत कथं भूतोहं अ
खण्डाकुण्ठा ये योगमायाविभूतयः तथाभूता विभूतिर्यस्य तथा यस्य माहा

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्य
मुखतश्चरतोनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकु
ण्ठयोगमायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः
पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ९ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशर
णानि च भेदबुद्ध्या द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्ड

नेतुः १०

यदर्हणाम्भः पादोदकं चन्द्रललामेन शिवेन सह लोकान्सद्यः पुनाति एवं परमेश्व
रः परमपावनोपि अहं विप्रान्बिभर्मीति ९ किंच मे तनूः अधिष्ठानानि काश्च द्विजवरान्दुहतीर्दो
ग्ध्रीर्गाश्च तथा इतिन्नरितिपाठेपिगा एव किंच भूतान्यपि चालब्धशरणानि एवं अद्य भूतानि
त्रिविधानि मम तनूरिति भेदबुद्ध्या मत्तो पृथग्ज्ञानेन भवतीति पृथक्‌दृष्ट्या
ये द्रक्ष्यन्ति अघेन हतानि दृशो हिता येषां ते अहिमन्यवः अहिवत्क्रोधा यमस्य गृध्रा काकादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ स्वालोकरूपं कृ मतं कीर्तिकृतं तत्र कथा भवति तथा यतिकर्मवः कृतवंतौ तस्मात्सएव देवो गीकार हिप.
स्मा...त्राह्मणएवमेवपरमे देवं तं तं तस्मादेव वः प्रसादं पश्य तव कोपएव इति वेतत्त्वमाह तद्वीति मदीयैः
... मत्कृतानि तिरस्कृता इति तन्न तदात्मकृतमेव च नमे किं चमयैवैतानां प्रति इष्टकृतमित्याह यस्याः मलिनीना।
मानितस्य कीर्तिश्रामयोगस्थित कुष्टं पुरुषमेव सत् तद्रूपे मलेयस्याः श्रवणेनावगाहः प्रवेशः स्नानमेव मलिन्या

श्रीभगवानुवाच पतितो पार्थ देहोऽयं स्नानयोविजयएव च कदर्थीकृत्य मां यस्तो वद्भक्तानाम
तिक्रमे १ यस्तेनयोर्धृतो देहो भवद्भिर्मा मकुव्रतैः सएवानुमतो मा भिर्गुणयोर्देवहेलनात्त २
तद्भःप्रसादस्याधिष्ठान्लदैवपांद्रिमे तद्बीत लक्षणं मध्येयत्स मुनिभिः समस्कृताः ३ यन्नामा
नियच्छात्तिलोकोऽद्येपकृतागसि सोमाधुवादतत्कीर्तिं निरन्तर्निलचभिवामयः ४ यस्यामला
मलयशः श्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचादिकं च. सोहं भवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थ
कीर्तिः छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ५ यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिल
मलं प्रतिलब्धशीलं न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहंति ७

सप्त पजगतां तत्त्वमेव पुनाति सोहं विकुंठः भवद्भ्यो हेतुभूतेभ्यः उपलब्धा मामासुशोभनानां तीर्थभूता कीर्तिर्येन
सः स्वबाहुस्थानीयं लोकेऽस्मिन् प्रतिकूलमाचरत्यपि... लग्ग्रणानुवर्णनतद्ब्रह्मणोल्लंघनपापमेवच्छेत्तापाद्य
गः स्थितः पवित्रं रेणु येषां अतएव तेनानिरतः अखिलस्यलोकस्य मलायेन यद्वा चरणपद्मा लग्नः
पवित्रो रेणुर्येषां विप्राणां तेलोकेन मस्थानितावदिति अखिलक्षुप्रापशीलयेन येनोस्मेवचाहं तद्गुणानमभस्मीताः

श्रीभाग. टी. ९२

धर्मस्य मर्त्ते स्फुरत वेदस्य चिन्तमित्याहुः धर्मस्येति त्रिभिः त्रिषु वयुगेषु आविर्भवति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगलानि त्रियुगाः
षड्गुणाः ऐश्वर्याद्यास्ते सत्यस्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः पद्भिः स्वः तपः शौचं दया।
इति भिः सत्यस्य धर्मस्य विशेषे पि कलावत्तवर्तमानत्वात् त्रिभिरिति अस्मिन् पालितं किं कृत्वा नोऽस्माकं वरदया सत्वेन तत्त्व
दानत्वा सत्वमूर्त्त्या तदभित्याति तेषां पादानामपि विघातकं रजस्तमश्च निरस्य निरस्य द्विजानां देवतानां च प्रयोज
नायनूनं भगवन् यद्वा ह्रिलोपि रूपं तिरस्येति अस्माकं तत्रिवन्धेयमर्थः २२ आत्मगोप्तत्वमेव तत्त्वं यं द्विजोत्तमानां
इत्येयदि हत्स्क ... नगोप्तानरादिना नव प्रत्ययात नात्वात् नयपीप्रयोगः हृष्यहृष्टः हे देव पथा वेदमार्गा नदति।

धर्मस्यात भगवतः त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिः चराचरमिदं द्विजदेवतार्थं नूनं भर्त्ता तदभिघाति रजस्तमश्च सत्वेन नो वर
दयातनु वाशिवः २२ नत्वं द्विजात्मजं त्वयदि हास्मिपो गोप्ताह्वयः स्वदृत्तो नमस्तवं तेन नैवं वनस्पति शि
वस्तव देवपथा लोको ग्रहीष्यद्दृष्टमस्व हितमर्माणा २३ तमेनभीष्टमिव सत्व नियविधिसाः हेमजनापतिज
शातिभिरुद्गारैः नैतावता प्यधिपतेर्वत विश्वभर्त्तुः तेजः क्षतंत्वनतस्य सतेविनोदः २४ राम॰

नायंयाम्यति कुपमय ... तियस्मात् तत्र अनर्हाणा स्वदत्तं च अग्रहीष्यत् तद्रक्षेणीतास्त यपदावरतिश्च
कस्मान्नष्टे वेद तेजनः सुपरम्मा लोके कृतेतानव्रतदन्यवर्तते इति २५ नमस्तेति विचनयाहुः नववेदमार्गनाशनः
स्वातंत्र्यान्नोकोपि भव निषिता तज्जनायत्तेमे विद्यान्नभिक्षोस्त पवनिज शक्तिभिः राजादिभिर्हेतगादितधर्म
प्रतिपालनस्य नलनवनस्त कुले अवदति युक्तैव नन्वमहत्तो मेदवनि स्त्रेजोहानिकरीत्याहुः एतावता धर्मत्रा
णायोनि त्वं नतस्य समनं नवत सुवतेजः स्वभावः नहानं नदीगयतः स्तनमनादेर्से विनोदः २६ राम॰
रामायनमः राम॰ राम॰ राम॰ राम॰ राम॰

तथा यौ तथ्य दापदाहिय प्रस्यति:

61

ति चेद

९२

य स्तोत्रं यत्ते यथा वर्णयन्त्य पवित्रे रेणुसमयः सत्तादिलमलप्रतिलब्धशीलश्रिया दितदत्तं तमसंभावितमित्याहुः द्वाभ्यां यं वै विभूतिर्लक्ष्मीरनुवेलमवसरे २ समये उपयाति सेवते यत्र पादरेणवस्याः धन्यैः सुकृतिभिः अर्पितस्य अङ्घ्रितुलस्या नवदाम माला तद्धाम स्थानं यस्य मधुव्रतपतेः भ्रमरश्रेष्ठस्य लोकं स्थानं ... मधिकामयमाना इत्यर्थः २० विविक्तचरितैः विशुद्धैः पवित्रैराचारैः अनुवर्तमानामपि यो नात्याद्रियत् नातीवादृत वान् स एवं भूतस्त्वं प्रभावः इत्यस्मात्तितलपदस्थापालक्ष्मीनित्यसेवते कथं ... हिंसामनेन अयं हिंसाराग्राही मधुव्रतः ... सम्यक् ... अधिकं स्थानं तत्। इत्थं ... पियो ... लक्ष्म्या सह ... विष्णुमितदेवः

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना २० यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वं

२१ राम

मत्तो ... नानुवर्तमानामपि तां लक्ष्मीं नात्याद्रियसे यतः परमभागवते ष्वेव प्रसङ्गो भगवान् स एव परमं साम्यं ... यतो ब्राह्मणप्रसादात् मां श्रीर्न विजहाति ... इति किं वा स त्वं भगभाजनः भजनीयानां गुणानामाश्रयः परमसङ्गस्त्वं ... द्विजानामनुपथ ... पथि लग्नपुण्यरजः तयां श्रीवत्सलक्ष्मपुनीतः पवित्रीकृतः किं किमर्थं ... अगाः ... अनेन ... नासि अतो य द्वया चरणपद्म पवित्रेणापि मादि ... लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ राम राम

श्री॰ भा॰ त॰ ती॰ स्क॰ ८३

प्रत्येष्यतं प्रत्येष्यथ निकाशं समीपं ३० ब्रह्मशापात् ब्रह्मलोकतः पतंतावितिशेषः हरिलोकत एव हतश्रियावभूतामिति वा विगतस्मयौ नष्टगर्वौ ३१ विकुंठधिषणात् स्थानात् पुत्रकाः हे देवाः ३२ काश्यपं तेजो वीर्यं प्राप्तौ

मत्संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥२९॥ द्वाःस्थावादिश्य भग
वान् विमानश्रेणिभूषणं सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥३०॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तरा
द्धरिलोकतः हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ३१ तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः
हाहाकारो महानासीद्[illegible]विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥३२॥ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः
दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणं ३३ तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः आक्षिप्तं तेज एतर्हि भग॰
वांस्तद्विधित्सति ३४ विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्ययोगमायः क्षेमं विधास्य
ति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥३५॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६
त्र्यधि

सर्वेषु वर्गमार्गेष्वधीशो यमो ३३ तयो बलेन संप्राप्तिपर्यंतं सकृतं तेन वा तत्र प्रतिविधिः कार्यः यत एतर्हि इदानीं भगवानेव तद्देव
विधातुमिच्छति ३४ तथापि कोऽपायो विचारणीय इति चेन्न तत्राह विश्वस्येति योगेश्वराणामपीशः सर्वसतो
लक्षणं विमानः क्षेमं विधास्यति विमृशेन विमर्शेन ३५ इति [illegible] ॥ ८३ ८३

८३

१ पतत्वस्मदपि तत्त्वं विज्ञापयंति यथा यं तदंडविधास्यति भवान् तदनुमन्महि किं तु ... जीविकां वा तत्सर्वमनुमन्या
महे एवं वा ... किल्बिषेण ... नायुक्ष्महि योजितवंतः २५ ... नाय
... सद्यः ... प्राप्य भूयो मम समीपमागमिष्यतः संरंभः क्रोधावेशो नस्त
... नः ... तेन ... हे विप्राः यो वः शापः स मयैव कृत शापः
तदिति सः मयैव निर्मितः इत्येवं जानीत २६ ... वैकुंठं लोकं स्वयं

यं वा नयेद्दममधीश भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकं अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स
दंडो ऽनागसौ वयमयुंक्ष्महि किल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः सं
रंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्त
दवेत विप्राः २६ श्रीब्रह्मोवाच अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनं वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्र
भं भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियं २८ भगवाननु
गावाह यातं माभैष्टमस्तु शं ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे २९

...नंतरं ... परिमाणमनात् २७ ... २८ ... हृदयं ... सनकादी
नां क्रोधो न संभवति ... भगवत्पार्षदयोः ... भगवतः ... नच वैकुंठ ...
... तदा ... तत्त्वं ... बलेन ... पार्षदानं च ...
बल ... प्रतिपन्नान् ... धर्महानिः ... यथा ... प्रतिपत्तौ वि
... सर्वे ... मयैव निर्मित इति
... ... मतं तु मे ... २९ ॥

श्री
भा. त्र.
९४

शृगालानामुलूकानां च टङ्कारैः ध्वनिभिः सह १० ग्रामसिंहाः श्वानः ११ कर्कशैस्तीक्ष्णैः हे क्षत्तः खाकारो गर्दभ-
जातिशब्दस्तस्मिन्रभसः संभ्रमो येषां ते वरूथशः संघशः रासभत्रस्ताः खरैस्त्रासिताः सन्तः क्रोशन्तः १३ गावोऽत्रसन् ३
असृग्दोहाः असृग्दुघः देवलिङ्गानि प्रतिमानां अश्रुस्रावः आसीदित्यर्थः १४ पुण्यतमान्गुरुबुधादी-

शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः १० सङ्गीतवद्रो-
दनवदुन्नमय्य शिरोधरां व्यमुञ्चन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ११ खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्न-
न्तो धरातलं खार्काररभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः १२ रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः
घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत १३ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः व्यरुदन्
देवलिङ्गानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं १४ ग्रहान्पुण्यतमानन्यान्भगणांश्चापि दीपिताः अतिचेरुर्वक्रग-
त्या युयुधुश्च परस्परं १५ दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्त्वविदः प्रजाः ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनि-
रे विश्वसंप्लवं १६ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इ-
व १७ दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकाञ्च्या-
र्कमतीत्य तस्थतुः १८

-न्ग्रहान् तेभ्योऽन्यांश्च भगणान्नक्षत्राणि च धूमकेत्वादयः अतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्या परस्परं युयु-
धुश्च १५ ब्रह्मपुत्रान्सनकादीन्विना तेषां सनकादीनां ज्ञानात् १६ व्यज्यमानं स्वात्मपौरुषं ययोस्तौ पौरुषं ययोः
निरुद्धाः काष्ठा दिशो याभ्यां स्फुरन्त्यङ्गदानि येषु ते भुजा ययोः अर्कमतीत्य ऊर्ध्वं शोभना काञ्ची यस्याः ९४

कोटि

63

रामचन्द्र २

ततः स्वरूपेण जन्म तयोर्लोकभयंकरं दितिगर्भस्य प्रभावं च वर्णयति दितिजयोरुत्पत्तिः १ नेमं विधास्यतीति शङ्कया त्यक्ताः २ [illegible] लोकानां पालकत्वेन [illegible] अपत्याभ्यां परिशङ्किनी तौ पुत्रौ प्रसूत [illegible]
मानौ २ तत्र निपेतुरुत्पाताः ३ सहाचलैः सह [illegible] प्रदेशाः केतवः धूमकेत्वादयः आर्तिहेतवः ४ फूत्कारानिति [illegible]
[illegible] नगपतीन् महावृक्षान् [illegible] वात्यानीकः रजोध्वजो यस्य ५ उद्धसन्त्यः तडितो येषु तेषामम्भोद-

श्रीमैत्रेय उवाच निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः १ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ २ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ५ उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदं ६ चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपङ्कजाः ७ मुहुः परिधयोऽभूवन् [illegible] निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ८ [illegible]

घटानां [illegible] भागणाः सूर्यादिप्रभासमूहो यस्मिन् पदं स्थानं व्यादृश्यते ईषदपि नादृश्यत ६ वार्धिः समुद्रः विमनाः इव [illegible] यस्मात् क्षुभितं उदरं यस्य मकरादयो यस्मिन् उदपानैः वापीकूपादिभिः सहिताः शुष्काणि पङ्कजानि यासु ७ परिधयः परिवेषाः सराहू [illegible] निर्घाताः निरभ्रगर्जितानि रथनिर्ह्रादवत् [illegible]

श्री. भा. म. स्कं. तृ. पृ.

म्नोर्मानु[illegible] नन्वेमो [illegible] नीति पूर्वेण कार्या [illegible] यस्तनमप्या ब्रह्मास्पूर्नामनुगा विशेषणं [illegible] परस्मादृढ निवृत्ते
पे मग्नो [illegible] विभावरीं नाम्नीं आसेदिवान्प्राप्तः २७ असुराणां लोकः पातालं तस्य पालकं प्रलब्धुं [illegible] प्रणिपत्य
यथा नीचवत् जगाद मे देहि [illegible] २८ उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरामं [illegible] युद्धमार्गनिपुणं [illegible] यस्तेषां

सवर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीञ्छ्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याभिजघ्ने गदया विभावरीमासे-
दिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः २७ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादोगणानामृषभं प्रचेतसं स्मयन्।
प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगं २८ त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दु-
र्मदवीरमानिनां विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन पुरायजत्प्रभो २९ स एवमुत्सिक्त-
मदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदङ्गोपशमं गता
वयं ३० पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदं आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहि
तं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ३१ तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः
यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ-
तीयस्कन्धे हिरण्याक्षदिग्विजयो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

विष्यति तं हि [illegible] गृणते स्तुवंति ३१ आरात् समीपे [illegible] विस्मयः नष्टगर्वः [illegible] वीरशये [illegible] यस्तेषां [illegible] व
नारायण ॥ ३२ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां महापुराणे तृतीयस्कन्धे सप्तदशः १७ राम

यमयोर्मध्ये यः स्वदेहात् प्रथमं जायत तं यथा हिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः प्रथमं यं असूत तं हिरण्याक्षं यथा विदुः तथा नामकर्त्ता नित्यर्थः अयं भावः यदा द्विज्योर्गर्भाधानसमये योनिपुढं विप्राद्वीर्यं द्विधा विभक्तं सादिप्रज्ञा ज्ञावेन प्रविशति तदा नौ भवतः तयोः स्थापितः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदा विशेत् द्विधा भूतं वीजपुढं परिणतं ज्ञानदा भवतो गर्भौ स्तौ तिर्वेशविपर्ययादिति पिण्डसिद्धिस्मरणात् अतः स्वदेहात् प्रथमं यो जातस्तं

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक् स्वदेहाद्यमयोरजायत तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः १९ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च वशे सपालाल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः २० हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहं गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणं २१ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरं वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदं २२ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयं भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः २३ स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् सेन्द्रान् देवगणान् क्षीबानपश्यन् व्यनदद्भृशं २४ ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् गम्भीरं भीमनिस्वनं विजगाहे महासत्त्वो वार्द्धिं मत्त इव द्विपः २५ तस्मिन् प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः तं २६

स हिरण्यकशिपुरिति दितिः प्रथमं यमसूत तस्य हिरण्याक्ष इति नाम कृतवानित्यर्थः ॥ १९ दोर्भ्यामुद्धतः बलोद्धतः अकुतोमृत्युः २० मनसा शौर्येण बलेन वरेण च उत्सिक्तं गर्वितं असृण्यं निरङ्कुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः २३ स्वेन महसा तेजसा तिरोहितान् २४ दृष्ट्वा तान् क्षीबान् मत्तानपश्यन् [illegible] तेन क्षीबानिति पाठे पौरुषहीनान् सन्नधियः सन्ना धीर्येषां ते सन्नधियः प्रधर्षिता भीताः सन्तः २६ राम ॥ राम ॥ राम

श्री॰ भा॰ म॰ द॰ टी॰ ९९

स्म दाय न गाय स्मृतः पुर्व वन्हातस्मोतायस्मोस्मृतः शाश्विन इत्यर्थः यो भवान् पराद्देराचोर्यं ग
जयतीति न्ययवस्तुनक्र मानस नं ... जयतीति स ... ह्ना व ल्लन कृ योगमायातूपम विसव
लेयम सुरपोरु रूपस्मात् गतासम्पक ... पापिना भक्ता ... कृपेत्यर्थः इरृ ... मूत नु
मातिम्रायायतीति तथा प्राकृतो वितिथान् सुहृदाम्नुचः समास ... नि ... नेनाप याति ... तत्त्वे स्मरेत्
वीधवानपिमोचयसीति भावः अस्मद्ग्रसच्युत ... पिगद्या अशी ... सम्भयसत्व था ... तेनपि
वेस्मितीमतिपेन ... मधुनावलिह्यतिनवीनाभक्तायेच पूर्वभक्ताः स्म पयोदेवा ... सर्वे स्वयमेवउय ते

तं नः सपत्नैरभवाय किं नो योमायया ... त्यमस्तानपरो दजित् ... यो गमाया बलमल्प यो
नपसहस्राण्यमूढ्मस्मज्ञेमस्तकुचः ४ त्वयि ... तेगदयापाणीणीसी ... पस्मद्गजमुत पापे
चतुम् बलेह्रा ... पयोये ... देवा ... सर्वेनभविष्पसमूलाः ५ सतपमानोः ... तेताम ...
ग्रगागाम्रपलाग्रमीतांतोदम्पतिस्मादृवमध्यान्नादाहृतः मकरे ... थिभ ॥ ६

स्तु मं विनेव अमूलानभविष्पंति किंतु ... मूलास्मभविष्पंतीत्यर्थः सदर्विं ... तान्येवतोम राः शास्त्र
विशेषैर्त्रमानो ... मानः दृष्ट्वा ... भीतामालत्ततो ... मथ्यासयनसहमानस्व गता
निर्गतः ... ति नः अमरैर्निमित ... तैस्तूयमानः पद्याकृतार्थ आदि ९
णां अस्मादीनाम्यसो हष्टा ... कपयापीयमानइत्यर्थः तोदम्स व ... स्याप्य यमेवार्थे ६ ॥ ९९

65

अथाहमोहिरण्याक्षगोर्दर्शनयोर्हयोः निर्विशेषमहागुह्यं देवलोऽभिनिरूप्यते १ प्रतियोऽहंसंक्षेत्रामहामनाः प्रा-
विश्वमहालिङ्गं तेन तविस्मणाय अनुमाहात्यितायनोऽमदः २ अभिनीजयतीस्मिजितनोऽश्रीहरिप्रकर्षणोद्दनी।
यमानामवनिर्गतम् अग्रस्थापादस्थाश्रेणालरुचः हिरण्यदोतोऽनाशि अहंताश्चिपापुत्रं पतनेन अतिईप्यर्थः
अहाणा तेषेणाम्लं तति रक्तवं ते श्रेष्ठाविर्यवनगोचरो वराहः ३ एहि आगच्छ लोकसापातालवासिनो नो

मैत्रेय उवाच तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्धिगणय्य दुर्मदः हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग।
नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः १ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया
मुष्णन्तमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः २ आहैनमेह्यज्ञ महीं
विमुञ्च नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकरा-
कृते ३ श्रीरघुनाथायनमः ॥

ह्याके समर्पिता अस्मत्पातालवनायाणमस्मानस्वरविभावः हिरण्याक्षेणापि देवार्थप्रभुत्वाविभातीवन्तः
नोऽभगवंतं हेति तथापि वनगोचरः जलपायनेः श्रीनारायणः स एव योगिभिर्मृग्यते इति मृगः इदानीं
वाह्ने महाणतनलोगः अज्ञानात्निमोचस्याक्षेवहस्यपः स्वप्रभुमायप्रानते श्रीतानममस्मासायाचिस
तः मामनातापिजनतगृहदवरसमा वं श्रामदीयहलितमलिंगलेखमपास्पवियमासंमितनातनेदः

श्री
भा.न.
टी ९१

ग्रा भिद्युत्प्रकृष्टतः प्रतिसृष्ट स्वाद्युताविभक्तमेष्ठ्यां ये १० नामहृतानि दे पञ्चावासा प्राविनाः पल्लाविनकेविना ग्रया।
मियसमर्थः प्रतिनिष्टामतानिवत प्रमततत्प्रमेनास्याभिः तनिभिन्याह कयामः गंतव्यदेशमागवत ॥ पदृ
स्थानोपसनीनामहृपणोत्तमामपिपः प्रत्यहमर्थः भववृत्ते पैयामवार्य आप्यद्यदत्त यदृतोर्वितर्कः पैनाति

श्रीभगवानुवाच सस्नेयं भोजनगोकुलाग्रगावश्यद्विपान् तृणयेग्रामसिंहान् नष्टकपाशोः प्रतिमु
कृष्णपीगाविकृष्यानेनवहृद्ध त्वमद्य १० पनेवं प्यामहृदारलोकमागतहिपाहयाइविनाक्त तिष्ठा।
महृष्यापिकथविराजौ यंकृयामोबलिनौ घेरं ११ तंपदृष्यानोकिलहृपयाधियोग्रस्तनोल।
स्तयग्रामस्तहृः स प्यचात्माम्यस्सा स्मरतकानांपः तत्प्रतिस्तोनानि पिपर्यसम्यः १२ मैत्रेत्रवो
सापिनिःसामगवतामलस्मृतकवाहृपा शानस्पातलपत्कापकोः मानोहिताइव १३ स्तनमर्षितःग्रा
सेमस्युमवलितैयः श्रासायतत्पुत्रादेवामादयाभ्यहृनद्वि १४ भगवानुगसवेगविनह्यैश्रुणोरति अवं
बवं १ रश्मीनोपोगाहृदहृवातक १५ पुनर्गदोत्तामारायध्यामपतमभीत्याशः अभ्यधावह्रिक्तः संरभा

विधर्तिनहरायतिद्यावहृति श्वसावस्यः सभायामनहृ १६ मोपिदिसःसमंवयमितिस्रोकेनहृपाप्रलहृहृपहृलि।
नश्रपतेवथमितिहृ प्यांक्रीडं कर्यमायोहिदाहृमहृाप्रर्पइव मस्तुनामचलिताविनुभितानीहृियाणियस्य अंतके
मलं १८ १९ सोप्यविहृरतांगसंमप्राप्तामेवाहृनात् १७ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः रामायनमः राम

पं
स्या
च

९१

दैत्यस्य
केशा

मलिनानिर्गलितेन मल्लगतः सन्नहिरण्यवत्कपिशायस्य अधोमुकरः करालदंष्ट्रा यस्य प्रणिवनिस्वनो यस्य नि
लज्जा नाम सता किं विगर्हितं न मलिनिदाभयाभावात् एता यत्न नभुक्ता इत्यर्थः वसन्तस्ल गतद्विपः ग्रामद्वि
यः न सतो येषां तेषां कपालनो किं विगर्हितं न किंचित् अन्नः कपालत्वात् दंष्ट्राग्निर्भरतलाघवे किंविमताय
नमपि न निंदितमित्यर्थः यद्वा लोकापकारावश्यवपद्धलो न इत्व नाश्नवित्तिमत्त्वानादेत्य आत्मानमेवापिदि
पति गतद्वियास्वार्थे कपपालाश्च सता अस्माकं विगर्हितमलिनाभिन्नपिगाराणि मयवीदित्यर्थः १ सभमा

तेनिस्सं तेसलिलात्दन्नुडतो हि मलपके श्यो हि दंदंयथाक्रमः करालदंष्ट्रो शानिनिस्वनो ब्रवीत्तद्वि
पाकितमसतो विगर्हितं ७ मगामदस्तात्तानि तस्यगात्रेविलमप्यनस्यामदधातसमन्ततः अपि घु
तो विभ्रमसजाप्रसरेतरार्घ्यमाणोविवर्धयपतोरेः ८ पतानघनंलपनीयापकालस्यमहागदं
कोपनविनदंष्ट्रा मर्मागणभीरुणाप्रवदंतडरुतेः प्रचंडमन्युः प्रहसंस्तव भाषे ९ राम.

वात विभ्रमसजामिहतो वितये अप्रसरैराघ्र्यमाणः पाठांतरे विभ्रमसजां प्रसरैर्विघुषैरभिहत इति मति
लयोर्दत्तात्ययरिविलवलायोचारे शाति ममस्वमलत्ताधार शार्के निंदितवान् अत्रेत्स्य पद्यमव
८ पाठएतो मघ के लम्नतपनीयापकल्पं स्वर्णाभरणं कोव मयविनंदकः कवस्तस्य नेदंमप्रचंड
मन्युत्वं प्रविले पादिकं यान्करणमत्र दमवाक्यमीनानां देवानां भयनिहत्नये वसन्तसेननत्पान्तरा
लतेनमहोल्पतिहत्त्वभाषत ९ राम. राम. राम. राम.

यमाद्देवं स न्येयमनन्तमस्य आक्रीडः इह देवयथाशीविषमुत्थितं क्वापि बालः पुरुषः सर्पमादिना क्रीड-
यति तद्वत् २४ स्वां प्राप्य देवबलं मायामास्थाय परावहू २५ लोकान् च्छम्बयति लोकानां छम्बट्करी विनाश-
करी छम्बट् शब्दो विनाशवचनः २६ अभिजिन्नाम मौहूर्तिको योगः मुहूर्तैः सम्बन्धः कालः अ-
गात् तत प्राप्तः अतो वा त्वं सुहृदां शिवाय तत्र दुःस्तरं नितरां जहि २७ त्वां मृत्युमेव प्राप्तान्नह

मैनं मायाविनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमं आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितं २४ नयावदेषव
र्द्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत २५ एषा घोरतमा सन्ध्या
८ लोकच्छम्बट्करी प्रभो उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह २६ अधुनैषोभिजिन्नाम योगो मौ
हूर्तिको ह्यगात् शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरं २७ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासा
दितः स्वयं विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि २८ इति श्रीभागवते तृतीये ऽष्टादशो
मैत्रेय अवधार्य विरिंचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोग्रहीत् १ ततः
सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयं जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः २

निर्मितं

काले वृद्धिं प्राप्स्यति तदा दुःसाध्यः स्यात् अतः स्वयमेव हत्वा आधेहि स्थापय २८ इति तृतीये ऽष्टादशः ॥ अवधार्य निश्चित्य निर्व्यली
प्राप्तिं तेन मया मृधे वधार्हे मायादि रणे तद्वचः स्वाधीनं वचनं तेन निर्व्यलीकं च तद्गृहीतं वचनं तेनैव निष्कपटानि
प्राप्तं च तत कृतं च कामान्तमनो विनयहृतं च तत्सम्पादयामीति प्रहस्य अपांगेन च तेन स्वीकृतवान् ततः

ब्रह्मयोः
षि

स्वर्यं स्तो हिरण्यपातः १८ स्तयोः स्पर्द्धमानयोः द्विरदाभ्यां गदाभ्यां शृङ्गनामग्नानिष्पतोः ततः शस्त्रवृष्टीनिदतानासुवं रुधि
रं तस्य ग्राणेनैव विषद्धोमसुर्वयोः विविशान मार्गान् गदायुद्धभूमयोः सेनानूश्लाघितास्यानिभित्रभूतायोः स्त्रिघ्रोणमे
योः श्रमस्तेनैव श्लाघ्यपीतस्पर्धन्तौ पमो द्विरदलवन्नितिदैनानिसंग्रथितौ लौहमशृंगसंघर्षविदीर्णाङ्गलरुधिरौ परस्परेण मर्दयु
योश्च संभोगमत्कार्णितगजपृष्ठयोस्तु अथ नैनोनिष्टनातिष्ठितिष्टद १९ यतः पलायनवायस्य च महामही निमित्तेषु तौ २०

त
नस्य द्वि

एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां स्पर्धमानौ द्विरदेन्द्रवत् निर्गीर्णयाम्यसंयाववन्योन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पर्धोल्बणमभी
त गुरुतोगयोस्ततासुवेगाणविच्छृङ्गमयोः विविशमार्गैश्च स्तोजिगीषयावमाविर्भाविष्णुषितोर्म्यथः
दैत्यस्य यत्ताव्रुषसमायपायुक्तीतवापाहतनोर्महात्मनः कौमोदकीमपि ह्यतो विमर्दनं द्विरदः
रागाद्विषिभिर्हतः स्वराट् २० अथ स्वर्गोऽभ्येत्य साधुसंकृतपत्नीकारमन्दारविक्रमं विलपदे
तं भगवानसहस्रयोनिजयात्रनारायणमादिमुक्तो २१ ब्रह्मोवाच एषते देवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषी
भे विप्राणां सोऽर्यूषीणां भूतानामप्यनागसां २२ आगास्कृद्धयकृन्नेऽङ्कः हृत्स्वमदेवतोस्युः सर्वेऽप्यनप
तिरयोलोकानहनिकरकः २३ याम

आगास्त्वंनाक्यणामाह किंकृत्वादेमविलम्बकथंभूतं श्राम्यमंप्रमंशोणीतं मदेहत्याघे न शापं तं सार्धं संयस्मात्
कृतः प्रतिकायेनस्वरार्ये अपतिक्रर्थनिक्रमोवयसस्त्रस्वत्रीकृषिमहमाणानेता २१ देहेवतंक्रिमूलं मानान्
दलोह आगास्कृतपद्देवायमपापोदकःमवविनणपवहतो मय कृतपतिताविडम्बतवर्षंप्रणादिकृतां
मूलतायद्धोलहोवरायेनमुखेवन प्रतिरणमतिपत्तसु ॥ २२ नः सर्वलोकपञ्चगुणप्रतरथः

भाग० ६९

[illegible] ततः तद्दलो [illegible] मायाविनम् [illegible] प्रकार्यकयत्नेह [illegible] ततः विश्रमहि [illegible] वतनयथा
[illegible] कोशाकाशं [illegible] प्रकाशमान उद्दीपि [illegible] दीधितिर्दीप्ति [illegible] ज्ञानैर्मिनानि [illegible]
हरिरिन्द्रो यथा [illegible] दैत्यान्वितिनिः [illegible] ततश्च [illegible] गरुडे नेद्र [illegible] वज्रसमो [illegible]
मानहानि [illegible] क्रमेकतया [illegible] प्रकाशमानमिव्यमिश्रेयः १४ अतः [illegible] अविशक्तेन बहुधा

जगाम [illegible] ज्वलनज्वलन [illegible] मायाविषादि [illegible] यथा ६ तदोजसा दैत्यमहाभटा
पितचक्रा [illegible] दीप्तिदीधिति [illegible] ज्ञानैर्मि [illegible] १४ [illegible]
बहुधा [illegible] विभूतिमत् [illegible] तदर्पितानां [illegible]
१५ [illegible] भगवान् [illegible] नाकपृष्ठ [illegible] १६ अथो [illegible]
मायायोगमाये [illegible] यावितो [illegible] मेनि [illegible] १७ [illegible]
मेरयन् [illegible] प्रहिताइव १८ [illegible] सविद्युत् [illegible] वर्ष
[illegible] विग्रह [illegible] २१ [illegible] दिग्वाससो [illegible]
धामसु [illegible] मूर्धजाः २०

[illegible] ततः [illegible] १५ मनाक् [illegible] १६ अथाज
गतः [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible]
दैत्यबलातिरेकात् [illegible] असंभवात् १९ नानायुधानि [illegible] ॥
[illegible] २० राम० राम०

सा॥ गदयाते नहनाततो विद्रुताविष्णुनासती विद्रुर्णिता धर्मनाप्रतत रेजेयतद्रुम वल्करान्यते यदानाम दस्माद्
न्माधेजे इत्यनेनापिसंवधः ततदेत्यपोहृष्यरेजेइति ३ तन्वतीर्थो लक्ष्यावसदः प्रवृत्तवायेनशाह् रत्तसमानयन्
वभूवेतिनाकामेदात्मा इत्यमुक्तायोनकृतं ४ स्वयंग्रस्ययंमंस्यवनं यस्मा विषज्जमानेवि षेवेतासंगंगप्राप्नुवंतेतेश्रति
श्रुतद्विरातस्यभाव मजानतो आश्रमनादाशनमदेक्षः उन्मानेनवक्ति निशाम्य हश्रुग्रतोग्रववस्थितयविलोक्य
साहनाते नगदया विहनाथ मगवल्करान् विद्रुर्णिताणतद्रेजे तरद्रुतमिवाभवत् ३ सततालय
तीर्थापितवतायेनिराश्रयं ५ मानवन्मध्येषंपं विष्णुकोतप्रकोपवत् ६ गदायामपविन्नाया हा
हाकारे विनिर्गते मानवामापततइ मेस्तनायं वाम्यवततु विभुः ७ तत्यश्रुवक्रादितिश्रुत्वाधमेनस
पादिदमलेनविषज्जमाने विद्याववोनहिदालेवपाणातयाह्यामनस्ततिनमुनहीति ८ सतं
निशम्यातरथागजत्र मग्नोव्यवस्थितपद्मपलाशलोचन विलोकयामासपरिस्तुतं द्विपोहसास
दंतकुदमादशकृत्सन् ९ करालदंष्ट्रस्तभ्यास वल्ताणदहत्रिव श्रुमिमुत्पववेगदयाह
तोसीत्याहनर्हार्ति १० पदाक्रम्येनतासायो भगवानंतस्करः लीलयामिषितोशत्रोः प्राहरा
हानवहम ११ आहवायग्रधमायन्य दवनजिगीषसि इत्युक्तःस्तथाभूयस्याद्यधन्नदद्रुश ४
तामस्यापततीवीतभगवान्समवस्थितः जग्राहलीलयामार्गे गरुत्मानिवपन्नगीं ११ सापा
रुपतिहतेहतमानोमहासुरः नेकरदादीयमानाहरिणा विगतप्रभः १२ नमायनमः
आश्रमेषगाढेत्यनतपरिस्कतानिवर्गितानिइद्रियाणिधयस्याः आदत्तानहवान् १ वलमोदह्रविवसयुवता
णः ॰ इत्युत्तविस्मृतः कोपामावमाहत्तो विसातोमीतिवातत्वार्थः ७ वातरंहसावायुवेगा ९
इत्यववणा... यतस्माने विग्निष्कृषि १० हतोमनोगर्वोयस्य १२ राम रामः

५

१०

भाग॰
७०

अखिलब्रह्माण्डेऽस्मिन्निखिलास्तत्कथया येन विना अहं नंदः सर्वमेवा ९ स्नाहयित्वा ह्रते नर्थः पुष्करविष्णवादि
भिः ब्रह्मादिभिः सस्करः १९ यथा नक्षत्रगणैः समं विक्रमसमन्वादित्वात्कथितो देवैः विष्णुयायेनमस्कारो १२
देवीन्द्रतोनन्द १३ कथायाश्रुत्वा १४ भक्तिभावेन नामोपेत नभः अयमाहवानपविष्णुलमं इति निन्का
या श्रवणेन नदीनद्यादिमाह यः इति हायोः योगाः द्वौ शतीनामनीनामिति हपा नवमंजसकदा
देवा ऊचुः नमो नमस्ते त्रिलयस्ते तत्ते विष्णुर्ते तामनसनमस्ते ये दिव्यास्तो येऽन्यतामस्ते दत्तमाहम
न्मावयमीं पातिःर्त्वताः १ मैत्रेयः पवहिरण्यावन्नमस्ते विक्रमसमदायित्वाहिरण्यादि सकरः जगाम लोक
नमस्तितोमवसमीक्षितः पुष्कराविष्णवादिभिः ३१ सपायपान्नमवादितहर्षेः कृतावनात्स सुमित्रदे
हित पर्यायहिरण्यानन्तरा विक्रमो मसत्प्रयेत्रीऽनवग्निरहतः ३२ सूतः इति कोपास्त्वालोनामाश्च
सभगवत्कथा श्रुतानन्दपातेभमहाभागवतो हिज ३३ अमेमान्पुण्यश्लोकानां सत्वाद्यशसाससता उपा
मृतायमेवन्मोदः श्रीवत्सांकस्य किंपुनः ३४ पागते इदमवयस्तध्यायनवप्राणव्रज द्वौ शतीनाकदेहा
नोकृतोमवपद्रुत ३५ नमवोनाथमनुभिरनमयाणोनर्षिः कृतवः कोनसवंतद्वरायाप्य समाधुमि
३६ यावहिरण्यादवयमहाङ्कनविक्रीडितकालाविकानमनः श्रोतानिगायमन्नमोदतसाविष्णुध्यानात्र
सवपादपिहिनाः ३० पतन्महापुण्यमलपवित्रमयश्यपवमापुराविष्णोराणद्रियाल्पप्रधिशायब्द्रेनतायणा
नेनतिरनमश्रवेता ३८ इति श्रीभागवतेतृतीयस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ नमः

दमोयथत ३५ कारणेनपृथिवीं समुद्धरणादिना सकरस्य ३६ तद्दरेर्विक्रीडितं श्रुत्वानामंते श्रीनारायणो
गतिर्भवति महापुण्यं स्वर्गादिग्रहं ३७ प्रतेन विप्रगतिः प्रायेन शोधके पमंपनावर्हयशस्कीर्तिकारं आयुष्यश्रो
णिणांपदं प्राणपरित्राणं नाप्राणानामिद्रियाणां सपदं श्रीगविडव ३८ इति तृतीये एकोनविंशः १९

हिंसाहिंपिषिंपीतिमेवंभूताः इतिवेश्यासाः अस्तुयाः बाबइत्कृष्णा इत्येवेनवाकस्मात्प्राप्तिः २१ प्राहुः कृतानामितिपक
दितमाया नेविना शापतक्षिनाशानमितिपाठेयथ्यास्तु तेवमक्षीक्षिपात्शीलिहृदन्तानिषादायस्ययत्नसूनितिन्य
र्यः अयोयस्यपातइतिच्छतेः २२ भर्तेवादेशांततद्वाद्यो भगवानहृत्निष्यतीतिवेवंभाजं २३ उपगृह्यमानः बाहोरे
तर्पिधायसंहृत्यपत् २४ अहन्नजपानत्वाहृत्तंमकृत्यतिर्विद्वः २५ पवितोभ्रमनूतावेंगकाशीयस्यउद्दस्तेवहि
वहुभिर्ययत्नहोभिः पमस्थशयपकृजतेः स्थानताथिशिहरक्षाहिंस्यावोतिवेश्यासाः २१ प्राहुः
कृतानामापानामास्थीत्वाविनाशने हृदहृंताहृत्ताभगवान्स्थानुकृद्यिनत्रिपातन् २२ नदादिने
समभवत्सहसाद्दिवे पृष्ठः स्पर्शनाभवत्तादेशास्तनामृगहृदशूलम्ने २३ विनष्टासुस्वा
मायासंभूयस्मानुवपकेशावं रक्षापरहृमानोमदहशावत्रिवहिः २४ नेमुहिमिविविनिश्च
तंवज्रमायेरयोत्तजः करोत्कर्णमूलेदृश्यथ्यात्वाहृमकृत्यतिः २५ सत्यादतोविष्णुरजाप्य
वज्रयापरिभ्रमन्नाश्रउद्दस्तलोकनः विकीर्णवाहुश्रियिवाहृहोपतयथ्यानगोहृत्तलितोनभस
ता २६ हितोशयानंतमकृंठवर्त्मंकालदंष्ट्रापरिष्टदक्ष्कं अमादयावीदृपराशस्ताना
ताश्वहोसाकोनवभतमरितिः २७ ययागिनायोगसमाधिनावदाध्यायंतितिगादमतोमुसु
त्या तमेषद्वेमर्थमः पदाहृतोसदेवप्रपश्चपत्तनमृसमजेहृ २८ स्तोतोपार्षदावसज्ञापा
नालवमकृति पुनः कनिपवेः स्थानप्रपतीतेहृजन्मभिः २९ राम० राम० राम०

विमितेतोनसेयमाणश्रीणींवाहारयोयस्यनयोंद्रोमहाद्भुतः लक्षितउत्कूलितः नभस्तलात्रागता २९ स
विनिमह्ल ३० अमतः अयोविताततिगात्शावीतात् मोक्षमिकृपा वताहस्यमूर्घपादयोवकराल
न् करोत्स्मातिति पादेहतइतिचालिरुद्दे ३२ राम० राम० राम०

श्री भा त ३ गोरुद्धरणंलीलां हिरण्याक्षंचावज्ञयाहतं निशम्य संजातहर्षो भारतो विदुरः ८ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणोवा
विदुषः ९ एतत्जगत् संभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्याः उत ते अभार्या निरपेक्षाः कर्म १
सु प्रभावात् अविद्या दितः संहताः परस्परसापेक्षाः इदं जगत् ११ ब्रह्मा किमारभतेति प्रश्नस्योत्तरं दैवेनेत्यादि वा
दुस्तर्क्येण सर्वज्ञैरपि दुर्ज्ञेयेण प्रयाति दैवेनेति समष्टिः सत्त्वादिगुणानां न्यूनाधिक्यं यस्मात्ततः संभवि

सूत उवाच हरेर्धृतः क्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् लीलां हिरण्याक्षम
वज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ८ विदुर उवाच प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्र
जापतीन् किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो
मनुः ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत क
र्मसु आहोस्वित् संहताः सर्वे इदं स्म समकल्पयन् ११ मैत्रेयः दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषे
ण च जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् १२

इति दुर्वितर्क्येण दैवेन जीवादृष्टेन परेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण अनिमिषेण कालेन च ईदृशेन भ
गवतो निर्विकारात् जातक्षोभे यद् गुणत्रयं प्रधानं तस्मात् महान् आसीत् तदुक्तं तंत्रे विष्णोस्तु त्रीणि रूपा
णि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमु

विशेषतः कृष्णजन्मादि चरितं ध्यानादथ्यादितः मर्गोन्नि स्पर्शयिते तत्क्रमतत्वं यं प्रकृतं मनोः १ प्रतिसंग्राम नं प्रश्न-
श्च प्राप्य सौतेः सूतस्य श्रोमहर्षणात्मजस्य श्वलक्ष्मार्थीत्तं जन्मयोग्यं तेषां स्व लीलानां मा र्गो का निद्रा।
त्ति इति तत्र कृष्ण अर्वाचीनान प्राणिनः कैरूपायैः सुखजातिमार्गः २ विदुरमैत्रेयसंवादेनैव तत्क्षास्यन्तदा।
त्ति सेवसंवादं श्रुत्वा माद्य नेतिपंचभिः श्लोकैः सह हनेहेतु पर्यटितुं योधनादि मित्र मेः सहितमध्याने

शौनक उवाच मनीषी प्रतिष्ठा मर्थं सम्यक् सौते तत्त्वं यंशु बोधय नः कामं तु तिष्ठं द्वाराणि मार्गो पाव
जन्मनो १ तत्ता महत्संभूतिं गां वतां स्वस्य पैकांतिकाः सुहृत् यः तत्पान्नाथ जंक्रु मसापत मधवो
निति २ है पापनाद्न वत्सो महितेन तस्य हरे कृष्णः सर्वत्मनाश्रितः क्रुसंनत संप्राप्य नन्दव्रतः
किमनहृष्कन्मे वै यं वि रजस्त्री पंस्वं वपाड्प गाम्य बुद्धा वर्तं मा मीनं तत्त्वविन्नमः ४ तयोः संवद-
तोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः आपो गंगा इवाघघ्नीः हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ५ तानः
कीर्तयस्य भावकर्मणः रतः कोतृप्यते हरि लीलामृतं पिबन् ६ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिः

श्रुताः स्वयवान कृतापापर्तिक र्मैकं पैनानास्यातु पवनमान १ मनवः श्रवनतः महितेमहि-
मि कृष्णवंशैगं गां गहो ४ ऐतनिमपिसकृत्विनवेवितिनयाद्द नयोरिति श्रवणीः अवघ्नाः कथा-
न तुष्टा मा ५ कीर्तिमानिकी नमनी पिसं ग तकि नी विप सहरे एवमिति यामता को उग्रश्रवा।
सागोमहत्पादुनः नैमिषमयनमाषयो योषा गीतिमध्यानमनो येन

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ १२

[illegible] मार्दिताः अनहं पितेति कृपया मा रक्षतेत्येके अन्येतु|
... त्रिभुवनं ... विविधाः २० देवो ब्रह्मा संविग्नो भीतः सन् समापत्त ननमेतवत किं नः
... यूयं बभूविथ जाताः ... साजन्ने ... तत्र्ये यत्तध तृ ता
मिरभुः ... २१ प्रभया दीव्यन्|
दीव्यमानः ... देवताः ... सात्विकाः ... नामजनन् तेदेवाः देवता इति ... नेननि|

त्ति त

कुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाह संवि|
ग्नो मा मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २१ देवताः प्रभया या या दीव्यन् प्रमुख| या
तोऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः २२ देवो देवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपा|
न् त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसा र
क्रुद्धो भीतः परापतत् २४ स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं
पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो २६

वस्ता तृ

71

दिशानामप्यर्थमात्र ... तथा ... निर्दिष्टाः एवं ... विसृष्टां ... प्रभां अहः दिवसरू|
पां सतीं देवयन्तः क्रीडयन्तः अहार्षुर्जगृहुः अदेवानिति छेदः २३ जघनादसुरानसृजदिति स्त्रीते मैतिलोलुपा|
स्त्री लंपटान् न् ... मिथुनमासाः २३ परापतत् पलायत २४ भक्तेष्वाप्तानुरूपमात्मानं दर्शयतीति तथा तं उपव्रज्याहेति द्वाभ्यां| २२ पा
८ प्रार्थितवान् २५ यभितुं मैथुनेन धर्षयितुं २६

महतो जातो भूतादिरहंकारः त्रिलिंगः त्रिगुणः दैवः प्रधानादिति यतः स्वप्रधानस्यापि महतोऽहं\
कारोत्पत्तिकाले कार्योन्मुखत्वेन प्रधानत्वं भवतीति भावः पंचशः तन्मात्राणि महाभूतानि चेन्द्रि\
याणि तत्रदेवताश्चेति पंचपंचसमसृजदित्यर्थः १३ भौतिकं हैममंडमेकैकशः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि सं
हत्य समसृजन् १४ अन्ववात्सीदधिष्ठितवान् सहस्रार्काणामिव उरुर्दीधितिर्यस्य तत् सर्वजीवनिका\
यानामोकः स्थानं यत्र स्वराट् ब्रह्मा १६ यः सलिलाशये शेते तेन भगवतानुविष्टोऽधिष्ठितः
स्वया स्वरूपास्थया नामरूपादिक्रमेण १७ छायया प्रभाप्रतियोगिनी तमसा अविद्यां पंचपर्वाः पञ्चवृत्तिकं\

ऽसः प्रधानात्महतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः १३ ता
नि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं संहत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन् १४ सोऽश
यिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरात्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्य
नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुवि
ष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १७ ससर्ज छाय
याविद्यां पंचपर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः १८ विससर्जात्मनः कायं

तमोऽविवेकत्वात् महान्तमस्तिमहामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षया मोहस्त्रिस्त्र्य मात्रप्रयोगः\
तदेव प्रथमोक्तं हानाधारणां सृष्टिमयुक्तेन विहितोऽथ रणस्य माऽधारणास्तिस्मृतिमाह विससर्जेत्यादिना पापवत्
समः ... सिसृक्षां ... स्वरूपेण तामसं भगवन्तानामितिस्वरूपतामसृजन् ... ः समसृजन् योऽसंस्थानां प्रत्यक्ष
या स्वप्तान्तःमुक्तकोशरूपमपोहन्ता ... मित्यादिस्मृतिश्च न स्वेषेण ॥ १९

२

नृ

नि
ः
त
श्च
न्तभूतात
यादि

केंजाति दुष्कालिमः नृपावाकादिनुभवदिष्टाश्रदंनावइहंजानंपरवदर्शनं किलकेवलंनोमनः अत्रतोसिविमु
सि ए तु सविमानाविकंसेसात्तितिनिष्ठाक्षेप्यकनूनकवयतिनस्थिरीभवति यद्वानेकंवश्चनेकगतिविलासेष्व
यजतिवक्षेतान्त्सर्वेपावर्ग्गेने पतन्पतंगोउच्चलनंकंडकं वृहतो स्तनयोभावाद्दीनंतवकृशमध्यंविचीदतिस्त्राम्य
तिसांतामेचरेवस्मसातिमशीलासमृहः केपाक स्त्रापपाठांतरेसशिलाः शोभनाकेशानवकीर्यमाणा।

पायाकाविनमवलेदिष्टासंदर्शनंतव अन्तनोपीतमाणनोकंदुकक्रीडयामनः ३७ नैकत्रतेज
यतिशालिनिपादपद्मं घ्नंत्यामुहुः करतलेनपतत्पतंगं मध्यंविषीदतिवृहत्स्तनभारतीतंशांतेवदृ
ष्टिरमलासुशिलासमूहः ३८ इतिक्षायतनीसंध्यामसुराःप्रमदायतीं प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामृ
ढधियःस्त्रियं ३० प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्यासमर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणं प्र
विससर्ज्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियां तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूत
पिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशो जगृहुस्तद्विसृष्टां
तांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते ४१ ४०

समूहस्वाधानेति श्रयचयासंगाकृतस्वर्यएवपतत्पतंगाः सेकिशोमध्येविभागःनारकहृदाः दृष्ट्वितमपवकेषा
स्त्यापृष्टा ३८ प्रमदेवावातीमित्र्यमत्वाजगृहुः ३० प्रहस्यात्मानमात्मनेतिघ्राणं साकांत्यासोदर्यमप्रहसत्वा
त्मा ० गांच सोदयानुभावचानुयेदिकाताः ३९ ज्योत्स्नावदिकारूपा तएवगंधर्वादिगणाः विश्वावसु
पुरोगमाःस्वीचक्रुरित्यर्थः ३४ आत्मनस्तंद्रिणा आलस्येन तोम्पमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ४० ३

लोकानां जनानां तव अमासमो सौस्त्रनाश्रितो पादायैः तेषां २७ विविक्तं असंदिग्धं अध्यात्म दर्शयस्महोः योगं
कामकं स्वलोचं तत्रविमृषेन निजकवानितिशेषः स्वसूक्ष्मकस्त्र त्वलालं तनु विभ्रमोच ससर्वजनतत्सां तो
नामतत्सनोभावत्सां गोविन्दतत्ः यह तच्च तत्सावांपलितिलित इहच्छ्वसाहोऽनयोः संधिरभव दिति
तेः सातेन विस्तृतानन्दः सायं तनीसंध्याव द्भवसाचकामो इव लाक्स्तस्मासुरान सत्ता तस्मी लेपदाः अतः
कृतां संध्यामेव यं कल्पयित्वा ते संमोहूश्रा प्राहूत्या हृता मिति त्रिभिः नूपुरां पादकान्तोचरणां भोजेयस्याः
कांचीकलापेन विलसतडंकलतेन कुचेन बोधः कदिनतदंयस्याः तां ३१ अन्योन्यश्लेषयाउपमर्दनहेतु

त्वमेकः किल लोकानां हि स्थानां हे पास्य पानः त्वमेक लोके शरदं तोषमनासनपदोतव २७
मावधार्य समकार्यं तपविविक्ताध्यात्मदर्शने: त्रिभुवानमतंअघोरा मिस्फतको विभ्रमो चरन २८
तो ह्यकणज्वरणाभानामस्तविवृलितलोचना कांचीकलापविलसत् डुकूलछन्नरोधसा २९
अन्योन्यश्लेषयोत्तंगनिरन्तरपयोधरा स्तनासा स्मद्विजासिग्ध हासलीलावलोकना ३० गूढ
तो वेदइ यालीनंनीलालकवरूथिनी उपतस्मात्ससाध सर्वेन्मभ्यफः स्त्रियं ३१ अहोरूपम
हो धैर्यमहो अस्यानववयः मध्येकामयमानानां मकामेवविसर्पति ३२ वितर्कयन्तोवहुधातां
संध्यां प्रमदाकृतिं अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ कासि कस्यासि रंभोरु कोवा

नाथे तेन्त्राक्तिनैयस्याः स्निग्धा द्विजानां दन्तानां स्निग्धो हासो विलोकनं च यस्याः ३० गूढतीवेलानाहृष्वानां
अलकानां वरूथः समूहो विद्यते यस्याः [illegible] हे धर्मन्तां स्त्रियं ३१
पल्लवा ३२ संमूढानां विशवबालाक्रममाह अहो इति अभिसंभाव्य [illegible] विस्त्रंभा ते कुह्रदयत्नतः
एष्ठ: कासीति भिकामिजात्माकस्याकनाहृभासिनि कोपं न्येष्पमे वदेति सा यन्नर्थवनन देव

प्रदेन विद्रुत लोचने यस्याः
पयोधरौ
लीलानां

नेपरपितरू
लोल
बद्धा
प्रणयात

श्री·
भा·त·
७४

यदात्मानं मन्यमानोऽभूत्तदा मनून्ससर्ज ५· तेभ्यः स्वीयं पुरुषाकारं पुरं देहं असृजत् ददौ तान्मनून् ५१ ते
तव कृतं सुकृतं बत आहुः [illegible] यस्मिन्ननु सर्गे क्रिया प्रतिष्ठिताः यागाः अतोऽस्मिन् सर्वे वयं साकं अन्नं हविर्भागं देहे
अदाम भक्षयामहे अन्नम् ५२ कर्मसाहित्यं ऋषीणां सृष्टमाह तपसेति विद्या उपासना योगोऽङ्गास

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ५·
तेभ्यः सोऽसृजत् स्वीयं पुरं पुरुषमात्मनः तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ५१
अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन् साकमन्नमदाम हे ५२
तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः
तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३
इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः २· विदुर उवाच स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः
परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १

ना दिस्त समाधिः वैराग्येऽपूर्णादियुक्तः समाधिः तेन च युक्तः हृषीकेशः स्ववशेन्द्रियः स्वतन्त्रः ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन्
प्रजाश्च ससर्ज किंच देहस्यांशमदादित्यत आह यदिति समाधियोगर्द्धिप्रभृति यत्तपश्च विद्या विरक्तिश्च
विद्यन्ते यस्मिन् तत् ५३ तृतीये विंशोऽध्यायः २· एकविंशतपोविद्यातोषितेन विस्तरात् कर्दमस्य मनोः ७४

73

मु

येनेन्द्रियविक्षेपेण केनचिदुच्छिष्टान्सर्वतः धर्षयन्ति ग्रामान्तान्कुर्वन्ति तं भूतादिगणोन्मादं प्रवदन्ति तं ग्रहं भिक्षा
निद्रोन्मादं ... तेन भूतादीनां नचातुर्विध्यमुक्तं ४१ ऊर्जस्वन्तं बलवन्तं मन्यमानस्तेन सह इत्यपर्त्येण ४२ आत्म
नः सर्गो यस्मात्तं यतस्तेन कायेन संप्रदायत्वनिमित्तेन कवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च वितन्वते
...ः वितन्वते श्राद्धादिना हव्यकव्यं दद्यादिति ४४ तिरोधानेन स्वरूपेण स सृष्टान्तर्धानाख्यं ४५ प्रत्यात्म्येन प्र
तिबिम्बेनात्मानमात्मना सं मानः प्रतिबिम्बदर्शनैः ... किंपुरुषादिः सृष्टा अतएव सृष्टानां तेषां माने

येनोच्छिष्टान्धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ४२ साध्या
न्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ते आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ४३ साध्ये
भ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ४४ ते
भ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतं स किंनरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ४५ मा
नयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ४६ मिथु
नीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ४७ सर्गेऽनुपचिते क्रो
धादुत्ससर्ज ह तद्वपुः येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा
भोगोरुकन्धराः

नानेसंसिष्ठनीभावः ४८ ततप्रतिबिम्बरूपं कर्मभिः तत्परा ... मानवर्गाणैः ... भोगो विस्तारः पारा
दि ... देहेन स्वरूपेण तेन बुद्धिमप्राप्ते तत्र गर्भाधादिपुरुषे सम्पतः स्वस्थानं तदेहाये केशाश्च हीयन्त
प्रच्युताः ... ताः सर्पाः पादाभावे चलनेन प्रचलन्तो ... मर्पाः अतएव सर्गात्मवर्तिनो ना
गाः अतिवेगवत्सर्पः भोगवतो जातस्तात भोगः फणा ... विशिष्टाः कंधरा येषां ते तत्र क्रोधयोगात्कु

श्री

श्री भा तृ टी १४

ना इत्येतस्मानेद चिनयत्वा कामुकमेवमथापिज्ञापणो मानुसृणोवत्सानन: वने निषेव्ये हितेनो स्वामिः सम-
प्रदत निटे लवर्णाना नन्दपाद्द्रोतसंक्षिने सायहलामहृसोनि त्वद्दर्शनमेवमस्माफलतिन्मपयादयति यस-
तनवदर्शनेन हि सर्वमानयानि ... केचन कर्ममपि हृदेशो यो येन वि १२ स कामसमन्नात्मिगर्हयन्नाह यतीति द्वेश-
याति यदि विस्मृः ते ... कामाना सम्मायणे तन्मायानहृत्युदृष्य लापवोपासने तेनं तेषां तत्कामानविनासिद्दाति १४
वःसकामान्तु निरसमसोहमयिनाहशापवेन्याह हृद्भ्रमोशृह्ताम्रमः तत्रयेन्तं त्रिवर्गदोग्धीआपीपतिवाहु कामः

७५

श्रीऋषिरुवाच तस्यैवं वदतो विलसन्त रायोः सांख्यमवतोलवर्णानाम्: परस्परेण समभिनी प्र-
मद्रिरक्षामते योगिनो हृदयोगाः १३ येमा यथाने स्तनमेधमस्तन्यारा विदमवसंधुयोतं उपासते।
तृ स्कं कामलता यते योरासीमा कामा निरयपियेम्: १४ तथा तां हृदि रोढुकामः समानशीला हृदमेध-
येन्तु उत्पुरिविनां दृ मयोपमूलं डापाशयः कामदुघां घ्रिपद्म १५ प्रजापतेस्ते वचसाधीशस्तन्मालोकः
किलायं कामहतोन्तु बद्धः अहं च लोकानुगतो वहामि वलिं च शुल्कानिमिषायनायं १६ रामः

परिणेतमिच्छन् कामदुघां घ्रिपद्मकल्पद्रुममस्तनवमूलमं घ्रिं डपधिवानुडपगतोस्मि तत्तु कामायर्थमेति किम-
पुपायस्मतो नयतः स्वपोघमस्य स्वस्पार्थ्यस्य मूलमततदेव १५ तत्तु तर्हि मस्यार्थ्यमेव कित्वमर्जसिस्वत पिका-
ग दिमाह स्वधीशयस्ते प्रजापतिलक्षणं तव च वसान स्यां स्वयं कामममनोलोकः पत्युवहुडुः हेमुल्ला हेयर्थमत्त्वेस्व-
कृ तृ किल लोकानुगतः स्व तत्र यवलिं हृतामिकर्ममयी तदा तामनुवन्नेस्व निमिषय कालात्मने तद्वयं भयी स मनवमा दृ
ये कामीतिवकारस्यार्थः तच वलेलोकानुगतो वहामि किंतु स्त्याव यायावरगार्थमिति किलेनम्कं १६ ॥ १५

ज्ञात्मानं लक्षीकृत नपेचि

तृ म

धर्मं मही च यथा जगत्पतिः तस्यैव देवहूति नाम्नीत्यन्वयः २ योग लक्षणैर्यमादिभिर्युक्ताया कर्तिधा वीर्यं समर्जक
तिस्त्री उत्पादयामासेत्यर्थः ३ मनोः कन्या या माकृतिप्रसूति वसु भार्यासमाय याभूतानि सप्तर्जन देवहूति च काम
स्यार्थः ४ सहस्राणा समाद्दशा महस्रातिसंवत्सरानित्यर्थः ५ ततस्तस्मिन्स्तपसि क्रिया योगेन पूजा प्रकाश
संप्रपेदे सिषेवे प्रपन्नभयोभञ्जो भयाव दाता ६ शाबूलवेयग्रहस्तं तमयं वपुर्दधत् तप्रत्याप्यानदर्शयामास।

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथा धर्मं जगत्पतिः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्यैव दुहिता ब्रह्मन्देवहूती।
तिविश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्या स वै महायोगी युक्ताया योगलक्षणैः सस
र्जकतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा
भार्यां च मानवीं ५ मैत्रेयः प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे
सहस्राणां समा दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या
प्रपन्नवरदाशुषं ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्व
पुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोऽम्बरं ९ किरीटिनं
कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणं १० विन्यस्तचरणाम्भोजमंस
देशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरं ११ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः
गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः १२

स कर्दमस्तं विरजमर्काभं सूर्यवदीप्तिमन्तं विरजोऽम्बरं गीर्भिस्त्वभ्यगृणादिति दिव्यवर्णानामन्वयः पद्मोत्पलेदिनात्रिविका
के सितानां पद्मानां कुमुदानां चोत्पलानां स्रजो यस्य तं स्निग्धा नीलाश्च येऽलकास्तेषां व्रातो वक्त्राब्जे यस्य ७ श्वेतोत्प
लं क्रीडनकं यस्य मनःस्पर्शं मनोहारि स्मितमीक्षणं च यस्य ८ वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कण्ठे यस्य

यद्यपि त्वं स्वार्थिकत्वादज्ञेभ्यो विषयसुखं ददास्येवेति तथाप्यस्मदभिप्रायानुसारेण तत्त्वं प्रार्थ्यसे इत्याह नेनेतदि
ति हे ईश भीष्मनोऽस्माकं भजतां श्रुतस्तव जन्नुपं यद्दृष्ट्यादि विषयसुखं मायया तन्तुषेव विस्तारयतीति यत एतं
वयमपीप्सितं न भवतीति तथाप्यस्मदनुसरमायास्तु अणाद्यया या कारणं तेन तमेवापवर्गोऽपि भवतीत्यर्थः य
द्यपि तु मायया परिच्छिन्नं स्वलत्त्यान्तस्याऽयुक्तं तव विलक्षितोऽसि एवंभूतस्य तव दर्शनेन यतोऽभक्तिमुक्ति
प्रदमित्यर्थः २० तत्त्वालोऽभक्तिमुक्तिप्रदं नमामि भक्तिदत्वे हेतुः स्वनुभूत्या ज्ञानेन उपरतः क्रियार्थः कर्म
नेन हृताधीशपदं तवेप्सितं यन्मायया नस्त्वनुपेभूतसूक्तं स्वनुभवया यास्तु यिपर्दिमायया लस्
न्तुलस्यानन्दवाविलक्षितः २० तत्त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रं नमा
म्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षं २१ ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकं प्रणतोऽब्जना
भस्तमाबभाषे वचसामृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्री
भगवानुवाच विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चि
तः २३ न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणं भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनां २४
प्रजापतिसुतः सम्राण्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन्शास्ति सप्तार्णवां महीं २५
स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः २६ नाम
फलभोगाय क्षिन्नभोगाय स्वरते हेतुः स्वमायया प्रवर्तितं लोकतन्त्रं विश्वोपकरणं येन स्वतः सकामैर्निष्कामै
श्च नमनीयौ पादसरोजौ यस्य तं तत्र अल्पीयसि कामे तुच्छमि भजते वा कामान्वर्षतीति तथा तं २१ अब्जने
नस्तवेन करणे प्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेन विभ्रमन्ती भ्रूर्यस्य वै चैत्यं हार्दं भावं समयोजि संपादितं यदर्थं म
या हं समर्चितः २३ मयि संगृभितः संगृहीतः एकाग्रीकृत आत्मा चित्तं यैः तेषां यन्मदर्हणं तत्तादृशं स्रुति

...भयो

श्वनिमिषायेमनेनकालात्मकानन्तमोभीनः कर्मकरोमीसकेपन्नभयंनंइन्द्रानांनालीमाइंमा
लैकानर्कमाभिभूतानन्तानन्तसमतान् एतन्द्रविवेकेमृमपिउनः कर्मजिशनमाइप्रानद्दिनामना।
इमतेनवृचाणाइपमानपत्रेश्रितः तानेवाहूनलूणानागादः कथानरेवमीपुमंमावतिमारकनान
पीपृथरुचिंरनानतेनतियंपितादिलापितारंपर्माः तेनिपार्मदयोयैः पृथामिमृनरेणानुपः १७ नः
वयनेशिणाभिकालवकेतजगदाक्तिवस्राकुम्पधावदपिणंनांनइन्द्रानांमामुराक्तिस्तयावनमवा।

लोकोप्यलोकान्तगतो नमस्त्रिंशद्दिताश्रितालिवप्रणानपत्रं पमम्यंतनइणावांदीधुपीयुषति
सांपितरेंदृपर्माः १७ नतेजयांनप्रसिरयुरेषांरयोदशांतंविप्रानेषष्टिपद्वं षष्मानेनक
दिपत्रिनाभिकापलरेनंतोजगदाक्तियधावत् १८ एकः स्वयंमनजगतःसिमत्तया द्वितीयः
यात्मत्रधियोगमायया सजनसदः पातिपनर्ग्रस्तिषमेयशोरानाभिभावनत्वशक्तिभिः १९

तिकथंभूतंस्मनंग्रमननस्मिनस्यतत्तूपेभ्रमिः ध्रमणं भ्रमरिवनत्वाभिभ्रमणाशीलनानउपचारेणभ्रम
तिम्भेदनिर्देशः अधिकमाम्भेनसमनयोदयामामाम्रयायमविसाँषष्ट्रिश्चाहिवात्राः पर्वतायसूनत्वा।
दे मेभकालमार्थः षड्जानंवानेमगोपस्य अनंताः तणालगादयः करणाकृपत्राकाराः धारमेते
मस श्रीपितांतूर्मोण्यानिनामनयः आधारभूतानित पम्पाकालमेतानः तीव्रवेगपर्नेविषाप
योरेवसन्तपानकपेतनमितिहृवं १८ ननुनिरुपाधिमुरासीनमां...मेनपापिमण्यातिस्वम

श्री भा ह ती ११ ना

शान्तवैः ॥ स्रोतः स्फटिकसंकाशं शीतलं विमलं स्वादु हिमांशुधवलं तोयं वहन्ती धवलोत्पलैः ३७ देवगन्धर्व
सिद्धयक्षगणैः ३८ न मनोरमाश्चैवमाना देवमानसं सुधियो येन आश्रमं वर्णयन्ति यस्मिन्नमाहिममग्निः सो
केः प्रथमं कर्दमे शिवमारोग्य मृत्युं जलं यस्मिन् ३९ कुर्वन्ति पुण्यगाहिनाप्येत्तैः पुण्डरीकमल
ताजलैर्महर्षयः ४० पुष्पैर्नानाविधैर्मन्त्र मध्ययामविघ्नो विनायको यस्मिन् मनोवहित एव नरा स्नेहा मारोपो

यं मनः स्वैरं तमाख्याय मानवैः कोपितं कृत्स्ना योगयुक्तं हितं सभार्यः ४९ तस्मिन्नूरूपत्र हनि
भगवान् पद्ममादिशान् उपायायाश्रममप्रमुनेः सानत्वनतत्त ३० यस्मिन् भगवतो नामप
नमस्कृत्विन्नवं कृपयासंपरीतस्य प्रपन्नेर्षितया भक्त्या ३१ तेहैविद्वस्यैतामसरसमापरिस्तते
पुण्डरीकमलताजलैः कुर्जन्तपुण्यमगाहिनैः सर्वे फलप्रख्याये वनराजिश्रियानि ४० मनो
हिनगोर्त्तपुष्पमन्नभ्रमराविभ्रमं मनवहिनरारोपमाङ्कपन्मनकोकिलं ४१ करैर्वयकायो
ककांतवकलायने कुरुमंदाकुरुसेनानुत्पोनेलकृते ४२ कोकवैः स्वेवेकसैः कुरुवैजल
कुकुरैः मायैस्यक्रमावाकेस्यचकोरैवल्गुकूजितं ४३ तथैवहारीणैः कोकैस्त्वाविरवपकं

नवरसं प्रमोयस्मिन् श्रायन्तेनामितामनाः कोकिलायस्मिन् ४८ करंवादिमिर्द्दीसेवलं कृतं ४२ कारंवा
दिभिः पतिवल्लुयथाजयाकुजितं ४३ इतिएदिभिर्हनं तवकोकः शूकरः सावितस्यकः सकोमा
लेः नद्विणोपोणोप्रकारः रवेर्वानः सिंहोवानाभिः कल्हदीमगः ४४ नमोरामाय ॥ ओं नमो भगवा

नेः १पंटनुम तीमू ने ने पुष्पंशोभा म तजले मह्वविग ल सेवित ३९

76

भि

ह रा राम ११

माभजिष्यति

यत्र प्रसादं भार्यायां मम मा इति ते श्रुतिः तथा नेव स्थिते न नृपवधूः राजकन्या २८ तेवीर्य आत्मनिभृतं भृतं याम स्तविधा
ति वीर्ये वीर्य प्रस्तुता नृ कन्यास्त्र अजस्मा स्वात्मनः प्रख्याता या स्यति २९ निर्देशमार्जंडशात्रुमः शृङ्गस्ततः तीर्थं
यावेतेन दानं लब्ध्वा ते मयि सम मर्त्ये न सर्वं कर्म फलमित्यर्थः ३० गाढं स्नेहदयाक्रान्ताम् अन्यासेनाभयं दत्वा मयि
आत्मानं जयास्त्रमहृत कीर्तितं इत्याह ३१ त्वद्वीर्ये राम हृदे वहन्त्या अवतीर्येति शेषः ३२ प्रसादं तेषु देवजा

आत्मजा मम किं तातो गीवयः शीलगुणान्वितां मृगयन्ती पतिं दास्यत्वन्नरूपाय ते प्रभो २७ मम दिष्ट
भूते ते हृदयं यच्छेमानु पवित्र सम्यगनु सान्तां वहन्नृप वधूः कामगा सभजिष्यति २८ यातेष्वात्म
भृतं वीर्यं न वधा प्रशविष्यति वीर्य त्वदीय गर्भधर्म आधास्यत्यंजमात्मनः २९ त्वं च सम्यान्नु सी
यं निर्देशं मे उशात्रुमः मयि तीर्थी कृता शेष क्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ३० कृत्वा दयां च जीवितुं दत्वा
चाभयमात्मवान् मया आत्मानं सहजगाम इद्धस्यात्मनि चापि मां ३१ मा त्वत् प्राक कलया त्वद्वीर्ये
एमस्त्रमुने नवक्ते देव हूतां प्रतप्येत त्वं हितां ३२ मैत्रेयः एवं तमनु भाष्याथ भगवान्प्रान्
जः जगाम विं इसनः मरमत्यापविश्रितान् ३३ निवीतनत स्वयया वशेष सिद्धेः सुराभिष्टुत ति
इर्गः श्वाकर्णीयत्र यत्र देवेंद्रपते रुत्त्वा अरितं स्तोमं मदीर्णम् ३४ अथ तमस्थिते सत्त्वे केदं मास
यते संशिर्भवतीति शरणात्तजः स्वयंवत्यान ज्ञापरितेभिहितान् ३५ अथ प्रेषस्तपो मञ्जादि सिद्धे स्तः अति कृतः सिद्ध
मार्गो वेकुंठमार्गो यस्य यत्र स्वर्गलक्ष सिद्धे स्त्रता मिङ्गत सागरो सिद्धैर्गणतस्त्विति सिद्धमार्गं सुरयपोवत्यैङ्गराकुड
स्तस्य यते रुदीर्णम भिवाङ्कसामकर्णेयन् वृङ्गञ्चं तरेणत्तिविति श्रुतिः उचारितं स्तोम वसा मा धाम दृता नामृचां
समुदायं स्तुत्त्वन्न स्तोमम्यान्तेति श्रुतेः मया मपाठे उचारितः स्तोमः स्तोत्रीयस्तसद्गतायोयस्य मत्तत्रिति ३४ तं का

२१

ल्लोके मन्वन्तरे देवैः नुनामं ... हितं ५३ तथा ... निर्वर्तं पौन ... ५४ निरंकुशो ... निमित्त ... तेः श
मानेनिश्चितं ५५ निर्मलो लोके न मह्रूपं ... प्रतिपद्यामहे ... लोकु ... ५८ इति ... एकविंशः ... एक
... पदस्य ... हिताहि ... नामन ... निमित्त ... १ एवमविकृतः ... प्रभा ... कर्म
... उक्तः ... मनुष्याणां ... कार्यं ... ... तमनि ... वाचक ...

लोके मन्वन्तरे कृतं ... देवपन्नं ... लेश्वरः विकर्षन् ... नीयमानं पर्यटन्तं ... सप्रमाणिव ५३ ततो
वैमन्त्रः ... वर्णाश्रमनिषेधनाः अगावद्भिविनागतनु भिन्नेश्च ततः स्तुमि ५४ अपर्मन्नैव
लोकान्निवेशं कृपोऽभिः ... लोकोपदस्तु ... निवर्तन्ति ५५ अथापि ... वाक्यं ...
तमिदानानः ... निर्मलो लोके न प्रतिपद्यामहे ... ५८ इति श्रीभगवते एकविंशः मैत्रेय उवाच ॥
एवमाविः कृतात्मा गुणकर्माद्यो ... यमस्तवात्स्व उपासतम वाचहू १ मनुरुवाच ब्र
त्मानृजनस्तु ... नामपदीवषा ... यथा ... विषयो ... लपदान् २ नेत्रा
गायामनसा ... सहस्रात्मा सहस्रपात् ... नितं ... प्रवर्तते ३ ... स्ताम
मात्मा ... ततः ... रतांति ... पादेवः ... सर्वः सर्वदात्मकः ४ नमामवनमः ॥ २१ ॥

रं विश्वं निरतं १ यदीयाकमायोपरितो ... विज्ञापरि ... तस्माद्देवं ... मेव घटित
... सात्मनः ... पाप ... यो ... यात्मनः पपी ... पाल ... वेदस्य व
... पाय ... त्मा ... २ एवं स

ऊतोऽनताप्तानो ब्रह्मत्वा वियोगयोगेन ४५ उग्रोग्रकर्मयोगीयस्यतेनवत्रुमाविघोतमानं ४ तस्य भगवतो माह
तेभापणेमेवचम्प्रत्नमयस्य वेदस्य कलानन्तपंपीपूर्वतस्यप्रवर्तनेन च नातिद्वामं तपसाक्रमंतथाप्यक
रा ४७ प्रांशुप्रमनं उपसंस्रत्य समीपगतामलिनं ददर्शोतिप्र वेदांकियाप्र हितेश्रनेनेस्यहेण महावलतन
ग्रसेस्रतंग्रनिर्निर्क्षं पथा मलिनं दृष्यतेनदूतं ४८ उटजंमपणं शालां प्रागुश्रयः पादसमीपप्रणतं प्राशी
प्रविश्य पतनोर्थवरमादिराजः सद्दामुराः ददर्श मुनिर्मसीनं तस्मिन् कृतकनाम्नाने ४५ वियो
तमानं वपुषा तपस्तु ग्रयुक्ता चिरं नातिद्वामभगवतं स्निग्ध्यायां त्रिलोकनाद ४६ तर्जितो
म्लतकलापीयूषप्रवर्णेन च प्रांशुपमपलाशं तेजटिलं चीरवाससं उपसंस्रत्य मलिनप
थाईणामसंस्कृते ग्रथोदजमृणायां तेनरदेवप्रणतेप्रर्थं सपर्य्यायाप्रत्यकृत्समतेनयात्र
रूपया ४८ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः स्मरन् गवदादेशमित्यादस्नलदणयात्री
रा ४९ नूनं चक्रमणं देवसतां संत्तणायतं वधायचासतामंतदेशाक्ति हिपालिनी ५० यो
रणमास्थायजेतु मणिगणार्पितं विसचत्कोदंडरथेन न्ययनयान् ५२
भिंभिनंत्रम पर्यायास्थायस्मृत्कानतत्कनवारव ४१ नेत्रक्रमणां पर्यटनं हि यस्मात् ५० मनसां
विसृप्रलयतिपद्धति स्यानेतनकार्यावसरे मत्कार्यविमवे ५१ नयदेतिपर्दना मयमर्थः यद्यपिधर्म
रत्नार्थमर्द्दनः पर्यटन नर्तकममपायदृष्याता मनसंभवतितथापि विशेषकार्यं चेदक्ति तत्कथ्यताम्
नैव जय यद्य ममाणिगणाश्चापितायस्मिन् तेरथमारुत्यसयदामुवामेदर्श ननपर्यटसितन्मेन वाभिद्रेन

श्रीः भा तृ टी ३५

धूयानन्तभगवान् प्रीतः २७ आशिषेतस्मनन्तायहृदयमयापत्यर्था दिमंत्रप्रसिद्धः स्वयांगकांत्येवश्रियं भूषणादि शोभां १६ यांविलोकान्यपनन्तु स मोहेनविमूढं मापकलंचेतोयस्य तां प्राज्ञां मंत्रिणां सोभापर्द्दः मातां ९ ललनानानां ललामभूषणभूतां प्रेमेवितोश्रियस्वारं णोयैः तेवहृष्टांद्रष्टृमयायोग्यांऽवप्दः स्नानपादसम्[illegible]विचार[illegible]प्राप्तो २८ भजिष्येत्वोकरिष्ये यावद्यत्यो मतिस्तावद्गार्हस्थ्यं ततः परंसंन्यासः इतिभावः तेयश्रमयः तमेवाहयावत्तआत्मनोसमचतेजोगर्भविम्भ्यात् यद्वाममात्र

कामः सम्भूयासदेवनेस्यात्प्रभाः समाप्ताय वियोमतीतः कएवनेननयांनाद्येतस्यैव कान्यात्तिपत्नीमिवश्रियं १९ याहमर्थयहेकएवदंश्रेणोभांविक्रीडतीकंडकविह्वलाक्षी विस्मायवस्वन्यपतनस्त्वाहिमानाहिलोकस्संमोहविमूढचेताः ७ तांप्रार्थयंतींललनांललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टां वत्सांमनोत्त्वप्रपदः स्वसादेकोनामसमोत्तं वधोमियांतां प्रतीभजेत्छममयेनसाधुया यतेजोविम्भ्यादात्मनोमे प्रतोधर्मान्यपारमहस्य सरवान्नस्य केषोज्ञानंवडमन्मोविहिंसतान् २१ यतोभवद्विश्वमिदंविचित्रं संस्थास्यतेयत्र चावतिष्ठते प्रजापतीनांपतिरेषमह्यं परंप्रमाणं भगवाननन्तः २२ सउग्रधन्वन्नियदेवावभाषेप्रासी

नोदेस्वांततेजोवीर्यविम्भ्यादिति प्रतः परंयदमहंसंन्यासेनतस्मिन्मुख्यानमुक्तेनविस्तारमामात्मा कर्षेणंज्ञानंप्रविहिंसानहिंसारहितान् शमादीनवक्रे यथाभवतिएवमनुष्ठेयान्मम ११ ननुतवपितः प्रजापतेरान्तारत्नेवनसंन्यासेनप्राह प्र इति संस्थास्यतेचलपर्यास्यतिचावतिष्ठेव्यार्थेशात्र व्याख्याकरणानंतरमन्यासप्रवमाहतानाभगवतोऽनन्तस्यर्थः हेउग्रधन्वनन्ललभेसेनमुवितप्रहाम्प्रतेस

उ ७ विदुर

त

तं विज्ञापयितुमेव तद्दर्शनादिकमभिनंदतीं वेत्ति विभिः ७२ अनुग्रहेणानुशासनादिरूपेण वाङ्मात्री
ङ्गासः १ विज्ञापयति सम भवानिति सप्तभिः इहितुमेहेन परिक्लिष्टस्यात्मा यस्य आविर्न विज्ञापिते २ प्रिय
व्रतोन्नानपदेः स्वसैनिक विकाकरणेशोर्कैनिरस्ता ममसतेनेति तत्कस्मात्तवयोग्येतिरर्दितं ९० प्रती।
तत्र संदर्शनादेव क्लिन्नामेम सर्वमेव पापः यत्तत्पंभगवान्स्त्रीमाधर्म्ममाहृविरतिभिः ५ दिष्ट्यामे।
भगवान्दृष्टोऽदेशीयोक्तात्मनो दिष्ट्यापादरजं स्पृष्टं पांसोमेभवतः शिवे ६ दिष्ट्यानयान्
शिरोहं कृतस्याविग्रहात्मस्नान् अणावृतैः न सन्धिर्नैष्टदिशोपातीगिरः ७ भगवानेहहितः।
नरूपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रीहमर्हंसिरीनत्वास्याविनेकृपयाम्रुने ८ प्रियव्रतोन्नानपदेःस्व
५ सेपरहिताम्मम अविक्रतिपतिर्गन्तवपः पीलगुणरिभिः ९ यत्नाद्भवतः पीलमुतह
पवयोगुणान् अच्युतोन्नारदापूर्णावतणासीकृत निश्चया १० नत्वीतीक्वोहंजाग्रेमोम्मु
द्दयोमहतोमया सर्वान्मनागुरर्पते ह्रदये मेषु कर्मसु ११ उपनस्याहिकामस्यप्रतिवादेन।
स गणेते अपिनिम्ह्नसगस्यकामक्षणकिंतुनः १२ यउपनमनाहृमकीनाशममियाचु।
ते स्त्रीपतेनापुःस्त्रीनेमानस्यावत्तयाहृतः १३ अहेत्वाच्छणविद्विवाहार्थमम्युत
श्रावत्तुपकर्त्तणमत्तोप्रतिग्रहास्यामे १४ ऋषिरुवाच वाढमुद्देशःकामोदमय नावन
कर्मीकुरु ११ उपनयस्तनः मामयविपयव्यप्रतिवाद्रःप्रमाण्यातं कीनामोक्षणं अवनपापरा यमा
नेन १३ तस्यपाद्यविग्रत्तवर्ङ्गिमउपकर्वताः प्रतोमयापत्नौ १४ अभ्यमतोवेतिभियोवहून निश्चयनाके

श्री॰ भा॰ स्क॰ ३

यत्रैतिष्ठन्पतन्तिस्म रोमाणि यज्ञवराहस्य धुन्वतः स्थानं लब्ध्वेति ॥ प्रसंगात्तल्लब्धवान्त्वविमर्शः यतो लब्धवान्नतं यज्ञपुरुष मिति बर्हिष्मतीं बर्हिषि भूमिप्रदेशे तत्राभिनिस्थानं स्वप्रभृतिभिस्तत्र भवति प्रसन्नमात्मस्थानं बर्हिष्मतीनाम पुरी सम्मा वसन्नृदेवर्षिमनुः विनिर्विश्य तत्र भवने प्रविष्टः सन्भोगान्बुभुजे। सन्ततं यथा वंशोभाग्यमार्दीनाम विरो धेन संगीयमानसत्कीर्तिः सुरगायकैः सस्त्रीभिः प्रत्यूषेषु अनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथा भोगानबुभुजे इति

कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवं ३॰ बर्हि
ष्मतीनाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं ३१ सभार्यः
सप्रजः कामान्बुभुजेन्याविरोधतः संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ३२
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः निर्मापयन्योगमायासु मुनिः स्वायंभुवो मनुः ३३ यदा भ्रं
शयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परं अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वान्तरयापनाः शृण्वतो
ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ३४ स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिं वासुदेव
प्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ३५ रामाय नमः

हर्षं विषादं वा मातुर्विषयासक्त्यैव तां मद्दार्याहमानयामानो नं बन्धाय ... गृहमाश्रिताः योग मायास्वेदिति ... भोगावनाय स्थितः भ्रंशयितुं हर्षं रविभ्रंशयितुं भ्रमविनुद्धतः यातायामा पापपदार्थानेन इन्द्रतार्थं भवति अतो न हरिज्ञानं स्वयं यातयामस्तु ध्यानेन यातैर्मा भगवत्सारं स्वान्तरं स्वा न्तरं वैमन्वन्तरं प्राप्तं तिमधर्मातियापनाः कालावधयाः कुर्वतः स्ववाक्येन पतिबंधनः परिभूतगति

७९

८०

समनुः अनुअवेतांउहितः महिष्यास्वयमवसितं निश्चयं ज्ञात्वा पार्वतीं विवाहकाले देयान्मेषाः पूष
णानितवासांसि वपरिकुहान्मेहोपकारणानि २१ पत्नीप्रदत्तां सर्हनायमरशाथगतानव्याविनाय
स्यश्चोत्क्षेनोन्मथितः स्वभितस्याशयोयस्मात्स्याविहस्तोइेश्वरहेवत्मेतिव्रवन्नहंपिवार्षः शिवा
: केशानाभिचन्न अविकलहितायाउभयोः सुयोधयोः शोभनतरयोः अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्त्तीन
सोनुज्ञातायवसितं महिष्याउहितः स्फुटं तस्मै गुणागुणाज्ञायदद्दौन्नत्वां प्रदर्शितः २१ प्र
तद्रूणामस्तुराज्ञी पार्वतीं नमस्यथनान् दंपतेः पर्यदात्सीनाभूषणावासः परिहुसान् २२
प्रत्नोउहितां तिस्याः समर्हनायगातव्ययः उपगूहयचवाडुभ्यामोत्कोमान्मथिनाशयः २३
यश्चाङ्कुवंतहिरहमेवन्याध्यकलामङ्ः आशिवनेवत्नेति नेचोद्दैउहितशिवाः २४
श्रामञ्चतसुनिवाभिनन्दानःमहान्नगाः प्रतस्थेश्चमास्थायसभार्यःस्वपुरंन्नपः २५ उ
मयोः अधोकुल्यायाःमरसत्याःसुयोधयोः अधीतांगणशातानांपश्यन्नाश्रमत पदः
२६ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्त्तोत्सजापतिं गीतवर्त्तलितादिभिःमञ्जरीपुःप्रहर्षिताः
वर्हिष्मतीनामपुरीसर्वतःपत्तमन्विताः न्यपतत्पत्रोमातियत्तस्याणविधुन्वतः २८
कुशाःकाशाःतपयामस्यायत्सुरंयितवर्त्तेतः अग्रयोयैःपराभाव्ययत्रप्राप्यत्तमीजिरे
देशान्तशान्तःप्रजापतेस्वयम्भुवःकोप्रोब्रह्मावर्त्तःस्यापेतायामास्पत्रवर्हिष्मतीनामपुरीतिमाविकु
त्र्यत्रयप्रभुत्यनाहस्येतमाणिन्यपतत्पत्रचेतिसर्वत्रसंवध्यते वर्हिष्मतीनामस्विहनेत्रुवनुप्रहमाहे
शस्यश्रेरस्मात्रम्भाकुशाःकाशास्तम्भतपयश्च निर्मस्यातेवर्त्तोवर्त्तनेयत्राप्यत्रप्राप्यतस्तादीनुपण

कु॰ टी॰ स॰ ६

२५ पत्र ५४

ति

श्री. तपःप्रसमाधिस्मृतिविद्या चउपासनं तासु पः आत्मयोगः विवेकाख्यस्तेन विजिताः प्राप्ताः भगवत्प्रसादाः दिव्या
भा. भोगाः तानेव ते मदनुसेवनया पतिशुश्रूषयावरुद्धान् प्राप्तान् दिव्यां दृष्टिं वितरामि पश्य अहं दृष्टुं न क्षमासि ७ अन्ये पुन
टी. ८ र्भोगाः किं न किमपि इत्यर्थः कालरूपस्य उरुक्रमस्य भगवतः भ्रुव उद्विजृम्भः वक्रीभावः तेन वि

५

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः तानेव ते मदनुसेवनया
वरुद्धान्दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ७ अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः
किमुरुक्रमस्य सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८
४० एवं ब्रुवाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयवि
ह्वलया गिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ९ रामायनमः

भ्रंशिता नष्टा अर्थरचना येषां ते निजधर्म एव दोहा येषां तान् दुरधिगान् दुःप्रापान् नृपा
यमिति वपा विक्रियास्ताभिः इति विक्रियाभिः ८ अखिलायोगमाया विद्यास्तासु विचक्षणं ता
लब्धिया स्ति पुरुषं ब्रुवाणं पतिमवेक्ष्य गताधिर्निश्चिन्ता नाना संप्रश्रयो विनयः प्रणयः विह्वला गद्गदा तया गिरा ते
ईषद्व्रीडया सस्मितया योवलोकस्तेन विलसद्धसितमाननं यस्याः सा आह जगाद ९ प्रणयः
८

३टि दिव्यास्तेन विदिताः मानुषाः शास्त्रप्रभवाः भौतिकाः प्रीतोस्म्यादिप्रभवाः वैयासके विदुर ३७ तस्यैतानाति प्रायमाह
१८० रणां साधारणान् ३८ तस्यापत्यमं देवहूतिः तस्या उदयं प्रभावं ३९ इति तृतीये द्वाविंशः त्रयोविंशे तपोयोग २२
निर्मिते सर्वसंपदि विमाने कामगे विज्ञानयो रतिरुदीर्यते प्रस्थिते गमने कृतेसति १ दंभकपटं अघं निषिद्धा

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयं ३७ यः पृष्टो मु ३
निभिः प्राह धर्मान्नानाविधाञ्छुभान् नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ३८ एतत्त आदिरा
२२ जस्य मनोश्चरितमद्भुतं वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ३९ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ
तीयस्कंधे द्वाविंशः २२ मैत्रेय उवाच पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिंगितकोविदा नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या
३ भवानीव भवं प्रभुं १ विश्रंभेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च
भो २ विसृज्य कामं दंभं च द्वेषं लोभमघं मदं अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ३ स वै दे
वर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रतां दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ४ कालेन भूयसा क्षा
मां कर्शितां व्रतचर्यया प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्य तव मानवि मानदा
याः शुश्रूषया परया च भक्त्या यो देहिनामयमतीव सुहृत्स देहो नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ६

चरणं तेजीयांसं अतितेजस्विनं ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपि गुरुतरात् दैवमपि स्वमायाकर्तुं समर्थादित्यर्थः ४
भूयसा कर्शितां अतिभूयसा कालेन अतिक्षामामित्यर्थः ५ सुहृत्प्रियः मदर्थे क्षपितुं नावेक्षितः तथापि नस पु व
ष्टेन मायायास्त्वं अत्यंतं क्षपितं इत्यर्थः ६ राधायै नमः

श्रीभा
न° ६२

त्नः उपस्करणं पात्रोपकरः पट्टिका अस्त्यविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाः पताकाविचित्रमाल्याभिः १४ विचित्राणि माल्यानि
पुष्पाणि यासु मञ्जु यथा भवत्येवं शिंजतः षड्घ्रयो यासु ताभिः स्रग्भिः १५ उपर्युपरि विरचितगृहेषु कशिपुभिः
कांतं कमनीयं [illegible]हादिभिः [illegible] कांतं १६ द्वाः द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहली उदुंबरस्तया भातं शोभितं वज्र
खचितकपाटेषु [illegible] इन्द्रनील मयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १८ चत्वरं अंगनं तद्वर्णपद्मरागाग्र्यालैः यद्वाच
दिव्योपस्करणोपेतं सर्वकालसुखावहं पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृते १४ स्रग्भिर्वि-
चित्रमाल्याभिर्मञ्जुशिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजिते १५ उपर्युपरि
विन्यस्तनिलयेषु [illegible] पृथक् क्लिप्तैः कशिपुभिः कांतं पर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्र तत्र विनि-
क्षिप्तनानाशिल्पोपशोभिते महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः १७ द्वाःसु विद्रुमदेहल्याभा-
तं वज्रकपाटवत् शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितं १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु नि-
र्मितैः जुष्टं विचित्रवैतानैः महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र विकूजिते कृत्रि-
मान्मन्यमानैः स्वान् अधिरुह्याधिरुह्य च २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राशनाजिरैः यथो-
पजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ इहक्रूरहंतं तत्पश्यंती नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूताशया
त्वक्षदिव्यकैः पद्मरागाग्र्यैर्विचित्रैर्वैतानैः वितानसमोहैः १९ कृतिमान् अपि हंसादीन् स्वजातीयान् मन्यमानैः
चतत्राधिरुह्याधिरुह्य निकूजितं विहारस्थानं क्रीडाप्रवेशः विश्रामः शयनगृहं संवेशनं उपभोगस्थानं
प्राशनं गृहं हृदि हिः अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथासुखं तेषु आत्मनः स्वस्य मायाविनापि विस्मयज-
नकमिव नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वात् परिचारिकाभावाच्च २२ राम ॥ राम ॥ राम ॥

६२

वतेति हर्षे हे द्विजवृष हे द्विजश्रेष्ठ हे भर्तः त्वयि एतत्सर्वं राद्धं सिद्धमेव तदहमवैमि जानामि किं तु यस्त्वया समयो ऽभिहि
तः सतां वत्स भूयात् सकृदिति गर्भसंभवपर्यन्त इत्यर्थः कस्माद्गरीयसि श्रेष्ठे हे भर्तः विद्यमाने स्त्रीणां प्रसवो गु
णः महांल्लाभः समासमयात्वे गरीयसि पत्यौ सति सतीनां यतो गुणः प्रसवः गुणविस्तारो भवतीत्यन्तः यत्रो।
सत्या समगुणविस्तारे जाते पश्चात्तनुडं कं सर्वं भवतीति भावः ८ अंगसंगार्थं तत्प्रथमं मिति कर्तव्यतां सेय
दर्पयन्नाह तत्रेति तत्र अंगसंगे इति कृत्यं साधनं यथोपदेशं कामशास्त्रानुसारेण उपशिक्ष संपाद्य जनीहि उपकल्पय।

देवहूतिरुवाच राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः यस्तेभ्यधा
यि समयः सकृदंगसंगो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां ८ तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदे
शं येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं
विचक्ष्व ९ मैत्रेय उवाच प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्ये
वाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तंभैरुपस्कृ
तं १३

षः येन साधनेन अभ्यंगमार्जनपानादिना तीव्ररंतुमिच्छया कर्शितो दीनः एष मम आत्मा देहः सिद्ध्येत् तथा तिसम
र्थो भवेत् कथंभूतायाः ते तवैव हेतुतः कृतो मनोभवेन धर्षितायाः तत्तनयोग्यरूपं भवनं विचक्ष्व वितनुष्व।
विचारयेति यावत् ९ तर्हि तत्क्षणमेव स्यावीवीकान्तस्याविर्भावयां बभूव ११ तदेव विशिनष्टि सर्वकामदुघ
मिति सर्वाभिः सर्वश्रस्त्वादिभिः समन्वितं सर्वर्द्धीनां सर्वसंपदां उपचयः उदर्कः उत्तरोत्तरं वृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृ

श्री० भा० ग० त० नी० ८२

स्नातं निरस्तं निष्कग्रीवं तथा रुचकेनामंगलद्रव्येण कंकणादिना ... कंविषयकायो ... मंगलद्रव्यमीवाभरणं
तयोरिति ३१ सुदता सुभ्रुवा चक्षुषेति ... एतैर्विशेषणैर्भार्यया ... कचैश्च ... नवदर्शनाम्
... इति ... ३३ तत्र दृष्ट्वा पत्युः पतिं स्मरणादाय
... ३४ ... दृष्ट्वा तावत्तस्य योगगतिं योगप्रभावं दृष्ट्वा संशयं किमिदमिति

श्रोण्योरध्यस्तया कांच्या कांचन्या बहुरत्नया। हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितं ३२ सुदता सु-
भ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापांगेन चक्षुषा। पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखं ३३ यदा सस्मार ऋषभम्
ऋषीणां दयितं पतिं तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ३४ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ३५ स तां कृतमलस्नानां विभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनो बि-
भ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीं ३६ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससं जातभावो विमानं तदारोह-
यदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राज उत्कचकु-
मुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ३८ ॥ ग्रग्र

विस्मयं ३५ स तु निर्विण्णां तथा ... रूपं तदेव च पुनर्बिभ्रती संवीतौ प्रावृतौ ... स्तनौ ... रुचिरौ स्तनौ यस्यास्तां
रूपविशेषणं ३६ शोभने वाससी यस्याः जातो भावः प्रेम यस्य हे अमित्रहन् जितकाम ३७ तस्मिन् विमाने मुनिः
बभ्राज अलुप्तो महिमा यस्य अनुरक्तः प्रियया उपचीर्णं शुश्रूषितं वपुर्यस्य विकसितकुमुदगणवान् अपीच्यः सुंदरः तारा-
भिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः विमानं ताराः ता स्त्रियः कुमुदानीव तासां नेत्राणीति ३८

त

तत्र

अस्मिन्ह्रदे विंदुसरसि अतिरम्ये अपि पिबेद्धः कृत्स्नेन विस्मृताकृतं आनंदविंदु निपातेन यापकं शापकं २३
समादाय आहत्य राजेन्द्र तिलं २४ शावलोकिनो तत्र नो अस्मिन्नन्तर सरस्वत्याः शिवा निजलानि
आरोपितेषु स्मिन्विधि वा जलता छायाजलं ववा यस्मिन् इति वा २५ स्नानं निमग्ना सती विस्मयं ददर्श
शंतमा सोऽन्तः सरसी निर्दग्धाः २६ उत्पलगंधयः स्त्रियः प्रोक्तः नवकर्मकर्तोः पतिव्रतिकाश्चये

स

निमज्ज्य अस्मिन् ह्रदे भीविमान सिद्ध माकं इदं कृत्स्नं कलितेर्यिमा शिवं यापकं नृणां २३
स्नातं ज्ञः समादाय वचः उज्ज्वलये नृणां सर्वं जविधूतो वा हो वेणी स्नाता च मूर्द्धजान् २४
आगाव मलं पंकेन संकुलं शवलमन्ने अविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयं २५
स्नातः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगंधयः
२६ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्त्वं प्रशाधि नः करवा
म किं २७ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीं दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदः
२८ भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवं २९
अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरं विरजकृतस्वस्त्ययनैः कन्याभिर्बहुमानितं

२

ला

सस्नातां ... यथोति २० तत्र स्नानेन स्नानयोगितैलादिनाः २८ परार्ध्यानि उत्कृष्टानि वरीयांसि
नत्वमकाणितासिनं तिवपानं पेयं अमृतं तस्मादमहसं मादकं २९ आदर्शे स्वमात्मानं ददर्शेति शे
षः आत्मानं विशिनष्टि च नामिः कृतं स्वस्त्ययनं मंगलं यस्य मुक्तमात्मशरीरं समानाधिकरणं पतत्
त्रुः विरजनित्यस्वरूपं च स्नानं उद्वर्त्तनादि स्नानमन्यायेन सहितं तत्तनेवाह विकुं परकं चीवायां

दृष्ट्वा

श्री भा० त० ८४

आत्मनात्मदेहसंबन्धेनात्मनि प्रीत्या भावयन् तथा रतिसंपदमयेदिति नोधा नवधा सर्वसंकल्पविदि
ति तस्याश्च हृद्गतसंकल्पज्ञानान्नवधा विभुस्तथा कन्यासमर्थश्च आत्मविदिति चात्मस्वानन्दसक्तत्वात्स
स्त्रियो जाता इति भावाङ्गमानपुण्मायिकेष्वङ्गेष्वपि वन्ध्याद्येकोप्याङ्गमिति स्मृतेः ४७ अतः अनन्तरमेव सद्यः ए
कस्मिन्नेव काले नितां सुपितस्याः सर्वाङ्गसमानैर्यामा ४८ प्रव्रजिष्यन्तं तथा लक्ष्य पतिं स्मयमाना बहिः अन्तस्तु
विक्लवेन व्याकुलेन विदूयता घनतप्यमानेन हृदयेन उवाचेत्यन्वयः ४९ नखा एव मणयः तैः श्रीः शो

तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित् नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अ
तः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः ४८
पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ४९ लिखं
त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ५० सर्वं
तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहि
तृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनं ५२ एतावता
लं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ५३

भा यस्य तेन पदाङ्गुष्ठेन लिखन्तीति तिरश्चीनं चिन्तालक्षणं ५० उपोवाह संपादितवान् अभयमिति भाविवि
योगदुःखात् संसारभयाद्धृतं तद्दीयतामित्यर्थः नन्विदं वनिवेदयातिरत आह दुहितृभिः स्वयमेवात्मनः समा
योग्याः पतयो विमृग्या इति इन्द्राशामेतासां समयस्तु गतीकृत्य इह कश्चिदिति विशोकाय ज्ञानोपदेशाय
तीभिः अनुगमनानुकरणानन्तरं विरक्ता तेन त्वद्वस्थानेन अलं विरक्तः कश्चित् स्यादित्यर्थः ५२
विषयान्भुञ्जानं किमलमिति विमृश्येति चेत्तत्राह एतावतालमर्थ्य पूर्णमनेन परित्यक्तः परमात्मा येन

तेन विमानेन सुष्टलोकपालानां विहारो परिभ्रमन् कैलासे मेरौ नन्दने श्रीक्षीरोदधौ भुवनं ततः स्वसंलोपोमार-
तः शीतसुगंधमंदानिलः तेन सोभगांश्चोद्देश्यं पार्थ सिद्धैर्गंतत्ततः स्वर्गयुविर्मितात्ताः पानेनावः स-
नोयाम्रतासुरमे ललनावरूथीसौरतसमुद्भवान् ४४ तेन भक्ताः शिवदेवाग्रानेष्टमानमेघसंघसितः प्रीतः सन् ४६

२ तेनाष्टलोकपविहारक्कैलासानलेंद्रद्रोणीभुवनं गमस्तसात्तनसोभगात्सिद्धैर्गतो यथुनिपातशिवस्
नाम्नो मेलितेऽयनस्वर्ग्ललनावरूथी ४७ तेन भक्तेन सु तेनेनंदनेषु ब्रह्मकं मानसे वरयानस्मेरा
स्यारतः ४८ शान्तिस्तत्ताविमानेन कामगेनमहीयसा तैमानिकानयथातवंशलोकाननुयाति।
तः ४९ किं उत्तरदनं तं तेषां श्रुत्साङ्गतम्नमेतत्सं येनाश्रितस्तीर्थपरश्चाणोव्यमनात्ययः ५२
प्रेतपिताभृवेमोलेपनेपारल्लमस्पृश्या वर्ज्यापूर्पेमहायोगी स्नात्वाप्रमादवर्तत ५३ विभक्ता
नवधात्मानमात्रीतीक्ष्णोत्सुका गमोनिरपुपेरमेयर्पेस्तात्प्रभुर्हर्षवत् ५४ तस्मिन्विमानरत्ने
स्थापयांसुः कैलकरीश्विता नयाद्यमनंतकालं यमपीयेनसंगता ५५ एवं योगान्नभावेनदपमार
ममायुषो मनैवातीङ्गः स्वादः कामल्लालमसोर्मनाक ५६ श्रीरामकृष्ण॥

[illegible]नेरत्नपतिक्रम्यपीयतः ५१ ब्रह्मा मनेन सा श्रीमान् गोलोकं प्रसन्नं समागमत्याययोः प्रस्यात् ५२ प्रेतपिता दर्शयिता
गोलमेरके [illegible] ५२ विभज्यनवधात्मा
वधमेदेव ... १४५५ पारदं ... ५८

पा११

श्री
भा०
तृ०
७४

गृहपतिः स्वयमेव इति ये बहुतिथे काले इति श्रोतं ६ घनाघनाः मेघाः गायन्ति स्म नृत्यन्ति स्म ७ अ-
मनांसि सुमनाः ८ परिश्रितं वेष्टितं ९ आगत्य किं कृतवान् तदाह भगवन्तमिति द्वाभ्यां तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन् तत्
सांख्यं तस्य विज्ञप्त्यै विशेषेण ज्ञापनाय प्रभावं ज्ञात्वा विद्वान् ब्रह्मा सभाजयन् स्तुवन् हितं सत्त्वं ज्ञात्वा १० तस्य चिकीर्षितं स-
भाजयन् सम्यक् प्रहृष्यमाणैः असुभिः इन्द्रियैः कृतः प्रेरितः कर्दमं चेदमभ्यधात् इति द्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिं च ११

मैत्रेय उवाच देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यां ब-
हुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ६ अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्रा-
णि घनाघनाः गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः प्रसे-
दुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ८ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितं स्वयम्भूः साकमृषिभि-
र्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वा-
नजः स्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ११
ब्रह्मोवाच त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् १२
एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः १३ इमा दुहितरः स-
त्यस्तव वत्स सुमध्यमाः सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथा

तत्त्वये ति पंचभिः कर्दमं प्रत्याह अपचितिः पूजा यतो निर्व्यलीकतः यस्मात् निष्कपटं सम्यक् गृहीतवान् १२ बाढम-
स्त्वेवेति यत् एतावत्येव १३ अनेकधा प्रभावैर्बृंहयिष्यन्ति वर्द्धयिष्यन्ति १४ ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्या-
दिभ्यः १५

१२

८५

विजाय स्वहृतमनः शोचंत्याह इंद्रियार्थेष्विति विविक्तमतिभिः मेमयापापं भावनं तत्त्वविदिति ५४ प्रासंगः कथमभवायालं न
जात्वसंग इति ग्रथियाः सूक्ताः नेव ५५ सुभावतः प्रवृत्तस्य सुकर्मधर्माय न वक्तुं स्वतेधर्मामिमुखेन भवेत् न त्रापि निष्काम
१३ मधर्मः स्वात्मायन कल्पते न तु हरि पायनतीर्थपदस्तत्र प्रेरः सेवार्थं न धर्म्मं स्वसादितस्थः ५६ न मम्मुक्षेय मोक्षमिच्छामि
नवतास्मि ५७ इति त्रयोविंशः ॥ ततविज्ञानतो जन्मकपिलस्याहततो मतः प्रब्रज्योतमनस्ताप्य त्रयोदश
इंद्रियार्थेषु सक्तेनात्मा प्रसंगात्वयि मे कृतः अजानंत्या परं भावं तथाप्यस्त्वभयाय मे ५४ संगो यः संसृते
हेतुरसत्सु विहितोधिया स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ॥५५॥ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागा
य कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं
यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ५७ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे कपिलोपाख्याने त्रयोविं
२२ शतितमोऽध्यायः ॥ निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनीमाह शुक्ला
भिव्याहृतं स्मरन् १ ऋषिरुवाच मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिंदिते भगवांस्तेऽक्षरो गर्भ
मदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज
३ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ४ राम

यद्विमोक्तव्यं शालिनीं श्लाघ्यां शुक्लेनाभिव्याहृतं तेनस्वाहं स्वांशकलयेत्यादि १ इत्येवमाविदः खेदं मा
कार्षीः आत्मानं प्रतिस्वहं भाग्यहीनेति प्रत्यनिंदिते २ दमेन इंद्रियसंयमेन नियमेन स्वधर्मेण तपासि
द्रविणदानानि चैतैः ३ हृदयग्रंथिं वितन्वन्मामकं यशः कारलत्वाणवं यके त्वाति दर्यः पुत्रः सन् ब्रह्मभावय
तिउपादेशात्मादि तथा ४ राम राम राम राम राम

श्री भा. तृ. टी. २४

85

स्वकर्मि [illegible] विविक्तो देशे इति २६ पापच्यमानानां पच्यमानानां निरयेऽस्माकं [illegible] स्वीयैः सं
गैः [illegible] २७ ततः सर्वदेवता [illegible] श्लाघ्यमित्याह द्रष्टुमिति बहुजन्मविपक्वेन सम्यक्समाहितेन समाधिना
[illegible] समाधिना एकाग्रेण तेन शून्यागारेषु विविक्तस्थानेषु यत्पदं द्रष्टुं यतंते यतयः २८ हेलनं मदवज्ञां अगण
[illegible] इति संवत्सरेण हेलनं यः स्वानां भक्तानां पक्षपोषकः स आसीत् इति शेषः २९ ऋतं सत्यं यद्वा
वाक्यमेव ऋतं [illegible] भक्तानां मानवर्धनः अत एव ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यं विकीर्षुस्त्वं ३०

सुतावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं । विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६ अहो पापच्यमानानां
निरये स्वैरमंगलैः कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंति ह देवताः २७ बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना
द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदं २८ स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वा
नां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्द्धनः ३०
तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव यानि यानि च रोचंते स्वजनानामरूपिणः ३१ त्वां सूरिभिस्त
त्त्वबुभुत्सयाद्धा सदाभिवादार्हणपादपीठं ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ३२ परं प्र
धानं पुरुषं महांतं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ३३

यानि तवालौकिकानि तव शुद्धसत्त्वादिरूपाणि तान्येव तेऽभिरूपाणि योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचंते ते स्वरूपाणि
नामपि ते रोचंत इत्यर्थः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हणं पादपीठं यस्य ऐश्वर्यादिभिः पूर्तं पूर्णं
ऐश्वर्यादिकं विशेषयति एवमादृणपरमेष्ठ्यांतं महदेव स्वकर्तुः स्वाधीनाः प्राकृत्यो यस्य तापवादं प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरु
षं तदधिष्ठातारं महांतं महत्तत्त्वरूपं कालं तत्क्षोभकं त्रिवृतं त्रिवृदहंकाररूपं लोकात्मकं तन्मात्रात्मकं वा तदेवं
मायया ब्रह्मादिरूपतामुक्त्वा विकृतस्य निःप्रपंचतामाह आत्मानुभूत्या चिद्रूपया अनुगतः प्रपंचो यस्य तं कविं

२९ सर्वसंख्याताविमलवस्यातिद्धिनिर्गतः ३१

पुत्रस्तस्यालादरीश्वरइत्याहद्वेसत्त्विति शेवधिं निधिं सर्वोभीष्टप्रदं १६ देवहूतिं प्रत्याह विधिः ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमप
रोक्षं तेनयद्वायोगउपायस्तेन कर्मणां जटा मूला निवासना उद्धरन् उन्मूलयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्ते पदाम्बुजे यस्य १७ हे मान
वि अविद्यासहरूपानाने संशयाः मिथ्याज्ञानानि तन्मयं तं च हृदयग्रन्थिं १८ सुसम्मतः सुष्ठुनितः सन्तानामाख्याति १९ कु

वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेन क
र्मणामुद्धरन् जटाः हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः १७ एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः
अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति ॥ १८ ॥ अयं सिद्धगणाधीशः साङ्ख्याचार्यैः सुसम्मतः लोके क
पिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्द्धनः १९ मैत्रेयः तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः हंसो हंसेन या
नेन त्रिधामपरमं ययौ २० गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृ
जां ततः २१ मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं २२ पु
लहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीं ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीं २३ अथर्वणेऽददा
च्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्त ऋषयः
क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तं प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलं २५
श्रीरामचन्द्राय नमः राम राम

मारैः सहेति सनकादिः सहनारदः नारदसहितश्च मरीच्यादीन् विवाहार्थं संस्थापयित्वेति केचित् पंचभिः सहितो हंसो
हंसेन यानेन त्रिधामपरमं त्रीयं धामस्वर्गः नलमसावकाशं सत्यलोकं २० शतधृतौ ब्रह्मणि २१ युक्तां योग्यां श्रयवकृत
मुद्वाहं २३ वितन्यते सम्पद्यते क्रियते सालयपिता श्रीदेवलालालितवांश्चैः समलालयत् मैतोपितवान् २४ निमन्त्र्य
पृष्ट्वानंदितं मंथामाः स्तः २५ राम

श्री० भा० टी० स्कं० ३ अ० २४

समुदितः सम्यगुक्तः प्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनां व्रतं मौनमहिंसालक्षणं ४२ सदसतः परं यत्तद्ब्रह्मणि गुणा
वभासके गुणातीते एकभक्त्यानुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ प्रत्यग्देहादिष्वहंकारादिरहितः प्रशान्तवृत्ति
दृक् [illegible] कृतात्ममहःमदा[illegible]कः [illegible] प्रशान्तविक्षेपराहित्याद्धी
धीरः ४४ [illegible] प्रत्यगात्मनि ...ृश्यमः स्वरूपदर्शी भिमाहवासुदेवे इति विभिः प्रतीचोजीवस्यात्मनि

मैत्रेय उवाच एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ४१ व्रतं स आ
स्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः निःसंगो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२ मनो ब्रह्मणि युंजानो
यत्तत्सदसतः परं गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः सम
दृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा
मुक्तबंधनः ४५ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितं अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ४६
इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ४७ इति तृतीये चतुर्विंशतितमो
ऽध्यायः २४॥

लब्धात्मा विनिर्भयेन यत्नात्मतत्त्वं येन मुक्तानं बंधनम् ४५ लब्धात्माता मे वा हृत्स्थात्मानमिति ४८ तदेवं तेन भागवती गतिः
संप्राप्ता तातो ऽपवं तानानि प्राप्त इति इति तृतीये चतुर्विंशः २४॥

संन्यासानुसंधार्यते अस्माभिरुद्धेयत्किंचिद्भिरुक्तामीमर्थः तथा पुत्ररूपेण वर्णानि निरुत्तानि ज्ञानानि
देवादिरूपाणि यस्य सः आत्मका मस्माद्रूप परिव्रजतां संन्यासिनां पदवी मार्गमाश्रितः मतल्लांपुजने विचरिष्यामि २४
अहं तावत्स्थानीयदेशायेतत रूह वतोणीः अतत्तवरूहेवमतोपिमुक्ति मुलभे वयघवपर्यंगतत्व मेवतायरूः तथा
पिमामेवावंसतनगच्छेत्याशयेनाहमयंतिघाद्रिः सत्यलौकिके वैदिके [illegible] चक्रमेत्योक्रमस्य प्रामाण्यमभिदर्यति
यघस्मांनुभ्यतवपत्रोभविष्यांस्तवोचेंअथअतयवेत्र तयथाभवतितथा मयाअज्ञनिज्ञनसमीकृतं २५ उरा
२ अस्मांघाभिरुद्धेघयतिं प्रजानां तयावतीर्णांनुताम्रकामः परिव्रजतिं दवीमास्थितोहंच ध्यतोह
दिंजनविशोकः २६ श्रीभगवानुवाच। मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके अयान
तिमयातस्यपदवोचम्यतंमुने २७ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंर्धनायततत
नांसंमतायात्मदर्शने २८ एष आत्मपथोव्यक्तोनष्टः कालेनभूयसा तंप्रवर्तयितुंदेहमिम
विद्धि मयाभृतं २९ गच्छकाम मया पृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा जितासुद्गर्यम्यमत्ततात्य
सोभज ३० मायामात्मानवयज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं आत्मन्येवात्मनावीक्ष्य विशोकोभयमच्छति
मत्रैआध्यात्मिकोविद्यां याम नीसर्वकर्मणो विततिष्येयघाचासौभयवानतिष्यति ४
प्राय्यालिंगानुवृत्त [illegible] तदृगने संगतायतत्वानांप्रमस्य नायविद्वीमस्यस्यानुषंगः २९ नत्वयमात्
ज्ञानमार्गी [illegible] वृत्ते दानास्मएवं वस्तुवर्णनीयः तथाह एषयाति अव्यक्तः सूक्ष्मः ३० कांमयेच्छे आप्ष्टः
प्रजनतः [illegible] नगत्ममाएछ्वानम्यात्वयात्म या [illegible] तमाएछरस्यच्छः अयिसंन्यस्तेन समर्पितेनक
र्मणा [illegible] विधयाम्यसंतीवविधयात्मतमज्ञत इति तत्त्सामोयममपनमानान [illegible] कलिन [illegible]
[illegible] मोर्तमाप्स्यसि ३१ मामेदेवहृतो शामनीउन्मूलनीभयंतरिष्यति [illegible] वकारार्थः

श्रीभा असतामिंद्रियाणां तर्षैरिथाभिलाषान्निर्विंना श्रांतास्मि येन संभाव्यमानेन पूर्यमाणेन संसेव्यमानेन ७
त.९८ पारंगमयतीति पारगं सत्त्वमेव सच्चक्षुः तच्चजन्मनामंते लब्धं त्वदनुग्रहात् जन्मनामंतेऽभाग्ये सति ८ तत्र प्रपत्तिहेतु
माह यस्तु भगवान् वस्तुरूपेणादितः सूर्यो यथा ९ अपाकृष्टमपनेतुं कोऽसौ संमोहस्तमाह हे देव्यस्मिन्दे
देवहूत्युवाच हे देहादावहंकारो योऽवग्रहः ममेत्यवग्रहः आग्रहः द्वितीय इति अहंकारकार्यत्वादिग्रहणार्थः १०

निर्विंना नितरां भूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो ७ तस्य त्वं तमसो
धस्य दुःपारस्याद्य पारगं सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ य आद्यो भगवान् पुंसामी
श्वरो वै भवान्किल लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वम
र्हसि योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः
कुठारं जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ११ मैत्रेय उ॰ इति स्वमातुर्निर
वद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्द्धनं धियाभिनंद्यात्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिता
ननः १२ श्रीभगवानुवाच योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे अत्यंतोपरतिर्यत्र दुः
खस्य च सुखस्य च १३ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वां
गनैपुणं १४ चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५

प्रकृतेः पुरुषस्य च जिज्ञासया तानामहं शरणं गतास्मीति नमामीत्यन्वयः कुठारं छेत्तारं ११ अपवर्गवर्द्धनं मोक्षप्र
वृत्तिजनकं ईषत्स्मितेन शोभितमाननं यस्य १२ आध्यात्मिकः आत्मनिष्ठः यत्र यस्मिन् १३ १४ तत्र सर्वांगनैपु
ण्यं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति अस्य आत्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे सह ९८

६

प्र
व

पंचविंशे जनन्यात्मपृष्टो बंधमोक्षणमार्गं दानाद्रूपं भक्तिलक्षणं कपिलः सतां १ कपिलेनापि तामातृशुश्रूषाभावनियं
विना योगमार्गिकामंत्रणागृहस्थह्लादमतेधुना उक्तानुवादपूर्वकं कापिलं योगं इच्छति कपिल इति त्रिभिः तत्वानां सं
ख्याता गणकः सांख्यवर्तक इत्यर्थः अजतएव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मनस्तत्त्वज्ञा [illegible] पनाय १ पुंसां मध्ये वर्ष्मणः
वृद्धस्य उन्नतस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये वरिम्णः वरस्य भावो वरिमा अभविनः प्रधानोपनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः य
द्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौ कीर्तौ असवः इंद्रियाणि भूरि अलं न तृप्यंति श्रुतेन श्रवणेन दीप्यति द्योतते इति तथा

शौनक उवाच कपिलस्तत्वसंख्याता भगवानात्ममायया जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृ
णां १ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मेऽसवः २ यद्यद्वि
धत्ते भगवान् स्वच्छंदात्मात्ममायया तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूत उवाच द्वैपा
यनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ४ मैत्रेय उवाच पित
रि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः किल ५ तमासीनमक
र्माणं तत्वमार्गाग्रदर्शनं स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ६ ॥

स्वच्छंदात्मा भक्तेच्छया प्रतैर्दैवोपेन न स्वाणि मे असवः इति संबंधः ३ स्वानीक्षिकेन इच्छ पाश्रामा रेहीयस्य
संपाचना [illegible] यत्नानि नानि कर्माणि कीर्तनानि अनुकीर्तय ३ यथा नंमा प्रबोदयसि एवं चोदितः सन्नुत्त
वानन्प्रश्नान्नमारण्यान्वीक्षिक्यां आत्मविद्यायां ४ बिंदुसरो बिंदुसरसि ५ तत्वमार्गस्याग्रमंतं दर्शयतीति त
त्वदर्शनं वितेन गर्भं प्रविशेइत्यादि धातुर्वचः ६

ए प्र

श्री· भा· ह· तृ· ८५

तत्तत्किं मत्तः प्राप्नोति मम मायया नायाति ... हारिलीलास्यास्वन्तविन मायया भक्तिल्लयोऐंद्रियात् दृष्टश्रुतात् मानविराः
गः स्वत्र दृष्टश्रुतैरैहिकामुष्मिकान्नतत्तोपत्र ... युक्तः सन् चित्तस्य ग्रहणे प्रयतति ... ऋजुभिः भक्तिप्रधानैर्मार्गैः ना
मेः २६ तदेव प्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च मय्यर्पितया भक्त्यैवदेहे मामवरुंधे प्राप्नोति २७ कांचिदिति

भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियात् दृष्टश्रुतान् मद्रचनानुचिंतया चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो य
तिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृंभितेन योगेन मय्यर्पि
तया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम
गोचरा यया पदं ते निर्वाणमंजसान्वश्नवा अहं २८ यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः
कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनं २९ तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मंदधीर्हरे सुखं बुद्ध्येय दु
र्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ३० मैत्रेय उवाच विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजा
तः तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ३१ रामाय नमः रामाय नमः

त्वय्युचिता योग्या ... त्रियः कीदृशी गोचरा योग्या निर्वाणमोक्षात्मकं तव पदं स्वरूपं प्रवा
प्रुयां ... सर्वात्मना प्राप्नोमि अंजसा विनिगद्यते ... प्राप्नुयामिति संबंधः २८ भगवद्बाणः यो भगवतेनलक्ष्मी
कृतो नीत्यर्थः ... यस्माद्योगात् २९ विजानीहि ... यथाहं ... ३० ... प्रोक्तस्यार्थं
योजने विदित्वा ... स्नेहः यत्र यस्यां तन्वा देहेनाविर्भूतः तत्त्वाम्नायं ... यं
तत् यत् सांख्यं प्रवदंति तत्प्रोवाच भक्तिवितानं च योगं च ३१ ॥ रामाय

राम· ८५

यथा पुंचित्तं येषु पुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयति अहमिति त्रिभिः मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति मनः
शुद्धे जीवकमात्मा अदुःखं सुखमिति १६ निरंतरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मं अखंडितं अपरिच्छिन्नं १७ हतौजसं
लीनबलां १८ मनः शुद्धेर्भक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १९ अस्य सर्वस्यापि प्रसंगो मूलमित्या
ह प्रसंगमिति अपावृतं निरावरणं २० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानु

अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं १६ त
दा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं १७ ज्ञानवैराग्ययु
क्तेन भक्तियोगेन चात्मनाः परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं १८ न युज्यमानया भक्त्या
भगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमा
त्मनः कवयो विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं २० तितिक्षवः कारुणिकाः सु
हृदः सर्वदेहिनां अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं
कुर्वंति ये दृढां मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वं
ति कथयंति च तपंति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः २३ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगवि
वर्जिताः संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते २४ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्क
र्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५

वृत्तिः साधुलक्षणोक्तेन देवभूषणं येषां २१ २२ एतान्नवहेलनलक्षणान्न तापा आध्यात्मिकादयो न तपंति न व्य
थयंति कुतः मद्गतचेतसोऽत एतानेवंभूतान् [illegible] ते साधव इत्यर्थः २४ सतां प्रसंगान्मम उपपादय
ति सतामिति वीर्यस्य सम्यग्वित्तं वेदनं यासु ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयोः रसायनाः सुखदास्तासां जोषणात्से

वनात् अपवर्गो विद्यानिवृत्तिर्वर्त्म यस्मिन् तस्मिन् हरौ प्रथ

मं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिरनुक्रमिष्यति क्रमेण भविष्यतीत्यर्थः २५

विभूत्यादिकं तत्र नाधिकमित्याह अथो इति । अविद्यानिवृत्त्यनंतरं विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोगसंपत्तिं अणिमादिश्वं
गमैश्वर्यं अनुप्रवृत्तं भक्तिमनुस्यूतमेव प्राप्तामपि भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिं स्पृहयंति ते यद्यपि न स्पृहयंती
त्यर्थः तथापि तल्लोके वैकुंठे अश्नुवते प्राप्नुवंत्येव ३७ ननु तर्हि लोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवत्क्षयो भोगानां कदा
चिद्विनाशः स्यात् तत्राह हे शांतरूपे एतस्मिन् शांतस्वरूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोगहीना न भ
वंति अनिमिषो मे हेतिः प्रियः कालचक्रं च न लेढि तान्न ग्रसति तत्र हेतुः येषामिति सुत इव स्नेहविषयः सखेव वि

अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं वास्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ३७
न कर्हिचिन्मत्पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सु
हृदो दैवमिष्टं ३८ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनं आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः
३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखं भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र
मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ४१ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्य
स्तपति मद्भयात् वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२

श्वासास्पदं गुरुरिवोपदेष्टा सुहृदिव उपकारी इष्टदेवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भजंति तान्मदीयं कालचक्रं न ग्रस
तीत्यर्थः एवंभूतान्भक्तिमेकांतभक्तेभ्यो ददामीत्याह इममिति द्वाभ्यां उभयायिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपा
धिकं आत्मानमनु ये पुत्रकलत्रादयः ये च पश्वादयः रायः धनानि सर्वानन्यांश्च परिग्रहान् मृत्योः संसारात् अतिपारये अति
तारयामि ४० अभक्तानां तु न कथंचिदपि मोक्ष इत्याह नेति मद्भगवतो अन्यत्र भगवतो मत्तो विना सर्वभूतानामात्मनः
भगवदादिविशेषणत्रयेण सामर्थ्यं निरपेक्षत्वं हितकारित्वं चोक्तं ऐश्वर्यं स्फुटयति मद्भयादिति मृत्युश्च भीषास्माद्वातः

वो

श्रियं भागवतीं

कारिणी त्विनाम भक्तिरिति निर्दिष्टा अतस्तां भक्तिं लक्षयति गुणलिंगानामिति गुणा लिंग्यन्ते ज्ञाप्यन्ते यैस्तेषां देवानां द्योतनात्मकानामिंद्रि
याणां आनुश्रविकाणि वेदविहितानि कर्माणि येषां तेषां सत्त्वे हरौ एकमनसः पुंसो या वृत्तिः सा भक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपि गरीयसी मुक्तेरेव जयः कथंभूता अनिमि
त्ता निष्कामा स्वाभाविकी अप्रयत्नसिद्धा तेषामेव विषय इत्यर्थः हेतुमाह गुरोः उच्चारणमनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदस्तद्विहितमा
नुश्रविकं तद्देवकर्म येषां अनेन पदद्वयेन रूपमविकृतं तेमनो यस्य पुंसः पुरुषस्य सत्त्वे सत्त्वमूर्तौ ३२ मुक्तित्वे सा सिद्धिगरीयसी भव
त्येवेत्याह यास्मिन्निति कोशं लिंगशरीरं जरयति नाशयति निरपेक्षतया प्राप्तनिर्वाणसिद्धेरिहाप्यत्र निगीर्णं भुक्तमन्नमनलो जठरो य

श्रीभगवानुवाच॥ देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु।
या ३२ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ३३ नैका।
त्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयंते मम पौरु।
षाणि ३४ पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं
वाचं स्पृहणीयां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्रा
णांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते ३६ रामायणनमोनमः राम रामायनमः राम

यथा जठराग्निरन्नमिव ३३ भक्तो मोक्षमपि नेच्छतीत्याह नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यं मे मदर्थमी
हाः क्रिया येषां प्रसज्य आसक्तिं कृत्वा पौरुषाणि ३४ प्रसन्नानि वक्त्राणि अरुणानि लोचनानि येषु तैर्मद्रूपैः साकं सह वदंति त्वयैव मे स्व
मतं भक्तसख्यं भक्ता वांछितमिति भावः ३५ आत्मानं ददत्तत्र कारणमाह तैरिति दर्शनीया अवयवा येषां मनोहरा सूक्तवचना य
नि तैः रम्यैः उपचितैः हृत आत्मा चित्तं येषां हृताः आकृष्टाः प्राणाः इंद्रियाणि येषां तान् अभजतः अनिच्छतः इच्छारहितान्॥

१८७ २९ शरीरादिकार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः सर्वोपाध्द शोमायास जीवोपस्त्या दितः२ जे मानंप्रकृ स्मिन् ... वाध प्रभ वभासोधा सः२

आवरणात्मिकाविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणप्रकृत्यैव जीवोपाधिर्विद्याविक्षेपात्मकैव
मायाख्या सा सर्वेश्वरोपाधिः जीवेश्वरस्वरूपेणाद्विविधः तत्रायं प्रकृत्यविवेकेन संसरतीति स जीवः यस्तु प्रकृतौ
वशीकृत्य सर्वज्ञत्वादिकं नित्यं रमते स ईश्वरः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह स एष इति
द्वाभ्यां सूक्ष्मामव्यक्तां दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलया उपगतां यदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ तस्यात्मा
लाभादगुणैर्विचित्राः प्रजाः सृजतीं ज्ञानगूहया ज्ञानावरणात्मिकया तया वशः इति अज्ञानमेकाले तदित्यसंभवः ...

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ गुणैर्विचित्राः
सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ५ एवं पराभिध्यानेन
कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६ तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं ८
च तत्कृतं भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ७ रामाय नमः

वशीकृत्यानीश्वरत्वं स्वरूपं ज्ञानं प्रकृत्या गुणमायया ... तेन ज्ञानेन ... भोगान् सज्जो ... स्वरूपं आत्मानं विस्मृ
तवान् ५ पराभिध्यानेन तेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते ६ तदिति कर्तृत्वाभि
मानमेव बन्धः साक्षात्मात्रस्यादकर्तुरेव सतः कर्मभिर्बन्ध ईश्वरस्य स तत्कर्मफलं तद्भोगेन पारतन्त्र्यं
निर्वृतात्मनः स्वात्मानंदस्य वस्तुत इति जन्ममरणप्रवाहः प्रकृत्यविवेकात्तत्त्वं भवतीत्यर्थः ७ ॥३॥

नुद्दे ... राम पुरुष ... स्य ... मेत

90

देव प्रकृति वियोजो निःश्रेयस मिति सांख्याः १

मद्भक्तानां मोक्षपर्यन्तमक्षरान्तात्त्वं प्रमाणयति ज्ञानेनेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितं सन्मनः स्थिरं भवती
ति यत् एतावानेव ॥ इति तृतीये पंचविंशः ॥ षड्विंशे तु प्रकृत्यादेर्विवेकायोपवर्ण्यते सांख्येन सर्वभावानां जन्म
लक्षणभेदतः १ ध्यानाद्युक्तमार्गस्योक्तदेवेषु मित्रास्तेनेय तत्त्वमावेशात्सांख्येन तद्ध्यानं यथान्येनाहितत्त्वविन्
२ तत्त्वाभावे यत् प्रवदंति सांख्यमित्यत्र सांख्ये भक्तियोगश्चेति च यम्प्रवदिशेन च भक्तियुक्ता इदानीं सांख्यम
हयोरिति न तु भक्तिमात्मज्ञानादेव न तत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः अत आह

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशंत्यकुतोभयं ४३ एतावानेव
लोकेस्मिन्पुंसां निश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ इति श्रीभागव
ते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचविंशतितमोध्यायः श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वा
नां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्या
त्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं २ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः
प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितं ३ गा॰म

नि ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपं ज्ञानं यत्तदेव हृदयग्रंथिभेदनं अहंकारनिवर्तकं निःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः तत्ते ८
वर्णयामि तत्त्वलक्षणज्ञानादेव विविक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषलक्षणमाह अनादिरिति अना
दिः पुरुषः कोसावात्मा प्रत्यक्षमिति लोके यथा स्फुरितोयं तत्त्वलक्षणं तदवर्णयति अनादिरिति देहादिव
यतं प्रागवर्तयति प्रकृतेः परः अतः स्वयं ज्ञानादिगुणत्ववारयति निर्गुणः सीमंतःकार्यभिन्नं ज्ञानविष
यत्वं वारयति स्वयंज्योतिः अनेनैव प्राधान्यत्वमपि प्रत्यगात्मानमपि निरस्तं स्वयंज्योतिरिहेतुः वि

त २५

श्रंतरात्मकमंतःकरणं लक्षणरूपया वृत्त्या भेदश्चतुर्विधः १४ आत्मनस्तत्त्वाकः एतावानेव संख्यातः गणितस्तत्त्व-
संघः कालेन सह षड्विंशकः यः कालः स पंचविंशकः प्रकृतेरेव स्थाविष्णुरहं इत्यर्थः १५ एकेषां पौरुषं
प्रभावं पुरुषस्य प्रभावविक्रमं कालमाहुः न स एव काल ईश्वरात् कालत्वं यतः तत एव भयं विकारस्य प्रकृतिमीयुषः
ममाहमिति देहे अहंकारेण विमूढस्य कर्तुर्जीवस्यानेन संसारकमेनलतिन १६ सप्तिहेतवेनलद

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते १३ मनो बुद्धि-
रहंकारश्चित्तमित्यन्तरात्मकं चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया १४ एतावानेव संख्या-
तो ब्रह्मणः सगुणस्य ह संनिवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः १५ प्रभावं पौरुषं प्रा-
हुः कालमेके यतो भयं अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्य-
स्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान्काल इत्युपलक्षितः १७ अंतः पुरुषरूपेण यो बहिः
समन्वेत्येष सत्वानां भगवानात्ममायया १८ ॥

यतिप्रकृतेरिति १७ कोसौ भगवान् तमाह अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियंतृत्वेन सम्यक्करा-
डि कांक्षितपदार्थदातेति बहिश्च कालरूपेण एष भगवान् यत्तायः पुरुष इति प्रसिद्धः कालः
स पंचविंशपदकेन पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः प्रभावस्यैव लक्षणं यत इति पुरुषस्यैव कालत्वे हेतुः प्रकृ-
तेरिति उभयथापि विवक्षायां हेतुः अंतः इति पुरुषः समाने नरेव एष तेष्वपि विपातिभेदजीवस्वरूपेषु

श्री भा० स्कं० ३ अ० २६ ... १८

कालस्वरूप
२

इत्युप
लक्ष
समन्वे
ति

ननु चैतन्यसामानाधिकरण्येनैव कर्तृत्वादिप्रतीतिस्तस्यैव तदङ्गीक्रियतां नेत्याह कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियं कर्त्रादिदेवतावर्गः तद्भावाय भोक्तृपुरुषस्य प्रकृतिं कारणं विदुः कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणाम भूतदेहाद्यहंकारकृतमेव कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वे तु पुरुषं कारणं विदुरित्यर्थं यभावः यद्यप्यहंकारकृतमेव कर्तृत्वादिकं भोक्तृत्वं च तथापि विकारस्य जडस्य चेतनत्वाऽभावाद्धि प्रधानं भोगस्य चिदवभासोद्गुणहितं प्राधान्यमिति ८ तदेवं संसारिणि पुरुषे तदुक्ते प्रकृतिवज्ञाने दानीं जगत्कारणमीश्वरं तत्प्रकृ

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परं ८ देव
इति वाच प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम बुद्धिकारणयोरस्य सदसद्यदात्मकं ९
श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं वि
शेषवत् १० पंचभिर्बुद्धिचक्रैर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११
महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावन्ति गंधादीनि वतानि मे १२

तिं च प्रकृतिं प्रकृतेरिति स्थूलविशेषसदसद्रूपस्थूलसूक्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्र प्रकृतिं लक्षयति यत्प्रधानं तदेव प्रकृतिं प्राहुः किं तत्प्रधानं यत्तोऽस्यविशेषं विशेषवत् विशेषाणामाश्रयं तर्हि किं ब्रह्म तन्न त्रिगुणं किं महत्तत्वादि न अव्यक्तं व्यक्तं कार्यं किं कालादि न सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीवप्रकृतिः न नित्यं १० अस्य प्रधानतत्त्वानां लक्षणं वक्तुं तानि गणयति पंचभिरित्यादि तं सर्वं भेदेन एतच्चतुर्विंशतिकं एतानि चतुर्विंशतिसंख्यानि गणोऽन्तर्गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यमित्यर्थं विदुः ११ एतद्धि

अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति त्रिभिः क्रियाशक्तिर्मुख्यस्य क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह
वैकारिक इति त्रिकार्यमाह यतः यस्मात् मनसश्चेंद्रियाणां भवः उत्पत्तिः २४ तमेव त्र्यात्मव्यूहमाह सहस्रशिरस
मिति २५ कर्तृत्वं देवतादिरूपेण कारणत्वमिंद्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तु वैकारिकादिगुणत्रयरूपेण
मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्यां संकल्पेन विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्प
विकल्पाभ्यां कामसंभवो वर्त्तत इति कामरूपवृत्तिनानात्वमुक्तं ह्यनिरुद्धमतिः संकल्पादिकार्यत्वाभावात् ३

महत्तत्वाद्विकुर्वाणात्भगवद्वीर्यसंभवात्. क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत: २३ वैकारि
कस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशि
रसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयं २५ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं
चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वम· स्त
जायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणाम
धीश्वरं शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ तैजसात्तु विकुर्वाणात् बुद्धितत्त्वमभूत्स
ति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० राम· राम·

नाम हृषीकाणामनिरुद्धश्चोक्तः २७ शारदेंदीवरं शरत्कालीनमिंदीवरं नीलोत्पलं तद्वत् श्यामं यत् शनैः संराध्यं ध्येयं वपुः·
कं तस्य योगिध्येयत्वात् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति द्वाभ्यां सति द्रव्यस्फुरणं रूपविज्ञा
नमिति विषयावभासकत्वं इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पकज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमिति पदं कर्तृत्वं तु नि
र्विकल्पज्ञाने २९ द्रव्यस्फुरणमेव प्रपंचः संशयादि विपर्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमा·

इत्यनंतरानागमस्तत्रिसर्वकल्लन्तणमाह देवादि [illegible] ना एतामखंडस्वेमतःमाकनेनयेनतत्रविन्नस्मोन्त
त्रिसर्वकेलन्तणमाहव्यतेभिः देवानजीवहृशनहभितधर्माणुणायस्याः योनोअभिव्यक्तिस्यानेमकैनावीयवि
कनिःशामकृतिर्म कृतन्नमम्नमकृतः स्वरूपमाह द्वियएमयप्रकाशावकृले १९ विश्वेप्रकृकाशमयंचआत्मगतं
स्वस्मिन्नस्वत्मरूपेणास्थितनस्यं [illegible] म कानतमोपिवितन्हृशगास्यःलयविलेयभूमः आत्मानेप्रकाशयन्तीतिन
या यस्मृर्तप्रलयसमयेमङ्गलेप्रकृनोतिलापयामासेमर्थः २० प्रसंगाचतुर्थीश्लोकमवतारयति स्वी

देवात्तेभितधर्मिणाण्यस्यांपोनौपरःप्रमान् आधन्नवीर्यसामृतमदृत्वत्वंहियमये १९ वि
श्वमात्मगतंप्रेजव्वकृत्स्यास्तगदंकरं स्वतेजसाविवृत्तीश्वमात्मप्रत्वानेतमः २० यन्नस्तता
गुणस्वप्नेशांतभगवतः पदं यन्नाकृत्तीसदेवासैचित्तनमदृशाम्ने २१ स्वकृतमविका
रितंयांतलभितिचेतसः दृतिभिर्नत्यासोनायथ्यापाप्रकृतिपरा २२

नामप्रमिकृत्न [illegible] स्वकेविशदंशांतंगामादिकृतिभोवतःपदमुपल्लविस्यानेअनपवनामदेवात्वंयद
रूपमर्थः अधिभूतरूपेणतस्मोत्तमम्लानितिभिना आध्यात्मरूपाणचित्तनितिउपास्यरूपेणनाममेहर्द
मे मधिष्ठानानातनमस्तेचन्नः एवमकृताकर्णकर्षापाउपायः मेधिष्ठातामनसानिरूद्धउपायः नसदृशा
तः दृश्योप्रगुणमृगुणाप्यःन्त्रलाधिष्ठानानितिवानन्वं २१ स्वकृतेमगनंदिव्या [illegible] विकारितन्तयान्तिपरा
कृतत्त्वपाप्रकृत्तिफेननमोमादिःष्कि नावस्यापरामृतस्मर्तनपदं [illegible] नायापयसमहश्यकाशानाचन

श्री: भा. पं. र. टी. ५८

चालनं छलघातोद्देलु इनं मेलनं तत्पादे स्मृतिः संस्कोतः द्रुत्वासवं धलनो ग्रासं प्रतितन्यायैः स्वाभिः तनाद्दर्शनेप्र
तिपाद्दलसंख्या संगतिः स्वतं सर्वैरिति याणामात्मस्य स्वपुराद्रलक्तमस्य रूपणाकार्यं स्वाभिलक्षणाभिः तिविग्रहे नुकारो
द्भवाकृतिं तत्स्वरूपाणाकारसमर्पकत्वं रूपाणां स्वोपसंहीनप्रतीतिः शास्त्रस्थानं स्थातं स्तोत्रैव बलं नीतिः अप्रत्यक्ष
स्वरूपादेः विशानैवप्रतीतिः स्वस्वरूपे स्वभिलितस्यापदिष्ठे पठकः अभिसंस्थानं स्वध्ययाः संस्थाप्य विशेषः
मेवस्य सं... तत्त्वप्रतीतिर्दिश्यते तेजसस्तत्त्वस्य समतार्पणात् ३९ ज्ञातनं प्रकाशनं पचनं ता।

चालनं मूर्छनं प्राहिर्नेत्रवं ज्ञानज्ञो: सर्वं क्रियाणामात्मनां तंवापोस्कर्मभिलक्षणं ३७ तापोष्मस्पर्श
तन्मात्रारूपदेवरितारक्षत् समस्थितततत्तेजस्त्वं स्वरूपापलंभनं ३८ द्रव्याकृतितेजसाणतापतिसंस्था
नमेव च तेजसस्तेजसः स्थापितरूपमात्रस्तत्त्वयः ३९ ज्ञातन्यसनंपानमदनं हिमनर्दनं तेजसाह
तास्तु ताः शोषणं कृतमेव च ४० रूपमनादिजर्वाणां तेजसो देवतोदितान् रसामात्रमभूतसाद भोजि
ज्ञानसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तः कटुस्मृ रसिते न कथा भौतिकानां विकारणारस पंका विभिद्यते ४२
त्तोदनं पिंडनं तृप्तिः सारणं वाप्यापनोदनं तापापनोदो भूयस्यमन्नसाहत्त्वयस्थितः ४३

इत्यादेः स्वरूपं स्वरूपता पिपासाचलनं जलेणापानं मर्दनं च ४० जिह्वारसनं द्रव्यं स्रोतस्थानेन यो निरसग्रहः यद्
रसग्रहस्तनाभवतीति शेषः ४१ कषायादिषु लवणोपि द्रव्यः भौतिकानां संसर्गाद्रव्याणां यपको मधुरएवम
मेवमनेक धाभिद्यते सप्तसङ्ख्याः ४२ क्लेदनं आशीकरणं पिंडनं मदादेः पिंडीकरणं तृप्तिरानंदमाणं जीवनं।
प्राणोमयः प्राण इति श्रुतेः आप्यायनं दे है स्वाने वर्तिने उदकं मृदूकरणं इत्यादि पादेमध्यवार्थः भूपलक्षणा

रसपद्धतिटीकायां ... ५८

णादीनां
नानाउ

इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानीति तैजसाहंकारात् ज्ञातानि ज्ञानेंद्रियाणि वैकारिकतया कानि तेषु त्यर्थमेव
कारः द्विविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः ननु हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च वि
ज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वं न्यू क्रियाशक्तिमत्तामिंद्रियाणां तैजसत्वेन यथा बुद्धेस्तैजस तान्नदीयत्वा
त शक्तिमत्तामपींद्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिप्रकारं तामसाहंकारादिमहाभूतोत्पत्तिं तत्तद्गणा
इतामसादिति पंचदशभिः श्लोकैः तामसादित्यादिभिर्विषयाणां त्वनंतरं तन्मात्रमेव कथ्यते ननु [illegible] प्रागे
वोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२ शब्दस्य लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं द्रष्टुर्लिंगत्वं

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ ताम
साच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं च शब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वं
शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः [illegible] ३३
भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ३४ नभसः शब्द
तन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वकाठिन्य

कयाशुक्रवित [illegible] तुक्तलिंगं [illegible] नभस्वन्मात्रत्वं च स्थलत्वं शब्दस्पल
लक्षणं नभसः ३३ छिद्रदातृत्वं अवकाशदातृत्वं बहिरंतरं व्यवहारास्पदत्वं प्राणात्मसमष्टिः प्राणादीनां धि
ष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नाड्यादिछिद्ररूपेण वृत्तिकार्यमेव लक्षणं वृत्तिलक्षणं एवमग्रेऽप्येकेन श्लोकेन त
ल्लक्षणमुक्तं द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयं ३६ कालात्कास्य
पांशसंग्रहः स्पर्शग्रहणं ग्रहणं शब्दमेव नित्यत्वलिंगत्वात् यथा स्पर्शः स्पर्शसंग्रहस्ततो भवतीति [illegible] शब्द
मात्रादित्यादि तन्मात्राणां सूक्ष्मत्वेन ग्रहणं ३९ स्पर्शं स्पर्शलक्षणमित्यर्थः नभस्वतो वायोस्तु

र१

श्री भा तृ स्कं २६ पत्रं ९७

95

अन्वविशेभ्यः तु मिलितेभ्यो मिलितेभ्यो [illegible] यस्मादंडादसौ विराट् पुरुष उदतिष्ठत् ५१ भगवतो
हरेः प्रतिरूपं [illegible] ५२ तस्मिन्नात्मादिविभागमाह हिरण्मयादिति त्रिभिः [illegible]
बिलानि [illegible] ५३ वाण्या सह वह्निरभवत् [illegible] निरभिद्येतां

ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योंऽडमचेतनं उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् एतदंडं विशेषा
ख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ५२ यत्र लोकवितानोयं रूपं भगव
तो हरेः हिरण्मयादंडकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ५३ तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खं
निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोभवत् ५४ वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः
घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो व्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः
निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततश्चौषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः ५६
रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौ च नि
रभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५८ नाड्योस्य नि
रभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतं नद्य[स्ततः समभ]वन्नुदरं निरभिद्यत क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्

स्ततः समभ

घ्राणेतः प्राणेन सह [illegible] घ्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदित्यर्थः ५५ घ्राणादनंतरं वायुः प्राणोऽनंत इति
विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि [illegible] निरभिद्येता मनभिद्येतामिति पाठद्वयेप्येक एवार्थः ५२ ततो दिशः श्रोत्रादि

नृत्यादिक्रिया [illegible]

९५

अवस्थानं

गंधवत्: गंधमात्रमाति ४४ कर्दमोमिश्रगंधः यथा अंजनादीनां हिंग्वादिसंस्कारैः सुरभि गंधः सौरभ्यं कर्पू
रादेः शान्तः खलुपत्रादेः उग्रो लशुनादेः अम्लः चिंचिणपदेः संसर्गिणां द्रव्याणां वैषम्यात् पदं विभिद्यते
स्पर्शो द्रुतत्वर्थः ४१ शब्दस्य भावो नैश्चित्यं मेदिनीरूपेणाकाशकालपादनं स्थानं जलादिविलक्षणतया निरूप्य
णां स्थितिः धारणं जलादीनां धारकत्वं सत्तामात्रं कापादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्तानां प्राणिनां तन्
णां स्थूलत्वादीनां मूर्तेः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं ४४ श्रोत्रादीनां ग्राह्यादिग्राहकत्वमुक्तं तेषां चल
म रसमात्रादिक्रमेणाण्डमध्ये देवो दितात् गंधमात्रं सद्भूतस्तस्मात्स्पृष्टो घ्राणस्तु गंधगः ४५ कार
भ एतिमेरभ्यणां तोया स्नानादिभिः पृथक् द्रव्यानयवत्वेषम्यात् रसः एको विभिद्यते ४६ भाव
म आलापः स्नानं धारणं मद्दिपोषणं सर्वसत्वगणच्छेदः पृथिव्यादि निलक्षणं नभोगुणा वि
शेषोऽयं स्पर्शस्त्वक् उच्यते वायोर्गुणविशेषोऽयं स्पर्शनं विदुः ४८ तेजो गुणविशेषो
ऽयं स्पर्शस्त्वक् उच्यते अंभोगुणविशेषोऽयं रसनं विदुः ४९ भूमेर्गुणविशेषोऽयं
घ्राणस्तु गंध उच्यते घ्राणेन तद्... मनसा तु अतो विशेषभावानां मावे
प्राणे न दृष्टः ... कालेन भसोगुणविशेषः शब्दस्पर्शो विषयः ४५ गुणादिशेषणद्रव्याणां
दर्पयति पञ्चकारणादीनां भूतादिः अयस्मिन्कार्ये वाचाकारणात्तु यातत्त्वदर्पते १ अतो भावा
नामाकाशादीनां विशेषो गुणः सर्वो विशिष्टादिभूमिर्भेदोपलभ्यते तत्त्वगणेतरा नयान्नलादि प्रयाणा
प्रमेव न सर्वे आकाशे नत्त्वा यथा भावादेकेपवति पवमाकाशेन सप्त निरुक्ताकारयेत्सन्निमात्रात्मा
भिः पतान्यसंहत्य मात्राभिर्मिलित्वा यदास्मिन्नानिकामजगदादीनि सर्वाः प्रतिपाद्य स्तुत्वा यथा बाभिप्रायेण

म

प्रा

एक

स

इदानीं सुषुप्तिसाक्षित्वेनस्फुरदात्मप्रतिपत्तिप्रकारमाह भूतेत्यादि त्रिभिः । भूतादिषु असति अस्य मनसो स्थापकनिति ।
स्वपत्तीनेषु असत्सु यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियस्तमात्मानं प्रतिपद्यत इति नवमीचेनान्वयः ॥१४॥ ननु यदि नष्टवि-
निद्रः स्यात्तर्हि तत्रापि विवादः । किं ज्ञानमात्र इति तत्राह मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ॥ किं कल्पनया सु-
षुप्तौ नैः सुषुप्तेऽहंकारे विनष्टे लीनतामात्रेदिवो अहंकारेण हेमसत्ति स्वयमनष्टोऽपि नष्टे वात्मानं न ।
ष्टवत्प्रतीयः । अनष्टत्वाच्च मनस्तत्र दृष्टान्तः नष्टवित्तो यथा आत्मनोऽवित्तवान् नष्टवद्भवति तदर्थः ॥१५॥

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः ॥१४॥ मन्यमा-
नस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः ॥१५॥ एवं प्रत्यवमृश्यासा-
वात्मानं प्रतिपद्यते । साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥१६॥ देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृ-
२ तिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥१७॥ यथा गन्धस्य भूमे-
श्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥१८॥ रामाय नमो नमः राम ।

ननु सुषुप्तौ न किंचिदनुभूयते मैवं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति विशेषमात्रं विना केवलस्यात्म-
नः प्रतिसंधानादि स्मरणादेवमिति ननु प्रतिसंधानेन साहंकारस्यैव प्रतीतेः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकार-
स्य द्रव्यस्य कार्यकारणात्मकस्य योऽनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानं च इत्यविशेषणेनाप्यहंकारस्यापि द्रष्टृत्वेना-
वगतः दृष्टान्तमात्मानं प्रतिपद्यते । तमात्मानं निष्प्रत्ययः ॥१८॥ भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः पा-
रस्परस्यान्यथाभावमुक्तेरिति पृच्छति पुरुषमिति द्वाभ्यां । व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः यथा व्यतिरेक ।

95

विविक्तपावनः एकान्तवासी ८ अयमहमात्महंममतापकृतेः पुरुषस्य च हृष्टं तवयेनोतेनज्ञातेन ९ निरञ्जनि-
ष्ठावस्थानाविंद्रियादीनियम्यस्य: अनएवहृद्दीभूतममस्वर्पितयस्य आत्मनाष्टहंकारावच्छिन्नेनात्मा-
नम्भुहस्तुपलभ्य एकोपिवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां कारणेनेकमतेहृष्टं तमात्मायत्वयावच्छिन्नेनस्वर्षे-
णाराग्यस्य सर्वमविदपमात्महक्रुमुइमात्मानंप्रपन्न् १० मनोलिंगनिरुपाधिके अनतिमिथ्याभूते हृ
कारे सदाभासमहूपेणाभासमानंब्रह्मप्राप्नोति अद्वजीवस्वरूपाद्विशेषमाह मतः कारणप्रधानस्य

यत्कृपोपलब्धेनसर्वं तच्छोभितमश्रुतिः विविक्तपावनः शान्तो मैत्रः करुणावानात्मवान् ८ सान्वये
चेदेहेस्मिन्नहंकर्तृ ममदाप्यहं ज्ञानेन हृष्टतवेनप्रकृतेः पुरुषस्य च ९ निरुद्धनिष्ठावस्थानोहृदीभू
त्मदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानं चलन्तोषवान्त्रमात्महक् १० अकलिंगं सदाभासमसतिमवाप्नोति।
पद्यते ततो वै पुरुषमच्छन्नः सर्वानुस्यूतमद्वयं ११ यथाजलस्य आभासः स्थलस्थेनावभास्यः
ते स्वाभासे न तथा सूर्यो जलस्थेन तु विस्थितः १२ एवं हि अहंकारो भूतेन्द्रियमनोमयैः स्वाभा
सैर्लक्षितो तेन तत्स्वाभासेन सम्यक् हक् १३ ताम

वं पुरुषाधिष्ठानं अमतः कार्यप्रपञ्चानिलप्रकाशकं सर्वेषु कार्यकारणेष्वनुस्यूतं अद्वयं प्रतिपद्यते ११ अहं।
कारोपहितेन अद्वयब्रह्मप्रतिपत्तिं महं हष्टान्तमाह यथेति जलस्थितः आभासः सूर्यप्रतिबिम्बो यथा ह्य
नवछिन्नो स्थितेन तथा हंकारोपाधिनैः पुरुषैर्भिः यादो थूलस्थितेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिबिम्बेन यथा प्रथम
जलप्रतिबिम्बो भासो वहष्यते लक्ष्यते तावत् सूर्य समस्य प्रतिबिम्बयोगात् प्रत्यर्थं तथा प्राह्नः यथा तत्स्थः यथा।
जलस्थेन विविस्थितः सूर्यो लक्ष्यते १२ एवं भूतेन्द्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिम्बैरहंका
रः सतो ब्रह्मणाभासो मायाभिन्नेन रूपेण लक्षितः अहंकारास्वाभासौ विनाविषयाभासानुरूपितैः मनेनाह

श्री भा. ग. त. टी. २६

96

सम्यङ्निश्चितः सम्यक्त्वकृतस्थापनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेन मोक्षं नीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेन मोक्षप्रकार-
पिं गुरुः स्वैः प्रकृत्यप्रवर्त्तकं प्रकृतस्य विवेकतः संसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोपीति त्रिभिः देहस्थोपि नाज्यते न
लिप्यते गुणैः प्राकृतैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वात् कर्तृत्वेनातो विकारित्वेन तस्मात् १ अनिर्वृतः सन् प्रकृतिसंगकृ-
तैः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु संसारपदवीमाप्नोति ३ ननु तर्हि तत्त्वज्ञानात् संसृतेः किं न निवृत्तिमत्यां

श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कव-
त् १ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्मा कर्त्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेन सं-
सारपदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थे ह्यविद्यमा-
नेपि संसृतिर्न निवर्त्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ४ अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्त-
मसतां पथि भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशं ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धया-
न्वितः मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ६ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मच-
र्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा ७ तस

प

स्मात् आत्मस्वरूपेक्षीति ४ यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः ततो मनो नियन्तव्यं इत्याह अत एवेति असतामिन्द्रियाणां पा-
थि विषयमार्गे तीव्रेण दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्ती तीव्रे कारणानि वर्णयन् ज्ञानेन मोक्षप्रका-
रमाह षड्भिः यमादिभिः योगमार्गैः चित्तमभ्यसन् पुनः पुनर्वशीकुर्वन् आत्मानं षष्ठं भगवतोऽनुसंधानम्
परमात्मनं प्रतिपद्यत इति षड्भिरन्वयः सत्येन निष्कपटेन भावेन प्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेन बलीयसा

कुल्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानं गिरांपतिर्ब्रह्मा ५० चैत्यः क्षेत्रज्ञः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्र
वेशमाह एतानीति नवभिः ५१ ५९ विराड्देहस्य व्यष्टिदेहे हृद्यांत तेन दर्शयन्सांख्यानुकथनस्य प्रयोजन
अथास्य हृदयं भित्त्वा हृदयान्मन उत्थितम् मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंकारस्त
तो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ६० एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुः
खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ६१ वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् घ्राणेन नासिके
वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६२ अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४ श्रोत्रेण क
र्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६३ त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् रेतसा शिश्नमापस्तु
नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४ गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोद
तिष्ठत्तदा विराट् ६५ विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् नाडीर्नद्यो लोहितेन नोद
तिष्ठत्तदा विराट् ६६ क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् हृदयं मनसा चन्द्रो नोदति
ष्ठत्तदा विराट् ६७ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदति
ष्ठत्तदा विराट् ६८ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिला
दुदतिष्ठत ६९ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थाप
यितुमोजसा ७० तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विवि
च्यात्मनि चिन्तयेत् ७१ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशतितमोऽध्यायः २६
णाह यथेति द्वाभ्यां ७० अथ मंथरमेवोत्थाने विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ताधीः एकाग्रचित्तततो
यत्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं देहेन्द्रियव्यतिरिक्तमात्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिन्तयेत ७१ इति तृतीये

श्री
भा· स्क·
३ टी·
५५

ध्मातं सन्तप्तमग्निवर्णं सत् लोहं यथा मलं त्यजति तथा श्वासजयेन मनो विरजं स्यात् ततश्च ध्यानं सुकरं भवतीति भावः १० प्राणायामा
दीनां फलमाह दोषान् धातुवैषम्याणि किल्बिषाणि पापानीति दोषान् वातादीन् संसर्गान् विषयसङ्गान् अनीश्वरान् रागादीन्
गुणानां सत्त्वादीनां स्थिरीकरणं धारणा ... प्रत्याहारः इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निरोधः समाधिरिति भेदः सुसमाहितं स्थिरं
काष्ठां कलां मूर्तिं स्वनासाग्रे अवलोकनं यस्य एतच्च लयविक्षेपयोः परिहाराय १२ ध्येयं रूपमाह सप्तभिः प्रसन्न

मनोचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलं १०
प्राणायामै
र्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषं प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११
यदा मनः स्वं वि
रजं योगेन सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२
प्रसन्नवदनांभोजं पद्मगर्भा
रुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरं १३
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससं श्री
वत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरं १४
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया परार्ध्यहारवलय
किरीटाङ्गदनूपुरं १५
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयांभोजविष्टरं दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनं
१६ मम

वदनांभोजं यस्य तं ध्यायेदिति षष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्य नीलोत्पलदलवत् श्यामं १३ ल
सन्तः पङ्कजस्य किञ्जल्काः केसरास्तद्वत्पीतं कौशेयं वासो यस्य श्रीवत्सो लाञ्छनं वक्षसि यस्य भ्राजन् कौस्तुभो यस्मिन्
... कन्धरायां यस्य १४ मत्तद्विरेफाणां कला मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया परीतं व्याप्तं परार्ध्यानि बहुमूल्यानि हारा
दीनि यस्य १५ काञ्चीगुणेनोल्लसन्ती श्रोणिर्यस्य तं हृदयाम्भोजमेव विष्टरमासनं यस्य तं मनोनयनानां

५५ भागवतटीका

ग्राम्यस्त्रैवर्गिको धर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं च मेध्यं च शुद्धं च तस्यादनं तत्र मितं नाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्र परिग्रहः १
पूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धं विविक्तं विजनं क्षेमं निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनं देशे २
३ यावतार्थः प्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः ४ आसनादीनां गात्राङ्गिभिः सततमासनस्य जयेन स्थैर्यं
५ स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्ये एकस्मिन् देशे मनसा सह प्राणस्य धारणं आत्मनो मन
सः समाधानं आत्मसाक्षात्कारता ६ अन्यैश्च व्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः ७ आसनादीनि प्रपञ्चयति शु

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसा
सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ४ मौनं सदासनज
यः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे
मनसा प्राणधारणं वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मना ६ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनोदु
ष्टमसत्पथं प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्च
लं ७ [illegible] शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं तस्मि
न्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ८

बुद्ध्या युञ्जीत शनकैः जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ७

चाविति यावत्समाप्ति आसनं कुशाजिनचेलोत्तरं अतिनिर्दिष्टं स्वस्तिकासनेन यथासुखमिति वा समभ्यसे
त् प्राणस्य शोधयेदिति शेषः ऊर्ध्वं यानि तथा यथायथं जानुमध्ये योगिनो पदस्थानं स्वस्तिकं तदिहोद्धृतं यः ८
शाखा ... प्रवेशनं पूरकः प्रवेशितस्य धारणं कुम्भकः ततस्तस्य बहिर्निःसारणं रेचकः प्रतिकूलेन वा रेचकपू
रककुम्भकैः यद्वा इडया आपूर्य पिङ्गलया रेचनमिति वा प्रतिकूलेन वा शास्त्रं ... पिङ्गलया पूरयित्वा ...

लि गो ऽर्मि कुहूरने त ... जोधाय यं श्रेले ... स्तुति धानं ब्रला गोन नन्या न स्त्यं सेव्ना लिने स्वर्पुं विन हर्ष तामे।
ने ... न्तं संसारि ... यस्य भव्य ... तिः हृदि ... ना क्व्याय न २ ... र्भिव भजयोः ... अधिकपारि श्रोजयो
त्नकस्या निभी ... या शे सुन मिकायाः ... स्य मवक्तोन्म व भाषमानो या ... नेति अनुल ... लवमा ने पमीनां
नरं तास ... न वनी मानोयः ... भेव ... तेन धिरि मः ... हितो विपने ... रि ... भीनिं तेव विषं व हृदिकृ यो दि
नि हवैप ... रः २४ ... भिहू ... स्थायेन कथं भूते भुवना नां कोश ... मनह ... स्तत्र ... भिसाने।

लोक हृदयं जन ... ना गाजन माल ... लक्ष्या विलस ... तपाविधात ... उर्वी निधाय ... नेवो ५
विधायले ला ... हृदि विमो ... क्तं श्रेपात २२ ... श ... भिजयोः ... श्रोभमानो ... नेधी
... सिकाकुं न मा ... भूले निवीनं ... नमान कोनोक लायपरिषमि नितेव वि
वेशनाभी हृदये भुवनकोशा ... ज्ञानस्य ... निधिषपा ... विलला कपम ... हीनस्या ... ५६
बल न या रम ... धायेत हृदयं ... नमः २५ ... नाधिनाम मरण मसृता विभूतेः पुं।
सां मनो ... निर्वृतिमार्ध्याने ... ... भूषणो ... धूत विलतो कनमस्य ५८

यः हृदयंत ... यंतः त्रिनामिहदेश्यामन्मनोर्बंधनयो धिपतेर्विरुस्य ... लिलनो का न्त ... भू ... नि।
तथा ... निम ... कृतम ... भि ... विव ... नानयो ... पायेन ... वलोम ... तेः २५
... अ ... विभूते ... भिवानस्या ने धनं ... कथं ... भूते ... कें
लम ... भूषणा ... नः ... भूषणम ... श्रोतानेयः ... नाम ... यमलं ... रंतमि।

अपीच्यमिति सुन्दरं भक्तिविषयं दर्शनं यस्य स केशोवेताऽऽरुह्यैव वयसि हि स्थितं भृत्यानामनुग्रहकातरं व्यग्रं १७ की
र्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोका बलिप्रमुखास्तेषां यशस्करं समग्राण्यङ्गानि यस्य तं न च्यवते
नापयाति न पर्येति १८ प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य १९ तदेवं समग्रं ध्यानमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमा
ह तस्मिन्निति लब्धपदं स्थितिर्येन तच्चित्तं विलक्ष्य विशेषेण लक्षीकृत्य एकत्र एकैकस्मिन्नङ्गे इत्यर्थः २० तदेव
पादादिक्रमेण दर्शयति दशभिः सम्यक् चिन्तयेत् पादतले रेखात्मकानि वज्रादीनि तैर्लाञ्छनानि तैराढ्यं
म् उत्तुङ्गान्युन्नतानि रक्तानि विलसन्ति नखानि तेषां चक्रवालं मण्डलं तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतामान्तरं ह

अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं १७ कीर्तन्य
तीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः १८ स्थितं व्रजन्त
मासीनं शयानं वा गुहाशयं प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १९ तस्मिँल्लब्धपदं
चित्तं सर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः २० सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चर
णारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यं उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभि
राहतमहद्धृदयान्धकारं २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः
शिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दं २२ तत्र

यं हृदन्धकारं येनापनीतं समर्थं च पादेयं विशेषणमवयवानेनेवोच्यते २१ किंच यच्छौचेन क्षालनेन नि
सृता या गङ्गा सरित्प्रवरा या गङ्गा तस्या उदकेन तीर्थेन पावनेन मूर्ध्न्यधिकृतेन धृतेन शिवोऽपि शि
वोऽभूत् ध्यातुर्मनसि स्थितः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन्निसृष्टं क्षिप्तं
वज्रमिव यत् एवं शमलशैलनिसृष्टवज्रं एवंरूपं वज्रं येन तत् २२

अवनताखिललोकानां तीव्रशोकाश्रुसागरं विशोषयतीति तथा तं हरेर्हासं स्मरेत् अ
त्युदारं भ्रूमंडलं च ध्यायेत् कथंभूतं निजमायया जनस्य सम्मोहनाय रचितं मुनीनां कृते मुनीनामुपका
राय मुनीनां समोहनेन प्रहृतं कामस्य येन तं तादृशमित्यर्थः ३२ मंदहासं ध्यानास्पदं स्मृत्वा प्रहासं ध्यानमाह विष्णोः
प्रहसितं स्वदेहकुहरे स्थितस्य ध्यायेत् कीदृशं ध्यानायनं ध्यानैकविषयं अतिस्वच्छं ध्यानस्य विषयभूतं प्रहसितं बहुल
कुंदपंक्तिर्यस्य अधरोष्ठयोर्भासा अरुणायितास्तनवो द्विजाः कुंदपंक्तिरिव यस्मिन् एवं हृदये स्थितस्य विष्णोः प्रे
मार्द्रया भक्त्या यथा न पृथक् अन्यत् दिदृक्षेत् तथा अर्पितमनाः सन् ध्यायेत् प्रेमभरेण आर्द्रया यया अर्पितम
नाः सन् पृथक् अन्यत् न दिदृक्षेत् द्रष्टुं नेच्छेत् न विलंबितशरीरेत्यर्थः ३३ समाधिमाह एवमिति द्वाभ्यां निर्बीजः

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं संमोहनाय रचितं निजमा
यया स्य भ्रूमंडलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनु
द्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ३३ ए
वं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहु
रर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४ राम०

सबीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निर्बीजयोगो यतो निवर्तते मनस्तदुच्यते अस्थिरं तत स्ततो नियमेन दामसंव
वशानयेदिति गीतायां समाधौ तत्क्रियमाणोपि द्रुतः समाधिः सबीजस्तत्र करः तत्र हि ध्यानमानंदमूर्तौ ह
रौ ध्यायमाने अयत्नेन एव चित्तोपरमो भवतीत्यतः अनेन त्वात्मनो मनः प्राणायामभक्तिः निवृत्तौ गतिमार्गेणैव प्रवृत्ते
इति अतः सबीजोपि उक्तः योगस्य लक्षणमुक्तं सबीजस्येति तदेवायत्नसिद्धं दर्शयति एवं ध्यानमार्गे
ण हरौ प्रतिलब्धभावः प्रेमयेन तया भक्त्या द्रवत् हृदयं यस्य प्रमोदादुद्भूतानि पुलकानि यस्य औत्कंठ्य

९९

निर्णिक्तानि उज्वलीकृतानि बाहुबलया येन राजनिवेषु अधिष्ठिता लोकपालाविषु दृष्टान्तास्तेन समस्ततेजो
मयमणावामरोरुहे राजहंसमिव १२ अवनतयोये भयायोद्वारसेषां प्राणिनमेव कर्दमस्तेन दिग्धं लिप्तं अस्य कंठे
मालां मणिं च स्मरेन मधुव्रतानां वरूथस्य गिरा उपगुष्टां नादितां येन स्य जीवस्य तेन तडक्तं वैस्तवं आत्मनेन
स्यजयातो निर्लेपमगुणालयं विमर्शिकोस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् इति १४ भक्तेषु अनुकंपिताकृता
नुकंपया धीतया हसीताकुहित्र्येन तेषु विस्फुरन्ती येमकरकुंडले तयोर्वल्गुतेन प्रचलनेन विद्योतितो अमलौ

बाहुरस्य मंदरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुबलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं १३ कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशो
णितकर्दमेन मालां मधुव्रतवरूथगिरोपगुष्टां चैत्यस्य तत्वममलं मणिमस्य कंठे १४ भक्तानु
कंपितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिंतयेद्भगवतो वदनारविंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेन विद्यो
तितामलकपोलमुदारनासं १५ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुंतल
वृंदजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लसद्भ्रु १६ तस्यावलोक
मधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसाद

कपोलौ यस्मिन्तत् तेज नानामाश्रयस्मिन् तत्तम् वस्व स्वयाभूत्या शोभया अलिभिः परिसेव्यमानं मैर्यादाश्रयं चक्री
[illegible] तत्व प्रधिक्षिपत् इदं नेत्रद्वयं पेननामल [illegible] नामधिदेवः नेत्रद्वयेन मीनद्वयस्यापि इव [illegible] इवने।
[illegible] ध्यायेत् मनोमयं मनसा निर्मितं १६ कृपया अधिकमितरपि अतिभयानि

श्री° भा° त° १०२

तस्यावीवन्मुक्तिमाह देहं चेति द्वाभ्यां चरमः उत्क्षलक्षणः सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः स्ववेडः देवशात्‌ह्नानाड
न्नितेऽवस्थितंवैव स्थितमुत्थितं स्थानाद्यतेततो दैववशात्पुनरपि पुनरुपेतं वा न विपश्यति यतः स्वरूपं प्राप्तः यतो दे
हं परमधाम तत्र देहमिति वा गतेऽत्र नन्वस्य न हेतोः वासः परिकृतं कटिनेपरिवेष्टितं स्थितं गतं वा मदि
रामदांधो यथा न पश्यतीति ३७ ननु तर्हि देहस्य कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती जीवनेन वा तत्राह देहोपीति दैवं पूर्वसंस्कारस्त
द्वशेन गहनत्यावत्स्वारंभकं कर्म तावत्तिष्ठति तावत्तिष्ठति नास्मीदतो जीवत्येव सासुः सेन्द्रियः ननु तर्हि तस्मिन्पुनः नः संप्र
गः स्यान्नेत्याह तं देहं सप्रपंचं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते स्वप्नमिव नाभिमन्यते आरूढः प्रा

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ३७ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत
एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथा पुत्राच्च वित्ता
च्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगात् त
धूमाद्वापि स्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् ४०

प्तः समाधिपर्यंतो योगो येन स तत एव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः ३८ इति बोधप्रकारमाह यथेति
अतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्रादेर्मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेरिष्टा ३९ पृथगवस्थानाभावेपि
भेदं सदृष्टांतमाह यथोल्मुकात् इदानीं ज्वलतः काष्ठात्स्वसंभवात् अग्निः संभूतात् आत्मत्वेन अग्नेः स्व
रूपत्वेनाभिमतादपि अत एवाविवेकिनो हि धूमेपि अग्निरभिमानोस्ति उल्मुकात् पूर्वसिद्धादपि तद्दारुकः प्र

त° १०२

यर्हि यदा एवं निर्विषयं भवति स्व॰ तपदवस्त्रगात्मस्त्रयं चयोयसंवंधं विनाप्यात्मर्यवस्थानामे भवात् नचपूर्वी
वकृष्ट्यादि विषयः स्यात् यतस्त्वविरक्तेणपरमानंदानुभवेन अतिनिर्वाणलयारूकृतिहृनिरूपनोपरिनस
सलाकारेण परिणमत इत्यर्थः यथार्थिनातलाभ्यासप्रविष्ट पुण्यामेसहा भूतस्योती रूपेण परिणमते स्व।
नेस्व ध्यानदशायामप्यवधानेऽप्यानंदेयोप्यविभागस्तुसेएकैस्वदेर्द्र आत्मानमनुवाननमीलते स्वरूपेन प्रतिष्ठा। नि
तोयतानेत्रणप्रवाह्योदेह्यारूपाधिर्यश्च ३४ नचसमाध्यानेइत्पुनः संसारतीत्याह सोविसपवगुरुषं तस्मिन्न

सुत्तात्मस्वयं यर्हि निर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमुक्तिमनःससत्ताप्यार्थिः आत्मानमनुपूर्वोपवयान
मेकमपीत्तनेप्रतिनिवृत्तेणप्रवाहः ३५ सोप्येनयाचारमयामनसोनिवृत्त्यातस्मिन्नहिस्मिव
स्थितः सुखदुःखवाधो हेतवमप्यस्तिकर्त्तविडःखयोपत्त्वात्मविधन्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः

स्थित्विप्रतत्त्वरूपेश्ववस्थितः अवसानेनिर्हेयामः कयामनसोनिवृत्त्यातस्मयाविद्यायर्हिनयेनिसप्रत्साहिदोषः
स्वात्वविर्द्वित्तिनतिरहो अथहेतुः एतयायोगाभ्यासवृत्तयेत्यर्थः नैवचमपिसत्त्वदुःखयोरात्म
धर्मत्वकृताप्रतिबंधत्वात् दुःखयोःस त्वयोः हेतुभोक्तृत्वेयस्मात्सभाषीत्वदपि
असतिचविद्याकृतेकर्तरिसहंकारेविघातेतत्तिष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यतः उपलब्धप
रात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ३६ रामायनमः राम राम ॥

श

श्री भा०स्कं० टी०मे० १०३

येन संसृतीनां ... विरागो भवेत् २ ईश्वररूपस्य महाप्रभावस्य तेन दाम्भकस्य यद्धेतोः यत्र यां कुशलं
... ४ अनात्म ... आत्मोनि ... अविद्यामात्रस्य मिथ्याभिमतेः कर्मसु अनुविद्धया ...
... तमस्यनाश्रये आपूर्णे मम सि संसारे ... लोकस्य प्रबोधनाय त्वं योगभास्करः।

विरागो येन पुरुषो भगवान्सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ३ काल।
स्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मिथ्याभिमतेर।
चक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभा।
स्करः ५ मैत्रेय उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीत।
स्तां करुणार्दितः ॥६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगु।
णमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥७॥ अभिसंधाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा संरम्भी भिन्नदृग्भावं म
यि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स रा

गुणको भास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णं कोमलं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः नानेवाह स्वभावभूता ये गुणास्ते
षां मार्गेण गुणवृत्तिभेदेन भावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेद इत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरम्भी।
क्रोधाभिनिवेशक भेददृष्टियो भावं भक्तिं कुर्यात् त्रिविधोपि तामसः ८ पृथग्भावः भेददर्शी ९ रामायनमः
राम राम राम राम

भूतादेर्देहात्तेभ्यः पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञिताद् ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथा प्रधानादपि तत्प्रवर्तको भगवान्
यथाप्यर्थः ४१ उपाधितो विवेकमुक्त्वा तस्यैकात्म्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषु तत्तद्विधेषु तदात्मतां महाभूता
त्मतां ४२ धर्मभेदस्यौपाधिकत्वात्सदृष्टान्तमाह स्वयोनिषु ज्योतिरग्निर्गुणवैषम्याद्दीर्घह्रस्वादिभे
दात् प्रकृतौ देहे ४३ स्वां शास्यजीवस्येव यद्वा दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं पराभाव्य तत्प्रसादेनैव जित्वा स्व

भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः
४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मतां ४२ स्व
योनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३
तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठति
४४ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टाविंशोऽध्यायः देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादी ३
नां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकं १ यथा सांख्येषु कथितं
यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो २

पे रूपेण ब्रह्मत्वेनावतिष्ठति ४४ इति तृतीये टीकायां अष्टाविंशः एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तद्भेदयो १८
ग्याते कालस्य च बलं योगानां संसृतिस्तु विरक्तये १ उक्तमनुवदन्पूर्वकं भक्तिमार्गभेदान्पृच्छति १८
द्वाभ्यां लक्षणं महदादीनां यथा सांख्येषु तथा कथितं येन लक्षणेन तत्पारमार्थिकं पारमार्थि
कं तत्त्वमित्यर्थः यस्य भक्तियोगस्य मूलं प्रयोजनं यन्मतं मूलं तत्कथितं तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्र

श्री॰ भा॰ त॰ १०४ एवंभूतशीघ्रभक्तेः साधनान्याह एवंविधैः निषेवितेन ... अनिमित्तेन स्वधर्मेण नित्यनैमित्तिकेन म
हीयसा ... दिष्टेन क्रियायोगेन पञ्चरात्राद्युक्तेन अर्चनेन शस्तेन निःकामेन १४ मद्धिष्ण्यं मत्प्रतिमादि तत् त.
स्य दर्शनादिभिः सत्त्वेन धैर्येण असङ्गमेन वैराग्येण १५ । १६ मद्धर्मिणः भागवतधर्मोपेतस्य पुरुषस्य आशयश्चि
त्ते १९ प्रयत्नं विनैव प्राप्नोति वातो रथः प्रापको यस्य गन्धस्य आशयात् स्थानात् आवृङ्क्ते आत्मसात्
निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः १५ मद्धि
ष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च १६ महतां बहुमा
नेन दीनानामनुकम्पया मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्ना
मसंकीर्तनाच्च मे आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहंक्रियया तथा १८ मद्धर्मिणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आ
शयः पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि मां १९ यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् त.
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तमवज्ञाय
मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनं २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं हित्वार्चां भजते मौढ्या
द्भस्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शा
न्तिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः २४
करोति एवं अविकारित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः २० चित्तशुद्धिः सर्वभूतात्मदृष्ट्यैव भवतीति वक्तुं केवलप्रतिमादिनिष्ठान्निं
न्दन् अहमिति त्रिभिः सर्वदैव विडम्बनं अनुकरणं अर्चायाः पूजाविडम्बनमिति वा अवज्ञा उपेक्षा द्वेषनिन्दाः क्रमे १४ ग॥१
णवक्ष्यमाणैः त्रिभिर्ध्यन्ते २१ हित्वा उपेक्ष्य २२ द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निन्दकस्य २४

कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणं भगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमिति विधिसि-
द्धमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वं सर्वोदासर्वेनैव विशेषितं सम्माने ९ न देवतामन्त्रादिभक्तिषु त्रय त्रयो भेदाः तासां च
यथोत्तरं श्रेष्ठ्यं च एवं श्रवणकीर्तनादयो नवापि प्रत्येकं नवनवभेदा इति देवं सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा नि-
र्गुणा तु भक्तिरेकविधैवेत्याह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेति द्वाभ्यां अविच्छिन्ना संतता आहैतुकी फलानुसंधान-
शून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिरिति या भक्तिः सा निर्गुणस्य भ-

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः १० मद्गुण-
श्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ११ लक्षणं भक्तियो-
गस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसा-
रूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः १३ स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदा-
हृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते १४ रामाय नमः

क्तियोगस्य लक्षणमित्यन्वयः अन्यलक्षणं स्वरूपं १२ भक्तानां निष्कामत्वं कैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यं मया सह
एकस्मिन्लोके वासं सार्ष्टिं समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपत्वं एकत्वं सायुज्यं उत अपि दीय-
मानं अपि न गृह्णन्ति किं पुनः कामयन्त इत्यर्थः १३ किमिति तन्निरूपयति भक्तिरेव परमफलत्वादित्याह स एवेति ना-
नाभक्तिः परमफलमभिप्रेत्य स्वभक्तानां मात्रकमितावतास्येन भक्तियोगेन मद्भावाय

रूपभेदविदः काकादयः उभयतोदन्ता येषां अपादेभ्यस्ते मा बहुपादाः तेभ्यश्चतुःपादाः इत्यर्थः द्विपात्मनु
ष्यः ३० ततस्तेभ्यो वर्णाः ३१ संशयच्छेत्ता मीमांसकः ततोपि केवलस्वधर्मकृत्ततः मुक्तसंगस्ततः आत्म
नोधर्ममदोग्धा निष्कामस्तदर्थः ३२ अर्पिताअशेषाः क्रियाः आर्थास्तत्फलानि आत्मा देहश्च येन अतएव
च निरंतरः अव्यवहितः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानरहितात् ३३ जीवानां कलया परिकलनेन अंतर्यामितया
या प्रविष्ट इति हेतोरित्यर्थः ३४ अष्टांगयोगश्च भक्तियोगश्चोभौ ज्ञानाख्ययोगेन तन्नोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हे मानवि

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ३० ततो वर्णाश्च चत्वा
रस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशय
च्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्य
र्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरंतरः मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ३३ न पश्याम
िपरं भूतमकर्तुः समदर्शनात् मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ३४ ईश्वरो जीव
कलया प्रविष्टो भगवानिति भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ३५ ययोरेकतरे
णैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म
विचेष्टितं ३६ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ३७

विपुरुषं पूर्णं परमेश्वरं ३५ यदन्यरूपं जीवस्यासंसृतीः कालस्य स्वरूपं वा च द्वेति तत्र आह एतदिति सार्द्धेन
एतत्सर्वनियंतृपरं भगवतो रूपं कीदृशं प्रधानपुरुषात्मकं परं तद्व्यतिरिक्तं वा एतत् देवं दैवमित्यभि
धीयते कीदृशं कर्मणो विचेष्टितं नानासंसृतिलक्षणं यस्मात्तत् दैवप्रेरितकर्मफलाः ततस्तद्योवि
भिन्नाहेतुरित्यर्थः एतदेव भगवतो रूपं काल इति चाभिधीयते ३७ कीदृशं रूपभेदस्य वस्तूनामन्यथात्वस्य १०५

तर्हि किं सर्वोराचर्नमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद स्वकर्मा
क्रतः कर्माविधेयेन यथावकाशं अनेन कर्मनिष्ठान्मायपि समर्वावधिरित्युक्तं भवति २५ भूतावमानतमं दृ
ष्टत् अपि वा स्वस्य स पि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वाश्च नरामध्ये उदरं शरीरं भिन्नं इव हन्त सभयं विदधे करोमि
श्रं श्र अर्ज्यतः सर्वभूतेषु कृतावासं तत्र हेतुः भूतानामात्मानं तर्यामि णं अभिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन २७ तत्रापि
पयोत्तरमाना तिशयः कर्त्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह जीवा इति सार्द्धैः षड्भिः अजीवानामचेतनेभ्यः त

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितं २५ आत्मनश्च
परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरं तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणं २६ अथ मां सर्वभूतेषु
भूतात्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा २७ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवा
नां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः २८ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्र
वरा रसवेदिनः तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २९ रामाय नमः

तः तेष्वपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमन्तः सचित्ता ज्ञानवन्तः इन्द्रियाणां वृत्तयो येषु इन्द्रियवृत्तयो वृत्ताणमपि स्पर्शः सं
भा२ क्षेत्र्याह्रि मस्तोत्ते मात्पर्य्येत्त स्पर्शर्ज्ञते तेषां तर्शणंति पारसां तस्मात्रिभ्रमति पाद्या इत्यादि भ्रमराणां इतिप्रसिद्धा
नै इन्द्रियाश्चेति २९ अतस्तेभ्यः स्पर्शविद्भ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठाः गन्धवेदिनो भ्र तेरू षुर
मरादयः शब्दविदः सर्पादयः २९ रामाय नमः

श्री भा त ९५ तं

त्रिंशत्तमाध्याये कामिनां तामसीं गतिमपाराधोगतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनपूर्वं कैवल्यप्रकरणशेषोक्तिः कर्मिकृतानुवृत्तिमध्यायन्नयेन प्रपंचयति तस्यैतस्य बलिनः कालस्य बलिनेति वायोः काल्यमानः विक्रममानोपि वायोर्विक्रमं ... नवेद १ विक्रममेवाह यं यमर्थं दुःखेन प्रयासेनो पादत्ते आपादयति तं तं भगवान् कालो धुनोति विनाशयति यत्कृते यन्निमित्तं २ शोचति ... यस्मात् तत्र देहस्य कलत्रादिसहितस्य देहस्य ... गृहक्षेत्रादीनि ... ३ इमंति

कालीगवार तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमं कालमानोपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृते २ यदध्रुवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहात् गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वै भव एतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ नरकस्थोपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ६ संदह्यमानसर्वांग एषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणां ८ राम राम

१०४

त्वं दर्शयन्नुद्वेजयंस्तस्य प्रपंचयति जंतुरिति चतुर्भिः ४ नारक्यां नरकाहारादिनिर्जीवतायां ५ निरूढमूलं प्रसृतं मनोरथं हृदयं यस्य बहु मन्यते कृतार्थोस्मीति मन्यते ६ उद्वहनाधिना पोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्ता आत्मा इंद्रियाणि च यस्य कया असतीनां पुंश्चलीनामपि रहसि चिंतया संभोगादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनामालापैश्च आक्षिप्तं मन्यत इत्युत्तरेणान्वयः ८ राम राम राम

वत

शि ३ ९८

तदेवाह भूतानामिति यावत्समाप्ति महदादीनां तत्तदभिमानिनां जीवानां ३७ भयहेतुत्वमाह य इति भूतैर्भूता-
तान्यत्ति संहरति अधियज्ञो यज्ञफलदाता कलयतां वशीकुर्वतां ३८ ४० यद्यस्माद्भीताः ४१ यतो भीतः सरितः
प्रस्रवंति इंधे दीप्यते सह गिरिभिः ४२ अदो नभः यन्नियमात् यस्मात् यामसदां तत्तत्व संघातात्मकं स्वदेहं तनोति ॥

भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयं ३७ योंऽतः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः स विष्णा-
ख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ३८ न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बांधवः आविशत्य-
प्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ३९ यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् यद्भयाद्वर्षते देवो ।
भगणो भाति यद्भयात् ४० यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णंति पुष्पा-
णि च फलानि च ४१ स्रवंति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधे सगिरिभिर्भूर्न म-
ज्जति यद्भयात् ४२ नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभि-
रावृतः ४३ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् वर्ततेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरं
सोऽनंतोंऽतकरः कालो नादि रादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ४५ इ॰

कर्तुर्ल्लोकान्विस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनो गुणानि यंतारो देवा ब्रह्मादयः अस्य विश्वस्य सर्गादिषु वर्तंते ।
अनुयुगं वारंभित्यर्थः ४४ जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिकं जनयन् मृत्युनांतकमपि मारयन् अंतकः स्वयमना-
दिरंतोऽय पश्च ४५ इति तृतीयस्कंधे टीका॰ २९ नं॰ १

श्री· भा· टी· १०७

कृतस्य पुण्यपापाणां फलं दैववानीतं यथा पतति मा स्त्वयमहं तावि न यादिया बहुमला नि सवभमसंस्कारो यमीदृशं ययो ते
तं पद ११ शास्त्रमविस्मृत्य २० तयो स्तृतीये निर्भिन्नं हृदयं शस्या आर्तः स्व बलमीति द्विती येनाव्ययः २१ तत्तं नृत्या
प्रहृतेनाक्षः तस्मात् कायमिव निर्गत्य आयायो अस्य मम शुद्ध कथया स्मिन् २२ यमसादनं नीतो भवति २३

यमदूतौ तत्र मा मैमी मैमी समययमेतयोः सहस्रा तत्तहृदयं शत्रुमूर्धं विमुञ्चति १९ यातनादेहमा
वृत्य पाशैर्बध्वा गले बलात् २१ ... नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा २० तयोर्निर्भि
न्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवा
नलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमो
दके २२ तत्र तत्र पतञ्छ्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः पथा पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनम् २३ योज
नानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः २४ आदीप
नं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा २५ जीवतश्चान्त्रा
भ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृन्तनं चावयवशो
गजादिभ्यो भिदापनम् पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः

तत्रैव विशेषमाह अधन इति यो जननी न वृत्तिं न वमहत्स्वाणि पापाधिको हास्यं यानीतः सन् २४ या
तनाः स्वे तयोर्दर्शयति वकृभिः शरीरेण पुरुषलक्षणं प्राप्नोति स्वेनकृतं अन्येन वा कृतं किंचित्पलं स्वमांसं
स्वमत्ता भित्वर्थः २५ आत्मनो वैशसं पीडा २६ भिदापनं भेदमापणं २६ रोमायन मोनस्तः ॥

प२ १०७

कृतावित्नश्रायमारिवहलाधर्म्मीयेषुडःखप्रयानेषु ९ येबोधोधवतोनाधोयातिनानुग्ला तिशोप
भुगितिमोमोपितप्पडुर्लभइत्यर्थः १० बालोयालो विकायोनिःसत्वःप्रशक्तःपरार्थपरस ११ अक
र्त्वःप्रसमर्थः १२ पूर्वयथाआद्रियतेनथाआदरोनकर्वति बीनाशाःकृपणाःकृषीवलाःगोजरं
पुत्रस्त्रीवर्ग १३ म्रियमाणः पृच्छमानः १४ अवमन्याअवज्ञयाउपनयस्वसमीपेप्रतिसंगृहपाल

गदेषुकूटधर्मेषुडःखतंत्रेषुतद्धितः कुर्वन्नडःखप्रतीकारं सुखवत्तन्मन्यतेगृही ९ अर्थेन
मादितोयोधोर्हिमयेतद्गतनसुतान प्रस्मातिमेषापोहितमेषधुम्पात्तयः स्वयं १० वातो
पालत्वमानावाभागप्रायाप्रनःपुनः लोभाभिभूतोनिसत्वःपरार्थकृहतेस्पृहां ११ कु
टुंबभरणाकरणोमंदभागयोरत्मागमः क्रियाविहीनःकृपणोध्यायतस्मसतिमूढधीः
१२ एवनत्मभरणाकल्पतत्कलत्रादयस्तथा नाद्रियन्तेयथापूर्वकीनाशाइवगोजरं १३ त
माप्यजातनिर्वेदोम्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे १४ आस्ते
वमत्योपन्यसंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायुना
कमनोतारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ शयानः
परिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः वाच्यमानोपितनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवं
कुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयास्तधीः १८

२६त
हरनभ्रंशान्नःआमयावीरोगी ५ ऊर्द्ध्वं निर्गतनेत्रः कफेन संरुद्धानाडीकंठमार्गो यस्य तायस
कासश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्य घुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमा ३
नःवंधोभार्याभ्याम्यमानः ५ अस्तधीनष्टमतिः १८ राम

विष्णुस्तो० २

श्री भा तृ स्कं

कललं शुक्रशोणितं मिश्रितं भवति बुद्बुदं वर्तुलाकारं भवति कर्कन्धुर्बदरीफलं तदाकारं कठिनं पेशी मांसपिण्डाकारं अण्डं वा यावान्तरे २ बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गानां विभागः लिङ्गं च छिद्राणि च तेषामुद्भवः ३ जरायुणा गर्भवेष्टनेन वीतः प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेन भक्षितेन अन्नपानादिना एधमाना धातवो यस्य असंमते जुगुप्सिते तस्मिन् [illegible] स्थाने [illegible]

कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदं दशाहेन तु कर्कन्धुः पेश्यण्डं वा ततः परं ४ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ५ कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ७ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवं स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ९ रामाय नमः राम राम

[illegible] गर्भो [illegible] मातुर्जग्धेन [illegible] मूर्छामाप्नोति ५ तत्रत्यैः कृमिभिः [illegible] सौकुमार्यात् [illegible] ६ उल्बणैः [illegible] सर्वाङ्गेषु [illegible] वेदना यस्य आस्ते [illegible] ७ उल्बेन जरायुणा [illegible] अकल्पः [illegible] स्वाङ्गचेष्टायां [illegible] दैवात् [illegible] कर्म [illegible] लब्धा स्मृतिः येन सः

ने

नचैतदसंभावितं श्रुतावपि दृश्यमानत्वादित्याहुँ अत्रैवेति २९ उभयंकुर्वन्स्वदेहेच ३० पापार्जितधनं भुंजंते वहू
वः कर्त्तैवतन्नरकं यातीत्याहएक इति ३१ तद्द्वारेणयद्भुक्तं तेनतस्यैतं कलेवरं इहैव हित्वा कुशलादितत्पापंत
देवपाथेयं भोग्यंयस्य ३१ ननुकुटुंबपोषणंपापमपि विहायगच्छतत्राहदैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्य
श्रामलंपापंदैवेनईश्वरेणप्रापितं भुंक्ते ३२ ननुकुटुंबपोषणं विहितमेवतत्राहकेवलेनेति तमसोनरकस्य

अत्रैवनरकः स्वर्गो इतिमातः प्रचक्षते यायातनावैनारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवंकु
टुंबं बिभ्राण उदरंभरएववा विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्ते तत्फलमीदृशं ३० एकः प्रपद्यते ध्वान्तंहि
त्वेदंस्वकलेवरं कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतं ३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमा
न् भुंक्ते कुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः याति जी
वोंधतामिस्रं चरमंतमसःपदं ३३ अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः क्रमशः समनुक्र
म्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ इतितृतीयस्कंधेत्रिंशोध्यायः श्रीभगवानुवाच कर्मणादैवनेत्रेणजं
तुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्टउदरं पुंसोरेतः कणाश्रयः १
चरमंपदंस्थानं ३३ पुनर्मनुष्यत्वप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्य मनुष्यदेहाद्यधस्तात् अर्वाक् यावत्यो या
तनाः आदिशब्देन शूकरादियोनयश्चताः सर्वाः क्रमेण सम्यग्भोगेन क्षीणपापः शुचिः सन् अत्र पु
नः मनुष्यलोकम् आव्रजेत् ३४ इतितृतीयस्कंधे टीकायां त्रिंशोध्यायः त्रिंशेहितविपाकोत्र मनुष्ययोनिसं
भवि वर्ण्यतेराजसी गतिः १ पुनरत्रागच्छेदित्युक्तं तदेव विस्तारेण दर्शयति कर्मणा पूर्वकृतेन दैवमी

इ
ये
त्मातः
ये
३०
९
पापेर

श्री मान. टी. २८

107

[illegible] इत्थं अनयोर्जीवेश्वरयोः स्थितयोः तत्कृतोऽयं विशेषः तत्राह यः पंचभिर्भूतैः र
चितैः शरीरैश्छन्नोऽपि वस्तुतः न वर्त्तते यत्तस्तेन शरीरेणाहितः अयमर्थः अतो यथैवेन्द्रियगुणार्थविद
[illegible] शरीरादिग्रहणाच्च चिदाभासस्वतदात्मकः सोऽहं तदेकं यस्मात्तेन शरीरेणावृतोऽविकुण्ठो महिमाय
स्यात् अविकुण्ठेति पाठे एव तमविकुण्ठनपावरणयस्य समर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परतियत्र
त्कृतः ऋषिं सर्वज्ञ विद्याविद्याकृतो विशेष इति भावः । नन्वस्यानेनायं बंधो निवा
र्यते किं परमेश्वरेणेत्तत्राह यन्मायया नष्टस्मृतिः स्वसंसारस्वरूपं विनिपतितः तदभिश्रमेण तत्कृते
न क्लेशेन च अयम्भीव; महत्तमस्यैवेश्वरस्यानुग्रहं विना पुनः कया युक्त्या लोकं निजस्वरूपं प्रवृणीत सम

यः पंचभूतरचितैरहितः शरीरैः छन्नोऽयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं
तमेनं वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः प्रमांसं १७ यन्मायया उरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् सांसारिके पथि
चरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण १८ ज्ञानं
यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना
नास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम १९ राम: राम: राम:

तेन अभिश्रमेण हेतुना तेनैव पथा न विशिनष्टि उरुगुणानि मिश्राणि कर्माणि निरोधनानि यस्मिन् ई
श्वरस्य प्रसादं विना ज्ञानाभावात्स्वसम्बन्ध इत्यर्थः २५ ईश्वरस्य ज्ञानदत्त्वमुपपादयन्नाह यदेतत्त्रिका
लविषयज्ञानं तेन तद्विना कतमो मम प्रदधातन कोऽपि किं तु स देव ईश्वर एव अन्यस्तु जीवो दधातु ने
त्याह जीवरूपां कर्मपदवीमनुवर्तमाना वयमिति तद्व्यतिरेकेण न कोऽपि समर्थः अन्यस्यात्रासम
र्थत्वमाह स्थिरचरेष्वेव [illegible] अन्तर्यामिरूपेणानुवर्तितोंऽशो येन तं भजेम: २९ श्रं १०४
राम: राम: राम: राम:

व

विषात्पन्नः

स्मृतिरेव मिथ्रोर्त्तिपितः सोदरः सखा नोदरजन्मा विद्याभूः क्षमिरेवेति १० नाथमानेयाचमानः उपतप्यमा-
न इति वा क्रमाघिरेदात्मदर्पाभिभूतः पुनर्गर्भवासात् समभवद्भयाविष्टमनभूतागतवोयस्य सः विक्लवया व्याकु-
दुर्जनस्य
लया ११ उपसन्नेजगद्गुरुतिरोसकृपयाशरीरतानुनामहर्षेः भगवतश्चरणारविंदमकुतोभयं सोऽहं शरणं व्रजामि
भूरिचलदितिस्त्रीकृत्ना वतायामिमायेणाश्रमतोमधुनुरूपायोपायेनेदृशी गर्भवासलक्षणागतिर्द्दर्शिता।

जीव उवाच

आत्मस्यमंमात्मात्महृघुवोधोपिवेपितः नैवमतोतस्यतिवातैर्दिष्टंसुरिवसोदरः १० नाथमानऋषि-
भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः स्तुवीततंवीक्लव्यावाचायेनोदरेर्पितः ११ तस्योपसन्नमवितुं जगदि- छा०१
च्छयात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्शि-
सतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्रबद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलंब्य मायां आस्ते वि-
शुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेवसितं नमामि १३ रामायनमः राम रामाय।

तस्य १२ ननु कोऽसौ यं शरणं व्रजामि कोवा तत्र तस्य विशेषः येन स एवाश्रयणीय इत्यपेक्षायामाह यस्त्वत्र।
मात्रदेहे भूतेन्द्रियाशयमयीं देहरूपा [illegible] कारणतोपतामायामवलंब्य आश्रित्य कर्मभिरावृतस्सन् बद्ध इव
इत्यत्रस्थान्तर्यामी सोऽहं यस्तु स्वेनात्मना तेन नमामि कथंभूतं मितापं तापयन्तां शब्दात्के विशेषं दर्शयति आतप्यमा- त
अप्रतीतं
माने हृदये अवसितं एवं मध्याविकारं कृतं [illegible] निरुपाधितः कृतः अखंडो
बोधो यस्य तं १३

श्री:
ग भा ग:
त स्कं:
११०

तस्माद्दैवस्थितोऽपि विगतविक्लवः ॰ सन् सुहृदा आत्मना सारथिरूपया तु उद्धरिष्ये आत्मानं तमसः संसारात् अस्य
पायशि अनेकरंध्रं नानायोनि वासरूपं मे न तद्व्यसनं पुनः यथा मे मा भविष्यत् न भविष्यति न यथा का
यतो साधनसामग्री नास्ति उपसादितोहृदये प्रापितो विष्णोःपादो येन मया सः २१ इत्थं मासान् उत्क्रुद
कायस्थितः सूतिशब्दितो वायुः कलत्र प्राणिनां जीवः सद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनं अवाङ्मुखं सूतिः तु मारुतः

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमे
तदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१ कपिल उवाच एवं कृतमतिर्गर्भे दश
मास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वा
वाक्शिर आतुरः विनिःक्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः २३ पतितो भुव्यसृङ्मि
श्रविष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः २४ परच्छंदं न विदुषा पुष्यमाणो
जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुः स्वेदजदू
षिते नेशः कंडूयनेंऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणा
दयः रुदंतं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिकं यथा इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेवच २०

रोरूयति
रोरूयते:

क्षिपति नुदति २२ अवसृष्टः अधःशिराः सन् २४ परस्य छंदं अभिप्रायं अविदुषा अनभिप्रेतं तत्मातरं
दने उदरं च पाप्मकलितं च यत्पानं उद्दंशं यथा यातो दने स्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टने चानी
शः सन्नोऽस्य नीरंजयगः आत्मा कोमलात्वक् यस्य तं विगतं गर्भे जाते ज्ञानं यस्य शैशवं पंचवर्षाणि तः

स्वङ्ः स्वं विज्ञाय पश्चात् देहीति यस्य देहे विवेको जातः स्वरूपज्ञाने सोऽसौ विषयाकूपः तस्मिन् पतितः तत्र
जठराग्निना भृशं तप्तमादेहोपरस्य यत्र पक्वमपाधीर्मि देहविवरान् विवसितं निर्गतं मिळेन स्वसामान्य गणय
न स्मरो कदाचन स्मरते वद हि निर्विशेषते १२ येनेदं पूरितं प्रकाशं समस्तं हृदयेनेदं पूरितं गतिज्ञानं भवाद्दृष्टानेन निर
पमेनेत्यर्थः सकलेनैव सर्वं यत्र ध्यात अञ्जलिमात्रं विना तल्लता पकारं प्रपकारकः कुर्यादित्यर्थः १८
ईदृगुणगतिमिन्नेन अन्यानविलक्षणज्ञानेन प्राप्तिरनन्तरात् नदेव वेलनतयैव भाग्यमपपतीति श्र
पमपरः पश्चादिसमव्याप्निर्जीवः स्वदेहे भावीकमावी अभवेसत्त्वेऽस्य केवलेन पश्यति श्रहं ७

देहस्थो देहे विवेकजठराग्निना स्वकविषयमवकूपपतितो भृशं तप्तदेहः इदं वितो विवसितं गा १९
णायतनत्वमासानिर्विशेषते कृपणाधीर्भगवन्कदाचन १२ येनेदं पूरितं गतिमसोऽसदशमासर्वशस्य
यातितः प्रहृदयेन भवाद्दृष्टान् सेनैव तत्त्वकेन नसदीनता पः कोनाम तत्स्मृतिविनाञ्जलि
मस्सकुर्यात् १८ पद्यपरस्परविपर्यासान्नसम्बन्धिः भावी स्वेदं सम्पादी भूपदः स्वदेहे परस्त्व
यासनमहं पृहृष्टायणपयेणवाहेदं दिव्यवस्त्रमिवप्रतीते १९ सोऽहं वसन्तपि विभावकङ्कः स्व
नासगर्भान्तर्जगामिषवत्तित्यर्कपे यथोपयाति स्वपम्पर्याति रेवमायामिथ्यामतिर्यदन्तः ।

नर्यतःस्याच्छिद्रपणायत देन विवेकज्ञानेन दग्धपापी विदग्धपलस्य ताप्यमदमादिगुणशरीरे वान्
श्रान्मन्मवेतमेव चपुरा पाणिस्मलादिगुरुष्यपूर्णवहिर्निःसरिपश्यपपपामीत वयः श्रपगत्तनयामती
द्विस्फारकामस्य दम्भाममवनत्यर्थः १९ विवेकज्ञानेन कृत तत्स्मरणाहे गमत्तद्वन्मोक्षमार्गमेवा
भ्यमते ताहस्मिति ह्याभ्यां हृष्टि भावक्रदः स्वनामयथा भवति तथा गर्भे वसन्नपि पररनामाहं हितेन ति
गर्भे हामितेनदृतः अश्वपञ्चपमायापश्यतिरूपयानमाया रेव सातव मायाचैव सम्पत्तिम मा तिपदेन

सर्वज्ञयो यत्र सुखस्य उत्सवं क्लृप्तिं

कथंर

भवति

श्री०
भा०टी०
तृ० स्कं०
३१

योषिन्मय्या मायया [illegible] प्रजापतिरिति सार्द्धाभिः रोहिद्भूतां तां हृषीकेश [illegible] मृगाकारं सा
[illegible] ३५ तेन ब्रह्मणा सृष्टा मरीच्यादयः तैः सृष्टाः कश्यपादयः तैः सृष्टा देवमन्वादयः तेषु कोऽन्य
[illegible] ३६ दिशां जयिनः [illegible] ३७ प्रतिलब्धः आत्मलाभो येन [illegible]
[illegible] निरयद्वारं वदंति योगिनः ३८ योगिनः शनैः [illegible] उपयाति समीपमायाति योषित्

प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३५ तत्सृष्टसृष्टसृष्टे
षु को न्वखंडितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३६ बलं मे पश्य मायायाः स्त्री
मय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रांतान् भ्रूविजृंभेण केवलं ३७ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु यो
गस्य पारं परमारुरुक्षुः मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदंति या निरयद्वारमस्य ३८ योपयाति शनै
र्माया योषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतं ३९ यां मन्यते पतिं मोहान्
मन्मायामृषभायतीं स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदं ४० तामात्मनो विजानीयात्पत्यप
त्यगृहात्मकं दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ४१

यामायां मम प्रतिकूलमीक्षेत ३९ [illegible] यामिति [illegible] ऋषभवदाचरंतीं यां म
मायां वित्तादिप्रदं पतिं मन्यते स्त्रीसंगतः अंतकाले ध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ४० तां पत्यादिरूपां मत्सृष्टां विजानी
यात् मृगयोः लुब्धकस्य गायनं यथा [illegible] मृत्युरूपं [illegible] ४१ रामाय नमः रामः
रामः

१०९

पोवनेऽः त्वमाहृसाई त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वेन अप्रवार्पितः ज्ञात्मस्त्रास्त्रानादिर्द्रोदीनामन्युर्यसमः २८ देहे
नमहेववर्द्धमानेनाभिमानेनममुनाचहित्वद्वविरोधंकरोति आत्मनोनापुनापाप २८ अज्ञानेप्रपंचयतिभूते
गारयेदेहेअमदागृहादेममेतिमतिंकरोति २९ तदर्थंदेहार्थंयतत्येनकर्मणावद्धः योदेहःअनुयातिपुनःपु
नयायातिपुनःअनुवर्तनइतिवा अतःअविद्याकर्मभ्यांवध्यतइतितया ३ यथामद्गिरास्थितःअधिदि

अलब्धाभीप्सितोज्ञानादिद्धमन्युःअपवार्पितः सहदेहेनमानेनवर्द्धमानेनमन्युना करोतिविग्र
हंकामीकामिष्वंतायचात्मनः २८ भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोसकृत् अहंममेतिसत् अ
ग्राहःकरोतिकुमतिर्मतिं २९ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिं योनुयातिदधत्क्लेश
मविद्याकर्मबंधनः ३० यथामद्गिरिपथिपुनःशिवप्रादरुकतोयमः आस्थितोरमतेऽनेनत्व
मोविशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःह्रीःश्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चे
तियत्संगाद्यातिसंक्षयं ३२ तेष्वशान्तेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्ये
षुयोषित्क्रीडामृगेषुच ३३ नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसो
यथातत्संगिसंगतः ३४ श्रीम·

तःसत्यंशौचंदयाधिरमौनोबुद्धिस्वरुमार्गेस्थितोपिपद्यसद्भिःसत्वमत इतिवानर्हियातनादेहेआहमेत्या
[illegible] कप्रवकोपानरकेप्रविशति ३१ अमतस्संगान्निर्हातिसमन्विताशिभिः ३२ खंडितात्मसुदेहात्म
[illegible] बुद्धिर्नरोऽशिलाक्रीडामृगावरुचीतेषु ३३ यथायथायोषित्संगिनास्यमनोबंधः तथान्यप्रसंगतो
नभवेत् ३४

श्री
भाग.
टी.

नच मर्त्यं यामकस्तं गतेकायं मीविनमत्याह स मकृपया तिविचार्य तीति सम्पदं यीनान यामाया विरचिते लो
के ऽ   स एव दिति प्पनाम्यिन्नालक्षनिम्मनात्र्येरितयर्थः ४८ इति तित्तीयेकत्रिंशः ३१ द्वात्रिंशे सात्त्विकीं धर्म
गतिं कृत्वी यमन्ते तत्स्थान विहीन स्थानं पुनर्भवानाह ॥ १ तदेवं पापकर्मणां गतिरुक्ता इदानीं काम्यकर्मिणां
तिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहमेधीयान्तस्यात्वधर्मानेवेरीयि तेरामाह कामम्मर्थं च तानदुग्धान् भूयः पिपर्ति ह व
र्धयति अवतिष्ठते १ सोपिभगवद्स्यापन हृयात्तधर्मात् पराङ्मुखः सन्श्रद्धान्वितः पितॄन्देवांश्च यजते २ ततः

सम्यग्दर्शनया ब्रह्मायोगवेगदत्तपृथ्वया मायाविरचिते लोके चचौ हन्न समस्त कलेवरं ४८ इति श्रीभा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ कपिल उवाच अथयो
गृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे काममर्थं च धर्मान्स्वान्दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् १ स चापि भगवद्
धर्मात्काममूढः पराङ्मुखः यजते क्रतुभिर्देवान्पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृ
देवव्रतः पुमान् गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३ यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेनन्तासनो हरिः
तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनां ४ ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे निःसंगा न्यस्तक
र्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परि

तं कित्याह तेषां श्रद्धया   क्रान्ता   व्याप्ता मतिर्येषां पितृदेवार्थं व्रतं नियमो यस्य सोमपाः तत्रसोम
पीत्वा पुनः ३ लोकं तिन पितृ ... ना तानश्वरत्वा लोकानाम पितये माह यदा चेति   हरेः प्रलये ४ भगव
द्धर्मनिष्ठानां तत्रा सिनवगतिमाह त्रिभिः पितुकामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्दुह्यति   निःसंगा न्यस्तानि
कर्माणि ईश्वरे येषां ते ५ शुद्धं सत्त्वं येषां निवृत्तिः स्वधर्माणि येषां ते ६   राम   राम   राम   राम

३२
धर्मा
ती
३
११२

र

तू तदेवं जीवस्य संसृतिः प्रपंचिता तत्र च तस्य कर्मवशेन लोकाल्लोकांतरगमनं निमित्तं च जन्ममरणे चोक्तमाह तेनैव संकेतेन नु।
व्यापकस्य कथं लोकाल्लोकांतरगमनं तिर्यक्स्वर्गादिजन्ममरणे भोगो न कर्मत्वे च सति जन्ममरणे वेष्यते तेन कर्तृत्वाद्यपि
तस्य कर्मसंभव इति तत्र लोकांतरगमनं कर्म च संभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधित्वाभूतेन जातेन लिंगदेहेन लोकाल्लो-
कांतरमनुव्रजन् अविरतं कर्माणि करोतीति कर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाह जीवो जीवोपाधिर्लिंगदे-
हः अस्यात्मनोऽनुगतः अनुवर्ती भूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारो देहो भोगायतनं तयोर्निरोधः कार्याक्ष-
स्प मता तदस्य जीवस्य मरणमुच्यते आविर्भावः संभवो जन्मोच्यते ४३ एतदेव स्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्य नस्य

स्तु देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् । भुंजान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ४२ जीवो ह्यस्यानुगो जी ६
देहो भूतेंद्रियमनोमयः । तन्निरोधोस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायो-
ग्यता यदा । तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनं ४४ यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा । तदैव च- पा
क्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ४५ तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः । बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंग-
श्चरेदिह ४६

लकादेर्द्रव्येक्षायोग्यतापादिदर्शनेनात्र कामतादिदोषेण यदा अयोग्यता भवति तदेव पंचत्वं मरणं इंद्रियस्याप्ययोग्यतास्म-
नचोः स्थानस्य देहस्य च यदा योग्यता न तदेव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता एवं स्थूलदेहे चेत्कर्तृत्वे लिंगस्यैव कर्तृत्वं तदेव जी-
वस्य मरणं [illegible] ४४ कश्चिदेकः [illegible] अधिकः [illegible] तत्राप्यर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूल-
शरीरस्य [illegible] यदा अयोग्यता तदा तत्पंचत्वं मरणं अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेन द्रव्यस्य स्थूलशरीरस्य द-
र्शनं [illegible] लोकयोः [illegible] चक्षुषः [illegible] द्रष्टुर्योग्यतायां समानं ४५ यस्मादेवं ततो जीवस्य
जन्ममरणादि तस्मान्मरणात्संत्रासो न कार्यः जीवनेन च न कार्पण्यं देहकार्यसंभ्रमश्च जीवनमपेतं ४६ यम-

श्री भाग. टी. ११६

[illegible] भगवन्तमेव सह ब्रह्मणा गर्भोदशायिनं क्रमेणोत्पन्नं भेदेनोपासनेन तु
[illegible] पाप्यवतो [illegible] ह्मा सहर्षिभिर्यतिभिः सोऽवेदगर्भः सोऽपि यदा अतिक्रान्ते पूर्वं यथायथं तदा
[illegible] पूर्वप्रजायते तत्रैव तत्रैवसत्ववेदकः किलेत्यभिप्रायादिभिःस्तुतः १२ अन्यद्विहितं भेदं दृष्ट्वा भि
मानेन नत्वा निष्प्रयत्नापूर्वेनेहेन निःसङ्गेनापि निष्कामेन कर्मणेति किं कृत्वा प्रजायते प्रथमं पारमेष्ठ्यम्
ऐश्वर्यं निषेव्य सर्वज्ञमपि गुणव्यतिकरे सति ब्रह्मेशभावेन पुरुषं पुरुषर्षभं १३ तत्पदमवाप्यते इति विक्रमेण लोकाः स

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः १२ भेददृष्ट्या
भिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् १३ स संसृत्य पुनः कालेका
लेनेश्वरमूर्तिना जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते १४ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितं नि
षेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति १५ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः कुर्वन्त्यप्रतिषि
द्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः १६ रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः पितॄन्यजन्त्यनु
दिनं गृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः कथायां कथनीयोरुवि
क्रमस्य मधुद्विषः १८ राम राम

कर्मनिर्मितमैश्वर्यं निषेव्य पुरुषं च ब्रह्म तथा यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेण पुनरायान्तीत्यन्वयः १५ यदा ब्रह्मलोका
सक्तानामपि भेददृष्ट्या नाभिमानाभ्यामेव मायाहतिः तदा कामकर्मणा किं वक्तव्यमिति नानित्यं ब्रह्मह्रिः
ये त्विह कर्मस्वासक्तमनसः सन्तः अप्रतिषिद्धानि काम्यादीनि नित्यानि च कर्माणि कृत्स्नानि कुर्वन्ति तेऽपि
सत्त्वरहिता तथा धूममार्गेण पितृलोकं व्रजन्तीति पदद्वयेनान्वयः मध्ये नैमित्तिकमाह २१ इति तेषां
मेधा यस्य कथनीया उरवो विक्रमा यस्य तस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः सन्तो ये त्रैवर्गिकाः १८ राम
राम राम राम राम राम राम राम

ईश्वरप्राप्तौ हेतुः ४

११३

विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं यांति तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मेति।
प्रकृतिं उपादानकारणं उत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकारणं ७ परमेष्ठ्यादिस्थानां हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेणात्
मुक्तिमाह द्विपरार्द्धावसाने इति द्विपरार्द्धमेव हिरण्यगर्भस्य परचिंतकाः परमेष्ठ्यादिस्था हिरण्यगर्भोपासकाः ८
क्ष्मादीनि पंच महाभूतानि मनश्चेंद्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिः परिवृतं ब्रह्मांडं
प्रतिसंजिहीर्षुः संहर्तुमिच्छुः अव्याकृतमीश्वररूपं यावद्द्विपरार्द्धलक्षणं कालं ९ परेत्य ऊर्ध्वं गत्वा भगवंतं हिरण्यगर्भम्।

सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं ७ द्विपरार्द्धावसाने यः
प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ८ क्ष्माम्भोनलानिलवियन्मनइंद्रि-
यार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय
परः स्वयंभूः ९ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः तेनैव साकम-
मृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयं श्रुता-
नुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ११ ॥

तमनुप्रविष्टा ये योगिनः अमृतं परमानंदरूपं प्रधानं उपलक्षणं ब्रह्मलक्षणं तेनैव साकमुपयांति नतु पूर्वं यतः अगताभि-
मानाः [illegible] श्रुतिः [illegible] सर्वे सह ब्रह्मणा [illegible] परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति भग-
[illegible] तस्मात् [illegible] ११ ॥
रामाय नमः

संजिही
पुः५

ग

ननु ज्ञान [illegible] मात्मनः स्वरूपमात्रमिन्द्रियाणामस्तीति कथमनेकरूपत्वं प्राप्यते तत्राह एतावानेव युज्यते प्राप्यते [illegible] [illegible] एव यदसंगस्तु कृत्स्नश इत्यर्थः २७ ननु कथं [illegible] शब्दादिप्रतीतिः [illegible] प्रतीतेर्भ्रान्तत्वादि त्याह ज्ञानमिति पराचीनैरिन्द्रियैः [illegible] निर्गुणं ब्रह्मैव भाति न स्वतः अर्थरूपत्वमेवोपपादयति यथेति [illegible] अहंकारः [illegible] भूतरूपेण पंच वि।

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः युज्यतेभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकं।
पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा २८ यथा महानहंरूपः
त्रिवृत्पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः २९ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्या
सेन नित्यशः समाहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति ३० इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्म
दर्शनं येनानुबुद्ध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ३१ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्ष
णः द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३२ रामायनमः

धः इंद्रियरूपेण एकादशविधस्तस्य [illegible] जीवस्य [illegible] अंडं जगद्रूपं ततो ये [illegible] महदादिभिः तथा वभाति २९ ननु तर्हि ज्ञानेन किमित्येव न प्रतीयते तत्राह एतदिति ३० उक्तमेवार्थमुपसंहरति इत्येतदिति [illegible] वदति। इतीति [illegible] दर्शनं ३१ अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यो यथा भक्तियोगेन तदाह [illegible] निर्गुणज्ञान। योगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च योगः तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं को सौ भगवच्छब्दलक्षणः

112

स्व

येनामृतस्य कथासुधां हित्वा श्रमतो गाथाः शृण्वंति ते नूनं दैवेन विहता इमे यत्पः १९ पितृलोकास्ततः प्रा
जापत्यं ब्राह्मं प्रजा ये तेऽगर्भाधानादारभ्य श्मशानान्ताः क्रियाः कृतवन्तः यथोक्तकारिणः इमे ते [illegible] २० कथं प्रजा
ये ते तस्मात् ततः पुनरिमं लोकं प्रति पतंति विशुद्धचित्ता दयो भोगसाधनयेषां परमेष्ठि [illegible] प्रीत्या ततस्ते गु
णानां [illegible] भक्तिः स्तथा २२ भगवत्येवंविधा [illegible] एव भवति इत्याह वासुदेवेति २३ तदेवोपपादयति
यदास्य [illegible] भगवतः [illegible] तस्मिन्नेव निश्चलं मनः इंद्रियवृत्तिभिर्विषयसमस्थं पुनरहाति २४

नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधां हित्वा शृण्वंत्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः १९ दक्षिणे
न पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजंति ते प्रजामनु प्रजायंते श्मशानान्तक्रियाकृतः २० ततस्ते क्षीणसु
कृताः पुनर्लोकमिमं सति पतंति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व प
रमेष्ठिनं तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजं २२ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्या
श्वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं २३ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विंद्रियवृत्तिभिः न विगृह्णाति वैषम्यं प्रि
यमप्रियमित्युत २४ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शनं हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते
२५ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते २६ नाम ३

तदैवात्मनात्मानं स्वस्वरूपमीक्षते [illegible] समं च तद्दर्शनं च समदर्शनं च तत्कृतः निःसंगं संगाद्विवेकस्थं
भवति [illegible] समाप्ते [illegible] हेयोपादेयरहितं तत्कृतः [illegible] परमात्मेति [illegible]
[illegible] एकमेव ब्रह्म [illegible] दर्शयति ज्ञानमात्रमेकं परं ब्रह्म [illegible] दृश्यादिभिः दृ
[illegible] मतीयते [illegible] विलक्षणः २६ नाम० नाम०

स्व

श्री भाग. तृती. ३२

इत्यत्र च एवाकी ... स्वरूपः विमलं स्वाभीविकफलं मितादृश्यते अथ पर्यं वक्ताः सोपि मद्वीमिति द्विता
... शक्तिर्यः ... देवी इह ... कपिलस्य ... ज्ञानभावेनान्तः जीवस्य क्लिष्टवीर्य
... स्वरूपमाश्रयेण ... सामान्येन ... तेनोदितासिद्धिः संख्यानान्तः भूमिदेवे
प्रवर्तक ... कपिलदेवेन ... तत्त्वज्ञानतः स
मत्वान्तेव विश्वस्य सर्गादि विधत्ते ... तत्त्वसर्गादिकर्ता ... एवं भूतवपुः सम ... तत्त्ववेत्ताः स्वतः स।

३२ यः स्वेच्छया पादं ... योगमिधत्ते ... सेतिपदवीं ... ७३ श्रीभा इति
गवतोमहापुराणे ... कपिलस्यदेवाहूति ...
... कर्दमस्य ... किलदेवहूतिः ... परस्यात्मनमपि ... विषयाः किं
तस्मिन्भूमि १ देवहूतिरुवाच ... सलिलशयानभूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते गु
णप्रवाहं सदशेषबीजं ... २ सएव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहे
ण विभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहो वितथाभिसंधिः आत्मेश्वरोतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ ...

शक्तिपे लीलेशपर्यन्ते ... इन्द्रियाणि ... आत्मा च मनः ... मितसर्व क
तः गुणानां प्रवाहे ... कार्यकारणस्य बीजं कारणं २ कथं भूतो भवान् सर्गादि
विधत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तवीर्यं ... शक्तिद्वारेण विधत्ते न स्वतः ... पुनः ... तर्हि किं

गुणप्रवाहरूपेण१ यथा तद्द्वारेण पि सर्गादि विधत्ते ... वितथाभिसंधिः ... किमर्थं विधत्ते आत्मनां जीवानां

प

ननु ज्ञानयोगस्य आत्मतत्त्वावबोधः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरैकार्थ्यं तन्नि
त्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति यथा बहुधा रूपरसादीनां गुणानामाश्रयो दुग्धादिरेक एव धर्मी मार्गभेद
प्रवृत्तैरिन्द्रियैर्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्लवर्णोऽयमिति रसनेन मधुर इति स्पर्शनेन शीत इत्यादि तथा भगवानेव
नानारूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमार्गानेव प्रपञ्चयति क्रिययेति त्रिभिः क्रियया पूर्त्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्शनं
मीमांसा आत्मेन्द्रियजयो निषिद्धवर्जनं उभयचिह्नेन सकामनिष्कामफलत्वाद्भेद इति ३४ सकाम

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिय
याक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेन्द्रियजयेनापि सन्न्यासेन च कर्मणां ३४ योगेन वि
विधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेन
वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ३६ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते च
तुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ३७ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वङ्गप्र
विशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्ना
य नैव धर्मध्वजाय च ३९ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्त
द्विषामपि ४० श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय
च बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयतां निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ४२

धर्म[illegible] र्गीयधिमवत्तपवसम्यगेभ नपभिन्निधाय: यभिर्बलभिः स्वदृक् स्वप्रकाशः ३६ तदेवं ज्ञानयोग
[illegible] ज्ञानादि भक्तियोगस्य समानार्थत्व [illegible] भक्तियोगाङ्ग यस्य [illegible] प्रावोचमिति [illegible]
[illegible] निषिद्धकर्मादि करोति ३७ अमद्भक्ता अनधिकारिणो दर्शयति नैतदि

[illegible]

श्री
भाग-
सं
११६

प्रमत्कृशोतशिकृच्छ्रे ऽत्मनिमग्नमसिसिद्धिमायंसंसिद्धिंसंवेदागर्भेयसुसः ७ अविज्ञवपागंभीरयावाच ॥ने
तवर [illegible] नमुदेसंतोनोमयाऽभिहितेनआह्वितेनप्रनतितेनवांकाङ्क्षीवन्मुक्तिंश्चवतोऽस्मिप्रणतास्मि १०
[illegible] [illegible] मासमृतहृदिदुःमन्मतमविद्वासः ११ अत्रमतःअलजानः १२ सा स्वस्याः अ [illegible] भुज [illegible] तत्स्नेह
रस्वेतोतिनाकेमकु टेनेवमवेषितेविदुमनसिसमाहितावभूव १३ तथाभ्नाम मा हितानदाह अभीता

नेताम्बहेमलपदेप्रमोसप्रमन्कृ नयात्मनिसंविभाव्यैस्वतेजमायुसत्वगुणप्रवाहवंदेविष्णुकपिलंवेदगर्भं
८ मैत्रेयः इतिभगवानेवकपिलाख्यःपरःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ९ क
पिलः मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे आस्थितेनपराङ्काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० अद्द स्व
तन्मतंममजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिःयेनमामभयंयायामृतमृच्छन्त्यतद्विदः मैत्रेयः इतिप्रदर्श्यभगवा
न्सतीमात्मनोगतिं स्वमाताब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ १२ सापितन्नयोक्तेनयोगादेशेनयोग
युक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालका
न् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशा १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृम्भितं स्वगार्हस्थ्यमनौ
पम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५ राम: राम:

कपिशान्
त्रिषवणमवगाहः स्नानंतेनकपिशान्सगाम्न्स्वतएवकुटिलान्तथाआत्मानंचदेहंचीरधारिणंकृशां
विभ्रतीसती १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृम्भितमतिशयितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरवि
स्तानकारस्वीवदनेकिंचिदितिवाच्यश्लोकव्याकुलेवकारेतिषष्ठेनान्वयः १५ राम: राम:
कैशान्
११६

किंच भृतश्चेयस्योदरे एतद्विश्वमासीत्सत्वं मया जठरेण कथं भृतः ननु योगमयि किमेतच्चित्रं तत्राह वटपत्र-
इति अंघ्रिपादाङ्गुष्ठं पिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपि शिशुत्वं तत्र इदं च मायया इति भावः ४ अथ चानन्तमपाश्रयत्वात्
तव चेत्थं भृतः किं तु वयमाश्चर्यतार्थं चरित्रं कृपयैवाविर्भूतोसीत्याह त्वं देहतन्त्रो देहपरिकरः स्वीकृतमूर्तिरित्यर्थः पा-
प्मनां निदेशभाजां भक्तानां विभूतये यथावतारास्तव सूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्तव द-
र्शनादहं कृतार्थास्मीति किं पुनस्तेनापत्यत्वादाह यन्नामधेयस्य श्रवणानुकीर्तनं तस्मात् कदाचिदपि विशेषस्थानम्

स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरंघ्रि-
पानः ४ त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये यथावतारास्तव सूकरा-
दयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणाद-
पि क्वचित् श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ६ अहो बत श्वपचो
ऽतो गरीयान्यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति
ये ते ७ रामाय नमः

तीत्याह श्वादः श्वपचः सोपि सद्यः सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति किं पुनस्त्वद्दर्शनं लब्धवतो ६ तदेव प्रपञ्चयति
अहो बतेति अहो श्वपचोपि नामग्रहणादेव ... यतः अस्मादेव हेतोर्गरीयान् ... तत्र हेतुः
... तेपुः ... जुहुवुः ... सस्नुः ... नाम गृणन्ति ... आर्याः सदाचाराः
... ब्रह्म वेदमनूचुः ... महात्म्यात्तेपुस्तपस्तेऽ ... मा

श्री भा ग तृ स्कं ११

निष्क्रान्तो गुरुदेहेन : [illegible] भूमौ [illegible] तिरोभूतं मायागुणैर्विशेषणं परित्यज्य यस्मात् कथं भूतं ब्रह्म
[illegible] गात्मनां जीवानां संसारं यं भगवतीं तस्माज्जीवन्मुक्तिमाह मार्गं विभिः तथैव निराजीवभावो यस्मात्तस्मा
भावलक्षणं तस्मात् [illegible] शामप्रतिष्ठितं स्वस्त्री आत्मानं देहस्थं संसारमुक्तये गा न यः २५ नवनग्रा पि(?)
णं नाविद्यमानत्वात् [illegible] मस्मानेनाह निमाद्वौ लघुप्रतिष्ठः समाधिर्यस्याः तस्याभावस्तेन तस्मा।

विष्णुं देवं तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखं [illegible] भूमौ तिरोभूतमायागुणं विशेषणं २५ ब्रह्म ॥
एवं स्थितमतिर्भगवत्यात्मसंस्थे निजस्त्री वपुषा जातस्मौ [illegible] निर्वृतिः २६ निमाद ।
दुःसमाधिना [illegible] नन्दस्मा [illegible] सिवास्थितं २७ तदेहः परतः पौ
[illegible] वभौ मलोत्कनः सधूमः इव पावकः २८ लोकं तपो योगमयं स
[illegible] वासुदेवमविद्धधीः २९ एवं साकपिलो मार्गेणाचरितः पर
मात्मा [illegible] भगवन्तमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतं नाम्ना सि
द्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसां प्रवरा सौम्य ।

[illegible] पांतो [illegible] सिद्धो [illegible] २२ २८ परतः परमिव [illegible] विद्याधरीभिः पो ष
[illegible] धिर्मनोला नितदम [illegible] प्रलेल [illegible] देवहूत्यास्ताव [illegible] लितनिवा।
[illegible] ३० [illegible] ३१ [illegible] कपिलस्तयोगेन।
[illegible] ३२ [illegible] ११२

यत्र गार्हस्थ्ये ह्रीरफेननिभाः सुस्थभ्राः शय्यांश्रासनरत्नानि भांति दंतवदितामंवकाश्ववस्त्राणि मप ः परिकराः
श्रासनानि पीठादीनि सुस्पर्शान्यास्तरणानि येषु १९ ९ वृक्षैरमद्रुमैरम्य १८ यत्रोद्याने प्रविष्टमात्म
न देवहूति १९ श्राविष्टलेंद्रः तस्याप्योषितः तासाममपिईप्सितमग्राप्रसिष्ठतमेतनदित्वातत्रापिमा
नेयका २० स्वहृद्रियोगमण्डः सहतामाहृवनमितिनिष्ठेवत्सेवत्स्ताणोविवाप्रत २१ विवहतत्यानां
यपः फेननिभाः शय्यादांताहृकमपरिकराः श्रासनानिच हैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच १९ स्वकुस
टिकलुषेषु महामारकतेषुच रत्नप्रदीपाश्राभांतिललनारत्नसंयुताः ११ गृहोद्यानकुसुमितैरम्यंवा
द्रुमद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतं १८ यत्रप्रविष्टमात्मानं विविधानुचराजनः वाप्याम
मलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालिता १९ दिनांतदीप्तितनमप्यावेष्टनमोषिता किंचिच्चकारवदनेपुत्र
विश्लेषणातुरा २० वनंप्रव्रजिते पत्याव पत्यविरहातुरा ज्ञाततत्वाप्यभूत्रष्टे वत्सेगौरिववत्सला २१
तमेवध्यायती देवमपत्यं कपिलंहरिं बभूवाचिरतोवत्स निस्पृहातादृशेगृहे २२ ध्यायतीभगवद्रूपं
यदाहध्यानगोचरं सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येणबलीयसा
युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना २४
घृतवाहदनिरस्ताविर्वा मवाचतसविड्र २२ ततः स्वसतः
कपिलोपन्यतनुगावतोनुंध्यायतीनदाभ्यात्मानंचविप्सतोमुखंसर्वगतध्यायतीब्रह्मरूपवस्थितमा
तिकंचतिएवंसेनात्मुक्षगः केनध्यायती विभुद्वैतात्मतामनसा २५ विमुक्तोकारणमादभक्तिप्रवा
हपाणाकेननैराग्यभाव युक्तानुष्ठानेनजातेनज्ञानेनचब्रह्मानुष्ठानेनचगीतास्के युक्तद्वारवि
तारस्यप्रमदेरराकमरत्‌ युक्तस्यमानवोधस्ययोगाभवनिंद्रः रहेति ब्रह्महेतुनाब्रह्मनापाद

स्थाने

श्री· भा· तृ· टी· ११८

कपिलोप्यापृच्छ्य विप्रकृतं तदेव प्रपंचयति कपिलोपीति त्रिभिः समनुज्ञाप्य अनुज्ञां संप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणमर्हणं निकेतनं च यस्मै ३४ उपशान्त्यर्थं समाहितश्चास्ते ३५ प्रकृतमर्थमुपसंहरति एतदिति तव

116

कपिलोपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ३५ एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोहं तवानघ कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ३६ य इदमनुशृणोति योभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंदं ३७

पारब्धोने

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां अष्टादशसाहस्र्यां वैयासिक्यां तृतीयस्कंधे कपिलेय त्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥३३॥ ३३ त्रितीयस्कंध समाप्तं शुभं

ष इति इ

३६ एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह य इति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे प्राप्नोति ३७ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां टीकायां तृतीयस्कंधे त्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३ श्रीरामचंद्राय नमो नमः राजी रामजी·

उपलभ

राम ११८